

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Дніпро
Видавець Біла К. О.
2020

УДК 349.6
Е 70

*Рекомендовано до друку Науково-методичною
радою Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
(протокол № 9 від 21.05.2020 року)*

Рецензенти:

Алексєєнко І. Г. – канд. юрид. наук, д-р політ. наук, проф., завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права юридичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара;

Саєнко А. І. – канд. юрид. наук, юрисконсульт туристичного агентства «Бажик-Тур».

Колектив авторів:

канд. юрид. наук. **Резворович К. Р.**; д-р юрид. наук, проф **Юнін О. С.**, д-р юрид. наук, доц. **Кірін Р. С.**, канд. юрид. наук, доц. **Юніна М. П.**, канд. юрид. наук **Ярошенко А. С.**, канд. юрид. наук **Давидова Н. В.**, **Нагорна О. О.**, **Шурин І. В.**

Е 70 **Екологічне право** : навч. посіб. / кол. авт. [Резворович К. Р., Юнін О. С., Кірін Р. С. та ін.]. – Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. – 318 с.

ISBN 978-617-645-388-8

Посібник підготовлено на основі положень чинного законодавства України відповідно до програми навчальної дисципліни «Екологічне право» Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Навчальне видання репрезентує результати науково-практичного аналізу основних понять екологічного права України, вдало поєднує основні теоретичні положення науки екологічного права з практичними завданнями до кожної теми навчальної дисципліни.

Посібник розраховано на студентів, курсантів, слухачів та викладачів вищих навчальних закладів, а також наукових і практичних працівників.

УДК 349.6

ISBN 978-617-645-388-8

© Колектив авторів, 2020

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ПЕРЕДМОВА	7
ГЛОСАРІЙ	11
Розділ 1. Предмет, система, джерела та пріоритети екологічного права України	11
Розділ 2. Правове забезпечення раціонального використання і охорони земель в Україні	14
Розділ 3. Правове забезпечення використання і охорони вод в Україні	17
Розділ 4. Поняття, зміст та види права лісокористування	20
Розділ 5. Правове регулювання використання і охорони тваринного світу	22
Розділ 6. Правова охорона надр в Україні	24
Розділ 7. Правові засади екологічної безпеки міста	26
РОЗДІЛ 1 ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	29
1.1. Предмет і поняття екологічного права	29
1.2. Об'єкти та суб'єкти екологічного права	37
1.3. Основні принципи і завдання екологічного права	46
1.4. Місце екологічного права серед інших галузей права	53
1.5. Джерела екологічного права	59
Контрольні питання до розділу 1	69
Рекомендована література до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ	71
2.1. Земля як об'єкт еколого-правових відносин	71

2.2. Правові основи землекористування в Україні	78
2.3. Правова охорона земель та ґрунтів	90
2.4. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства	99
Контрольні питання до розділу 2	107
Рекомендована література до розділу 2	107
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ВОД В УКРАЇНІ	109
3.1. Води, як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони	109
3.2. Правове регулювання у сфері охорони вод	111
3.3. Правові заходи, щодо охорони вод.....	114
3.4. Юридична відповідальність за порушення водного законодавства	137
Контрольні питання до розділу 3	144
Рекомендована література до розділу 3	144
РОЗДІЛ 4. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ВИДИ ПРАВА ЛІСОКОРИСТУВАННЯ	146
4.1. Загальна характеристика права лісокористування та його змісту	146
4.2. Види лісокористування та користування лісовими ресурсами	155
4.3. Організаційно-правові заходи щодо охорони лісів	175
4.4. Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства	182
Контрольні питання до розділу 4	196
Рекомендована література до розділу 4	196
РОЗДІЛ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ТВАРИННОГО СВІТУ	200

5.1. Тваринний світ як об'єкт правової охорони, відтворення і використання	200
5.2. Суб'єкти, види і підстави права використання та охорони тваринного світу	203
5.3. Загальна характеристика використання об'єктів тваринного світу	210
5.4. Управління в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу	216
5.5. Відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу	223
Контрольні питання до розділу 5	230
Рекомендована література до розділу 5	231
РОЗДІЛ 6. ПРАВОВА ОХОРОНА НАДР В УКРАЇНІ.....	233
6.1. Надра як об'єкт правової охорони та використання.....	233
6.2. Правове регулювання користування надрами	239
6.3. Правове регулювання охорони надр.....	254
6.4. Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра	263
Контрольні питання до розділу 6	271
Рекомендована література до розділу 6	271
РОЗДІЛ 7. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МІСТА	273
7.1. Екологія міста як об'єкт правового регулювання	273
7.2. Правові засади екологічної безпеки містобудівної діяльності	281
7.3. Правове регулювання використання та охорони природних ресурсів міста.....	292
7.4. Юридична відповідальність за порушення законодавства про екологічну безпеку міста	303

Контрольні питання до розділу 7	314
Рекомендована література до розділу 7	315
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ	317

ПЕРЕДМОВА

В даний час невід'ємною складовою програми підготовки фахівців у галузі права є навчальна дисципліна «Екологічне право». Її вивчення здобувачами вищої освіти обумовлено динамічним розвитком, в останні десятиліття, суспільних відносин у сфері природокористування, охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Саме сукупність правових норм, що регулюють поведінку різних суб'єктів в кожній з названих трьох сферах суспільних відносин, становить ту правову базу, на якій ґрунтується така відособлена правова галузь знань, як екологічне право.

Необхідно відзначити, що екологічне право як самостійна комплексна галузь почало зароджуватися у 1960-х роках. Саме тоді перед людством серйозно постали проблеми збереження сприятливого середовища проживання і об'єктів природи, які помітно деградували під впливом негативної антропогенної діяльності, що супроводжувалося інтенсивним промисловим виробництвом, екстенсивним видобутком природних ресурсів, випробуванням зброї масового знищення. Все це в сукупності з такими катаклізмами, як посухи, повені та іншими небезпечними для життєдіяльності людей і навколишнього середовища природними явищами, змусило людство замислитися про невідкладність прийняття дієвих заходів, у тому числі і на міжнародному рівні, забезпечення сталого розвитку, під яким розуміється дотримання балансу між діяльністю щодо забезпечення нагальних потреб суспільства та заходами з охорони

навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів (корисні копалини, ліси, водні об'єкти тощо).

Екологічне право як галузь українського права, згідно пануючої думки, являє собою в даний час надзвичайно розгалужений, складний за структурою, значущий для регламентації поведінки та забезпечення правопорядку в сфері взаємодії людини з навколишнім середовищем конгломерат правових норм, інститутів, інструментів, механізмів, законодавчих та інших нормативних правових актів, а також результатів, відображених у судовій адміністративній практиці, прийнятих різними суб'єктами екологічно значущих рішень, думок вчених юристів та екологів.

Екологічна криза, прояви якої фіксуються на всіх без винятку рівнях і в різних масштабах (глобальному, регіональному, національному, локальному) і зачіпають кожен компонент навколишнього середовища – води, повітря, клімат, надра, рослинний і тваринний світ, а також здоров'я людей, безпеку населення, територій, торгових, виробничих і економічних відносин, породжує нові завдання в галузі правового регулювання охорони навколишнього середовища. Ці завдання покликані вирішувати як законодавча, виконавча і судова гілки влади, так і наука, в першу чергу юридична, яка спирається на дані інших суспільних і природничих наук.

У даній ситуації більш ніж дивно виглядають спроби нівелювання специфічних цілей екологічного права, заміщення його апробованих інструментів публічно правового характеру застарілими засобами приватноправового впливу, розподіл предмета правового

регулювання і переміщення його об'єктів в інші сфери (галузі). Перераховані та інші тенденції безпосередньо позначаються на стані еколого-правової науки, оцінках її корисності та ефективності, зумовлюють перспективи і напрямки наукових досліджень.

Враховуючи вищесказане, видається доцільним розглянути питання становлення і функціонування екологічного права; фактори, що визначають його зміст і роль в глобалізується світі; основні тенденції розвитку і нові цілі, що виникають перед цією галуззю; готовність юридичної науки до викликів часу. Саме це у має на меті даний навчальний посібник.

У нашій країні певне відставання в оформленні екологічного права в якості самостійної галузі було обумовлено політичними та економічними умовами: превалюванням планової економіки, переважанням інтересів охорони соціалістичної власності, наявністю командно-адміністративних методів управління у всіх секторах, тиском комуністичної (розподільчої) ідеології та інше. Проте реальна ситуація, що виразилася в зниженні ефективності використання природних ресурсів, зростанні забрудненості водних об'єктів, визнаних і приховуваних від суспільства екологічних катастроф, призвела до необхідності створення спеціальних актів, що регулюють охорону навколишнього середовища.

Таким чином, викладене зайвий раз підтверджує необхідність оволодіння здобувачами вищої освіти – майбутніми юристами тим мінімумом еколого-правових знань, який дозволить їм у подальшій практичній діяльності приймати грамотні, юридично обґрунтовані

рішення, що не тягнуть за собою негативних наслідків для здоров'я людей і навколишнього середовища.

Навчальний посібник «Екологічне право» підготовлений відповідно до робочої програми навчальної дисципліни «Екологічне право» з дотриманням навчальних та методичних вимог, що забезпечить актуальне викладення навчального матеріалу. У навчальному посібнику пропонується матеріал, структурований по темах, що допоможе здобувачам вищої освіти активізувати самостійну навчальну діяльність для ефективного пізнання правових категорій та інститутів екологічного права.

Зміст включених до тексту навчального посібника тем відображає ключові концептуальні положення науки екологічного права та сучасні тенденції розвитку екологічного законодавства в Україні.

Даний навчальний посібник може застосовуватися в навчальному процесі і в якості основної літератури, і як додатковий матеріал до інших підручників.

Навчальний посібник «Екологічне право» адресовано не тільки курсантам, студентам, а й практичним працівникам природоохоронних та правоохоронних органів, оскільки в ньому достатня увага приділяється правовим основам діяльності таких структур. Він буде корисним і для працівників господарюючих суб'єктів, діяльність яких пов'язана з екологічними питаннями.

Розділ 1. Предмет, система, джерела та пріоритети екологічного права України

Джерела екологічного права – нормативні акти, що містять еколого-правові норми, призначені для регулювання екологічних правовідносин.

Екологічна інформація – відкриті, повні та достовірні відомості про природні явища, події, предмети, процеси та осіб у сфері приналежності природних ресурсів, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення й охорони навколишнього природного середовища, які надаються своєчасно.

Екологічні права – вид суб'єктивних прав, які являють собою сукупну міру можливої поведінки у галузі належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки.

Екологія – наука про взаємовідносини людини, тварин, рослин і мікроорганізмів між собою і навколишнім середовищем.

Мета екологічного права – регулювання і забезпечення ефективного використання природних ресурсів; забезпечення якості навколишнього природного середовища; гарантування екологічної безпеки, реалізації і захисту екологічних прав громадян.

Методи правового регулювання екологічних правовідносин – способи і прийоми, спрямовані на ефективне регулювання екологічних правовідносин, забезпечення реалізації прав і

дотримання обов'язків суб'єктами цих відносин у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки умов проживання людей.

Норми екологічного права – правила поведінки, які регулюють відношення людей з приводу охорони та використання навколишнього природного середовища.

Об'єкти екологічного права – сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів і комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства.

Поняття екологічного права – інтегрована правова спільність (комплексна галузь права), яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав.

Предмет екологічного права – екологічні правовідносини, що виникають у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, і забезпечення екологічної безпеки існування людей, які базуються на формах різноманітного права власності, права природокористування і права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Принципи екологічного права – вихідні засади та загальнообов'язкові правила, зафіксовані в регулятивних і охоронних

еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права.

Природне середовище – сукупність абіотичних та біотичних факторів, що впливають на організми.

Природний ландшафт – цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів.

Природний регіон – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоландшафтними, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими та унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом і виконує регіональну екостабілізуючу роль.

Природні комплекси – сукупність взаємопов'язаних частин природних об'єктів, виділених з метою створення заповідної території.

Природно-антропогенний об'єкт – природний об'єкт, що зазнав зміни в процесі виробничої або будь-якої іншої діяльності людини.

Система екологічного права – розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом екологічних відносин, що є предметом екологічного права.

Суб'єкти екологічного права – народ України, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), територіальні громади (реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування), фізичні й юридичні особи. громадські, міжнародні і релігійні об'єднання, іноземні держави тощо.

Функції екологічного права – основні напрями впливу норм екологічного права на волю і поведінку суб'єктів екологічних правовідносин і забезпечення правопорядку в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки.

Розділ 2. Правове забезпечення раціонального використання і охорони земель в Україні

Ґрунт – верхній шар земної кори, що сформувався під впливом живих організмів і природних чинників та характеризується родючістю.

Земельне правопорушення – суспільно шкідлива дія чи бездіяльність, що суперечить нормам земельного права, за вчинення якої винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність.

Землекористування – 1) порядок, умови і форми користування земельними масивами чи ділянками, що надані підприємствам, товариствам, об'єднанням, кооперативам та господарствам; 2) сукупність територій, що експлуатуються землекористувачем.

Землі житлової та громадської забудови – земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування.

Землі лісгосподарського призначення – землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства.

Землі оздоровчого призначення – землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей.

Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення – ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Землі промисловості транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення – земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

Землі рекреаційного призначення – землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.

Землі сільськогосподарського призначення – землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності,

розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей.

Земля як об'єкт охоронних відносин – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

Охорона земель – система організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання земельного фонду, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обігу, захист земельних ресурсів від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення та підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого правового режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Природні ресурси – об'єкти, умови, процеси природи, які використовуються або можуть бути використані в суспільному виробництві як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних, наукових і культурних потреб людини тощо.

Раціональне використання природних ресурсів – комплексна екологічно-економічна діяльність, яка полягає в науково обґрунтованому, плановому, ефективному використанні і витрачанні природних ресурсів для задоволення економічних потреб суспільства в поєднанні з вимогами з їхньої охорони, відтворення, захисту навколишнього середовища з урахуванням можливих екологічно шкідливих наслідків експлуатації природних багатств.

Розділ 3. Правове забезпечення використання і охорони вод в Україні

Вичерпання водних об'єктів – процес, який характеризується кількісним зменшенням природних запасів води у водоймах і джерелах внаслідок неправомірних дій або ж природних стихійних явищ чи значними якісними змінами в результаті хімічного, радіаційного забруднення до такого ступеня, що вода не може бути використана для водокористування.

Вода агресивна – природна або технологічна вода, що має здатність руйнувати ґрунти, гірські породи, металеві конструкції, будівельні матеріали через наявність у ній розчинених газів, солей і кислот. Агресивність води залежить від її хімічного складу.

Вода атмосферна – вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з атмосфери на земну поверхню у вигляді опадів і бере участь у загальному кругообігу Земної кулі.

Вода питна – вода, яка за органолептичними властивостями, хімічним і мікробіологічним складом та радіологічними показниками відповідає стандартам і санітарному законодавству.

Води підземні – води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах.

Води поверхневі – води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні.

Води стічні – води, що утворилися у процесі господарсько-побутової та виробничої діяльності, а також відведені із забудованої території, на якій вони утворилися внаслідок випадання атмосферних опадів. Води стічні розрізняють – побутові, промислові, дощові, талі, сільськогосподарські, каналізаційні.

Водна екосистема – екосистема, у структурі і функціонуванні якої провідна роль належить воді як абіотичному компоненту середовища існування гідробіонтів.

Водний об'єкт – природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал, а також водоносний горизонт).

Водні ресурси – обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території.

Водні ресурси – природні запаси вод річок, озер, боліт, водосховищ, льодовиків, морів і океанів, а також запаси підземних вод певної території, які використовуються або їх можна буде використовувати для потреб населення і різних галузей господарства.

Водогосподарська екологія – науковий напрям, який комплексно і всебічно вивчає водогосподарський і екологічний стан водних і навколоводних екосистем, розробляє кількісні та якісні методи визначення впливу господарської діяльності на використання водних ресурсів та їхній стан, обґрунтовує методи, способи, нормативи і технології для мінімізації цього впливу, щоб забезпечити стає функціонування, розвиток водних екосистем і екологічно безпечне водокористування.

Водозабезпеченість – ступінь відповідності потреби у воді фактичному забезпеченню водоспоживача, що виражається в одиницях об'єму.

Водокористування – використання вод (водних об'єктів) для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включаючи право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів).

Водоохоронні заходи – комплекс компенсаційних заходів у басейнах річок, спрямованих на реалізацію вимог природоохоронного законодавства.

Водоохоронні зони – природоохоронні території регульованої господарської діяльності, які виокремлюють уздовж морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм. Вони призначені для створення сприятливого режиму водних об'єктів, запобігання їх забрудненню, засміченню і вичерпанню, знищенню навколоводних рослин і тварин, а також зменшенню коливань стоку.

Забруднені водні об'єкти – водні об'єкти, склад і властивості води яких змінилися в результаті впливу або виробничої діяльності чи побутового використання населенням до такого ступеня, коли водні об'єкти стають частково або повністю непридатними для одного з видів водокористування.

Засмічення водних об'єктів – процес привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод.

Моніторинг вод – система спостережень, збирання, обробки, збереження та аналізу інформації про стан водних об'єктів, прогнозування його змін та розробки науково обгрунтованих рекомендацій для прийняття відповідних рішень.

Об'єкт права водокористування – відокремлена ділянка водного об'єкта, надана конкретному водокористувачу в користування для певної мети.

Право водокористування – право конкретного суб'єкта користуватися, володіти, а в певних випадках і розпоряджатися наданим йому у визначеному порядку відповідним водним об'єктом у межах, передбачених водним законодавством.

Правова охорона вод – закріплена в законодавстві система державних та громадських заходів, спрямована на запобігання забрудненню, засміченню, вичерпанню вод, та організацію раціонального використання водних ресурсів для задоволення потреб народного господарства і забезпечення матеріальних, екологічних і культурно-оздоровчих інтересів населення, а також на ліквідацію негативних явищ і поліпшення стану вод.

Розділ 4. Поняття, зміст та види права лісокористування

Відновлення лісів – посадка деревних насаджень на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо).

Ліс – один з основних типів рослинного світу, що складається із сукупності деревних, чагарникових, трав'янистих та інших рослин,

включаючи тварин і мікроорганізми, які впливають один на одного, взаємодіють між собою і з навколишнім середовищем.

Лісова патологія – порушення нормального стану лісових дерев і насаджень внаслідок дії різних чинників: абіотичні (мороз, посуха, пізні весняні й ранні осінні заморозки, зимові відлиги, коливання рівня ґрунтових вод, вітровали, сніголами), біотичні (генетичні порушення, збудники вірусних, бактеріальних, грибкових хвороб, нематоди, паразитичні рослини, комахи-фітофаги, безхребетні та хребетні тварини), антропогенні (рекреаційне навантаження, промислове забруднення повітря, ґрунту, вод, коливання рівня ґрунтових вод внаслідок промислової діяльності, забруднення ґрунту побутовими стоками та стоками з полів, що містять залишки агрохімікатів і пестицидів).

Лісова типологія – вчення про взаємозв'язки із середовищем, в основі якого лежать дослідження лісових екосистем.

Лісопарк – природний впорядкований ліс, призначений для відпочинку населення і організований у конкретну ландшафтно-планувальну систему за допомогою постійної реконструкції насаджень.

Лісорозведення – посадка деревних насаджень на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення позахисних лісових смуг та інших захисних насаджень.

Об'єктивне право лісокористування – сукупність правових норм, які регулюють порядок і умови раціонального користування і відтворення лісів, їх охорони і захисту, підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин у зазначеній галузі.

Суб'єктивне право лісокористування – встановлена і гарантована законом можливість конкретних суб'єктів на безпосередню експлуатацію лісів з метою задоволення потреб у лісових ресурсах, добування їх корисних властивостей.

Розділ 5. Правове регулювання використання і охорони тваринного світу

Дозвіл на добування – документ (ліцензія, відстрільна картка, дозвіл на селекційний, діагностичний та науковий відстріл), який дає право на добування (в тому числі відлов) дикої тварини (тварин), а також право на використання (транспортування, перенесення, зберігання) продукції полювання.

Мисливство – один з основних видів спеціального використання тваринного світу, який задовольняє матеріальні, рекреаційні та інші потреби громадян і суспільства; добування диких звірів і птахів, які віднесені до об'єктів полювання і перебувають у стані природної волі чи напіввільних умовах у межах мисливських угідь.

Мисливське господарство як галузь – сфера суспільного виробництва, основними завданнями якого є охорона, регулювання чисельності диких тварин, використання та відтворення мисливських

тварин, надання послуг мисливцям щодо здійснення полювання, розвиток мисливського собаківництва.

Мисливське собаківництво – діяльність, пов'язана з розведенням, вирощуванням, утриманням, обліком, підготовкою до полювання та використанням для потреб мисливців собак мисливських порід.

Мисливські тварини – дикі звірі та птахи, що можуть бути об'єктами полювання.

Мисливські трофеї – відповідним чином оброблені частини мисливських тварин (шкури, роги, черепи, ікла тощо), добуті шляхом полювання, які використовуються у наукових, естетичних, культурних та освітніх цілях.

Мисливські угіддя – ділянки земної поверхні (території і акваторії), які є середовищем перебування диких тварин і де можливе їх добування.

Незаконно добута продукція полювання – дика тварина чи її частина, добута (відловлена) чи набута будь-яким іншим шляхом з порушенням вимог цього Закону чи інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, що регулюють відносини у сфері користування природними ресурсами України.

Норма відстрілу – встановлена кількість мисливських тварин, дозволена для добування одним мисливцем за визначений строк полювання.

Полювання – безпосередні дії мисливця, спрямовані на добування диких звірів і птахів, які віднесені до державного мисливського фонду і перебувають у мисливських угіддях.

Рибальство – процес вилучення (вилову, добування, збирання) не тільки риб, а всіх водних живих ресурсів, тобто організмів, життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді.

Тваринний світ – тваринне населення земної кулі – історично сформована сукупність особин одного або багатьох видів тварин у межах якоїсь території (акваторії). Характеризується видовим складом (фауна) й чисельністю особин.

Упорядкування мисливських угідь – науково обґрунтована оцінка та інвентаризація типів мисливських угідь, видового, кількісного та якісного складу мисливських тварин певного господарства або окремого регіону, розроблення (з урахуванням природних та економічних умов) режиму ведення мисливського господарства з визначенням заходів щодо охорони, раціонального використання, відтворення мисливських тварин, збереження та поліпшення стану угідь.

Червона книга – основний державний документ, який містить узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення.

Розділ 6. Правова охорона надр в Україні

Видобування корисних копалин – найбільш поширений, але й водночас небезпечний для навколишнього природного середовища та людини вид права користування надрами.

Геологічна розвідка родовищ корисних копалин – сукупність геологорозвідувальних робіт і пов'язаних з ними досліджень, що

проводяться з метою виявлення і геолого-економічної оцінки запасів мінеральної сировини в надрах.

Геологічне вивчення надр – спеціальні роботи і дослідження, спрямовані на одержання інформації про надра для задоволення потреб суспільства.

Геологічні пошуки – сукупність робіт з відкриття родовищ корисних копалин.

Гірничий відвід – частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів – офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів.

Дослідно-промислова розробка надр – остання стадія геологічного вивчення ділянки надр, яка попередньо була досліджена.

Корисні копалини – природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки.

Ліцензування в екологічних відносинах – елемент загальнодержавного процесу ліцензування певних видів господарської діяльності.

Надра – частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Об'єкт надрокористування – індивідуалізована на місцевості, у naturі, частина (ділянка) державного фонду надр, що надається в користування для певної мети, — гірничий відвід.

Право користування надрами – інститут екологічного права, що регулює за допомогою правових норм суспільні відносини, які виникають з приводу використання надр.

Природні родовища корисних копалин – нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання.

Техногенні родовища корисних копалин – місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення.

Розділ 7. Правові засади екологічної безпеки міста

Аварія – небезпечна подія, що спричинила загибель людей або створює на об'єкті чи окремій території загрозу життю та здоров'ю людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи завдає шкоди довкіллю.

Екологічна безпека – стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних

екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Екологічна безпека транспортних засобів – додержання правил, лімітів, нормативів викидів і скидів забруднюючих речовин, які забезпечують екобезпеку всіх видів транспорту (автомобільного, повітряного, трубопровідного тощо).

Запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій – підготовка і реалізація соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру на основі відомостей моніторингу, висновків експертизи, матеріалів досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію техногенного та природного характеру або пом'якшення її можливих наслідків.

Захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – система організаційних, технічних, медико-біологічних, фінансово-економічних та інших заходів щодо запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру і ліквідації їх наслідків, що реалізуються центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, відповідними силами та засобами підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності і господарювання, добровільними формуваннями та

спрямовані на захист населення й територій, а також матеріальних, культурних цінностей та довкілля.

Зона надзвичайної екологічної ситуації – окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація.

Катастрофа – велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків.

Об'єкти екологічної безпеки – людина і громадянин; суспільство (його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси); держава.

Правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації – особливий правовий режим, який може тимчасово запроваджуватися в окремих місцевостях у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій і спрямовується для попередження людських і матеріальних втрат, відвернення загрози життю і здоров'ю громадян, а також усунення негативних наслідків надзвичайної екологічної ситуації.

Радіаційна безпека – дотримання допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє природне середовище, встановленого нормами, правилами та стандартами з безпеки.

Ядерна безпека – дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку.

РОЗДІЛ 1 ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Предмет і поняття екологічного права

Специфіка, складність, різноманітність і виняткова важливість відносин в сфері взаємодії суспільства і природи зумовили свого часу потребу в самостійному правовому регулюванні екологічних відносин в рамках окремої галузі права і в створенні розвиненого і ефективного, складного по структурі, специфічного еколого-правового механізму. Варто відзначити, що наразі майже вся територія України перебуває в стані глибокого занепаду. Постійне погіршення стану довкілля разом із тяжкою економічною кризою може призвести до трагічних наслідків. Від усіх екологічних чинників залежить успіх всієї економічної реформи. Розрахунки вчених показують, що під час реформи не можна ігнорувати екологічні питання, адже це може призвести до такого стану навколишнього середовища, що для забезпечення придатних умов існування суспільства держава просто не зможе покрити витрати, пов'язані з ліквідацією наслідків екологічних правопорушень¹.

Екологічне право – одна з нових галузей в правовій системі України. Екологічне право – самостійна комплексна, нетрадиційна

---

¹ Кир'янова В. О., Матвієнко В. І., Ярошенко А. С. Особливості юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. Вип. 1. С. 131–134.

галузь, на відміну від цивільного, кримінального, адміністративного, трудового права. Його, може бути, найсуттєвіша суспільно значуща характеристика – як ніяка інша галузь, екологічне право регулює відносини, які повсякденно зачіпають найбільш життєво важливі інтереси кожної людини задовольняються за рахунок ресурсів природи, про що людина навіть не замислюється в повсякденному житті.

У вісімдесяті роки минулого століття не тільки фахівцями в галузі природокористування та охорони навколишнього середовища, а й теоретиками права вона була визнана як самостійна галузь. У правовій системі вона обґрунтовано оцінюється як комплексна галузь: суспільні екологічні відносини регулюються як власними нормами, встановленими актами екологічного законодавства, так і екологізованими нормами інших галузей.

За об'єктивними ознаками і підставами екологічне право займає в правовій системі особливе місце. Його особливість зумовлена вже тим, що людина біосоціальна істота і як об'єкт суспільних відносин, регульованих правом, мешкає одночасно в двох системах, світах – природному і соціальному. При цьому природний світ, підкреслимо, розвивається але за власним, об'єктивним законом, є життєво важливим фактором розвитку суспільства, служить основою життя і діяльності людей. Всі інші галузі права створені переважно для регулювання відносин з приводу соціального середовища. І лише екологічне право всією своєю суттю орієнтоване на природний світ людини, на підтримку або відновлення її сприятливого стану, на збереження основи життя і діяльності народу, на забезпечення

інтересів екологічного благополуччя. Природа і її окремі компоненти-головний і єдиний об'єкт суспільних відносин, регульованих нормами екологічної вдачі

У теорії і філософії права завжди визнавалося вплив природи, природного фактора на право і його розвиток. Хоча при цьому важливо підкреслити, що вплив природного фактора реально відбивалося в ньому далеко не адекватно його ролі і значення в житті і розвитку суспільства.

Згідно Конституції земля та інші природні ресурси використовуються і охороняються в Україні як основа життя і діяльності народу. У цій конституційній нормі, що визначає один з найбільш істотних елементів конституційного ладу України, виражений принцип необхідності обліку в законодавстві і праві ролі і значення природи в розвитку суспільства, в житті і діяльності людей, і головне – детермінованість розвитку суспільства природними законами розвитку природи, підпорядкованість їм. Іншими словами, закони суспільства, не тільки спеціалізовані в регулюванні відносин у сфері взаємодії суспільства і природи, але і всі інші закони, реалізація яких зачіпає інтереси екологічного благополуччя, повинні враховувати екологічні вимоги, що випливають із законів природи.

При визначенні місця екологічного права в правовій системі в названому вище аспекті мова, по суті, йде також і про ті ж мотиви, фактори і обставини, на яких ще чверть століття тому ґрунтувалася думка теоретиків права при виділенні в структурі функцій сучасної держави природоохоронної (екологічної) функції.

Стосовно права, особливо екологічного права, комунікативність проявляється на ряді рівнів і в безлічі конкретних обставин. З урахуванням специфіки об'єкта регульованих відносин для екологічного права системні зв'язки в правовому контексті проявляються ширше, ніж для будь-якої іншої галузі в правовій національній та міжнародній системі.

Єдиним об'єктом відносин, регульованих нормами екологічного права, є природа, яка, як відомо, функціонує і розвивається за своїми законами, об'єктивними по суті. Закони суспільства в сфері його взаємодії з природою, щоб бути ефективними, повинні враховувати закони природи. Іншими словами, повинні бути комунікативними з законами природи.

Комунікативний контекст екологічного права проявляється і в самій правовій системі. Як мінімум, він проявляється в двох істотних відносинах – при визначенні місця в правовій системі і при визначенні його зв'язків з іншими галузями. Характер усіх цих комунікацій є суттєвим чинником, що визначає ефективність екологічного права.

Для дослідження питання про місце екологічного права в правовій системі є ряд теоретичних і практичних підстав. Одне з них, може бути, найбільш важливе – виявлення специфічних рис, ознак, характеристик екологічного права в правовій системі України і на цьому науковому критерії реалізувати потребу в розробці основи його «партнерських» відносин з іншими галузями і адекватно вписати екологічне право в правову систему. Інша підстава пов'язана з масштабною, системною кризою, включаючи екологічну і правову,

що вразила не тільки російське суспільство і державу, а й весь сучасний світ, для подолання якого потрібно оновлений світогляд, в тому числі правове, і саме право. З урахуванням досягнень і втрат попереднього етапу суспільного розвитку необхідно сформулювати екологічну складову нового світогляду, що представляється виключно важливим і безальтернативним для подолання всіх криз, що вразили сучасне суспільство. Адекватне конструювання і послідовна реалізація екологічного права, поряд з іншими галузями, покликані послужити ефективним засобом подолання кризи².

Характеризуючи предмет та систему екологічного права, варто пам'ятати, що ця галузь є складною за своєю структурою, яка включає в себе норми інших галузей і підгалузей права (цивільне, адміністративне, кримінальне, земельне, водне право та ін.).

Для правильного розуміння екологічного права необхідно розкрити зміст його предмета. Це питання отримало в науковій літературі досить великий резонанс. Досі обговорюються питання з приводу проблем теорії екологічного права. Так, галузь «Екологічне право» зберігається як інтегроване, а «природоресурсне право» і «земельне право» – як загальне і структурне, тим самим не вводячи в оману про те, що екологічне право – це тільки природоохоронне право. В свою чергу, екологічні відносини включаються до змісту екологічного права як навчальної дисципліни в регулювання природоохоронних відносин і відносин природокористування.

---

² Тищенко Г.В. Екологічне право: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: ТП Пресс, 2003. 256 с.

Предметом будь-якої галузі права є конкретні суспільні відносини, що становлять однорідні норми і характеризуються внутрішньою єдністю. Зміст предмета складають суспільні відносини з охорони навколишнього середовища і природокористування, об'єктами яких є сама природа (в комплексі або її частин), по взаємодії суспільства, людини з нею. Ці відносини являють собою правову форму вираження і закріплення відносин в процесі використання і охорони навколишнього середовища.

У літературі існують різні точки зору про поняття і значення предмета екологічного права в системі українського права. В екологічній науці сьогодні існує два види понять екологічних правовідносин. До першого поняття відносяться такі галузі права, які впливають з природокористування: земельне, водне, гірниче, лісове, фауністичне та інші. До другого поняття відносяться правові інститути, спрямовані на регулювання правової охорони навколишнього середовища в цілому і окремо земель, надр, вод, лісів, тваринного світу. Здебільшого зміст екологічного права розглядають як комплексну та інтегровану галузь права, оскільки в неї включаються норми правових інститутів інших галузей права. Інша точка зору заперечує поняттю комплексності екологічного права, оскільки суспільні відносини регулюються як власними нормами, так і нормами, що містяться в інших галузях українського права, включаючи цивільне, конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове. Це процес отримав назву екологізації норм права. Нездатність регулювання екологічних відносин шляхом комплексного використання норм права інших

галузей, ілюструє приклад з приводу співвідношення екологічного права із земельним правом, в якому залишаються земельно-охоронні та екологічні відносини і аналогічно вирішуються питання про співвідношення з гірським, лісовим і водним правом³.

Однак сьгоднішні зміни, що відбуваються в економіці і в соціальній сфері країни істотно вплинули на понятійні апарати предмета і системи екологічного права. За загальним правилом юридичної техніки загальноповживане поняття, яке не має нормативної дефініції, трактується з тієї позиції, яку воно має в загальноповживаній мові⁴.

Зміна форм власності на природні об'єкти і ресурси природи, а також сам підхід до термінів екологічного права значно розширили уявлення про нього як наукової, так і навчальної дисципліни. У зв'язку з цим еколого-правова наука збагатилася новими поняттями і термінами. Кожен вид суспільних відносин лежить в основі виникнення, зміни і припинення суспільних відносин в будь-якій галузі права.

Вони повинні, з одного боку, володіти внутрішньою єдністю, з іншого – відносною самостійністю. Розглядаючи різні погляди вчених, відзначимо, що більш чітко ці поняття визначені як відносини природокористування і природоохоронні відносини. Недостатньо вивчені в екологічному права функції

---

³ Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. виш. навч. закладів. За ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2005. 385 с.

⁴ Саєнко А. І. Нецензурна лайка як форма дрібного хуліганства. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 5. Т. 2. С. 154–161.

природокористування та деякі інші пов'язані із забезпеченням екологізації законодавства, а також різноманітних внутрішніх і зовнішніх екологічних зв'язків у природі.

Природоресурсні та природоохоронні відносини спрямовані на єдиний об'єкт регулювання – навколишнє природне середовище. Їх воєдино пов'язують відносини природокористування, правової охорони навколишнього середовища та інші відносини. Разом з тим неясність і громіздкість в реалізації екологічного законодавства на практиці і часто плутанина в теоретичних положеннях в природі екологічного права змушує вчених-юристів знаходити більш зручні форми і способи регулювання екологічних відносин. І тут важливу роль відіграє визначення предмета екологічного права.

Екологічне право – самостійна комплексна галузь права, що регулює відносини в сфері взаємодії суспільства і людини з навколишнім середовищем.

В якості галузі воно визнається, оскільки, будучи великою ланкою структури права в цілому, охоплює основні специфічні види відносин і поведінки, що вимагають відокремленого, юридично своєрідного регулювання.

Самостійність екологічного права обумовлена наявністю власного предмета регулювання – екологічно значущої поведінки людей і специфічних завдань, до числа яких відносяться: збереження навколишнього середовища, поліпшення його стану і якості, забезпечення екологічної безпеки населення і територій, екологічного правопорядку та ін. Дані завдання не можуть бути вирішені іншими галузями права.

1.2. Об'єкти та суб'єкти екологічного права

Під об'єктами правовідносин в теорії права розуміється те, з приводу чого складаються дані правовідносини. Об'єкт правовідносини це те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів правовідносин, з приводу чого вони вступають у юридичні зв'язки. Деякі вчені виділяють предмет правовідносин, під яким розуміється матеріальне або нематеріальне благо або поведінка особи, з приводу яких виникає правовідносини.

В загальному розумінні об'єкт розглядають як явище, предмет: особа, на яку спрямована певна діяльність, увага та ін.; предмет наукового дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції⁵.

До об'єктів екологічних правовідносин відносяться:

- 1) компоненти навколишнього природного середовища;
- 2) дії, поведінка суб'єктів екологічних правовідносин.

У науці екологічного права під об'єктами екологічних правовідносин традиційно розуміються природні об'єкти. Природний об'єкт визначається, як складова частина навколишнього природного середовища, що охороняється чинним законодавством, що володіє ознаками природного походження, стану в екологічному ланцюзі природних систем, здатну виконувати екологічні, економічні,

---

⁵ Ярошенко А. С. Насінництво як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* 2014. Вип. 26. С. 202–204.

культурні та оздоровчі функції і забезпечувати якість середовища проживання людини. З цього визначення випливають такі найважливіші ознаки природних об'єктів:

- природний характер походження природних об'єктів;
- знаходження природних об'єктів в природних екологічних зв'язках, в природних системах, де всі елементи тісно пов'язані один з одним, як у функціональному, так і структурному відношенні;
- функціонування природних об'єктів підпорядковане об'єктивним законам природи, які людина не в силу змінити.

Виділяють три групи об'єктів екологічних суспільних відносин (об'єктів правової охорони):

- окремі природні об'єкти, до яких, перш за все, відносять землю, надра, води, ліси, рослинний світ поза лісами, тваринний світ, атмосферне повітря. Відповідно до закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» об'єктами охорони навколишнього середовища від забруднення, виснаження, деградації, псування, знищення та іншого негативного впливу господарської та іншої діяльності є: землі, надра, ґрунти; поверхневі і підземні води; ліси та інша рослинність, тварини та інші організми і їх генетичний фонд; атмосферне повітря, озоновий шар атмосфери і навколосемний космічний простір;
- комплексні природні об'єкти (природні комплекси), такі як державні природні заповідники, національні парки, заказники та інші види особливо охоронюваних природних територій;
- навколишнє природне середовище в цілому.

Також, можна виділити нові об'єкти еколого-правового регулювання (об'єкти екологічних правовідносин), такі як біологічні ресурси, генетичні ресурси, екологічні системи, екологічну безпеку та ряд інших об'єктів.

Слід зазначити, що при створенні намивних територій зміщуються берегова лінія, водоохоронна зона і прибережна захисна смуга, змінюються межі водного об'єкта. Створену на водному об'єкті намивну ділянку законодавець розглядає як споруду, але використовує для його позначення термін земельна ділянка, який буде ставитися до природно-антропогенних об'єктів. При цьому необхідно враховувати основну мету формування намивних територій створення умов, придатних для життя і діяльності людини, тобто безпечних і сприятливих з екологічної точки зору. Тому в даному випадку об'єктами оцінки впливу на довкілля повинні бути не тільки проектна документація, а й результати інженерних рішень та архітектурно-будівельного проектування, дозвіл на створення і договір про створення штучної земельної ділянки на водному об'єкті.

Слід визнати справедливою думку про включення людини, її здоров'я, екологічних інтересів у систему об'єктів охорони навколишнього середовища, об'єктів екологічних правовідносин. Саме наявність людини і її життєво важливих інтересів в центрі цієї системи, використання її здоров'я в якості одного з найважливіших критеріїв якості навколишнього природного середовища дозволять забезпечити належний рівень її охорони. Однак використання здоров'я людини в якості такого критерію не повинно вести до підміни ряду нормативів якості навколишнього середовища

санітарними нормами і правилами, що відбувається в даний час і призводить до численних труднощів у правозастосовній діяльності.

Від виду об'єкта екологічних правовідносин залежить обсяг правомочностей суб'єктів. Наприклад, якщо об'єктом правовідносин виступають такі особливо охоронювані природні території, як державні природні заповідники або національні парки, рідкісні або зникаючі види рослин і тварин, у складі правовідносин переважають, перш за все, заборонні і зобов'язуючі норми; при господарському ж використанні земель, надр, вод на перше місце стають попереджувальні, дозвільні заходи, відновлювальні вимоги.

Також, екологічна та інша обстановка в тому чи іншому регіоні країни впливає на обсяг правомочностей суб'єктів екологічних правовідносин в даній місцевості. Наприклад, при оголошенні території зоною надзвичайної екологічної ситуації або зоною екологічного лиха вводиться особливий правовий режим, що накладає відбиток на права і обов'язки учасників екологічних правовідносин (наприклад, у вигляді обмежень на використання тих чи інших природних ресурсів і здійснення того чи іншого виду господарської діяльності).

Нарешті, особливості об'єктів екологічних правовідносин служать головним критерієм відмежування правовідносин даної природи від правовідносин, що складаються в інших галузях правового регулювання. Наприклад, правовідносини щодо забезпечення ветеринарного благополуччя сільськогосподарської худоби не можуть бути віднесені до числа екологічних, оскільки об'єктом таких є сукупність особин тваринного світу, по перше,

природного походження в дикому стані, а по друге, що знаходиться в умовах цього дикого стану. Відповідно, сільськогосподарська худоба не може бути об'єктом екологічних правовідносин.

Щодо розуміння суб'єктів то, як зазначає О. Костенко, поняття «суб'єкт» можна визначити таким чином: носій діяльності, що пізнає світ навколо себе та впливає на нього; людина або група осіб, культура, суспільство чи людство загалом, на відміну від того, що вивчається або змінюється внаслідок дій⁶.

Суб'єктами екологічного права та екологічних суспільних відносин є Україна, фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства) та юридичні особи, а також органи державної влади та органи місцевого самоврядування. В якості учасників екологічних відносин названі суб'єкти наділені законодавством комплексом прав і обов'язків. Права та обов'язки суб'єктів визначають зміст екологічних правовідносин, які є засобом реалізації нормативних приписів і в цій якості становлять найважливішу ланку механізму еколого-правового регулювання.

Екологічні права і обов'язки мають два виміри: суб'єктивне (в сенсі їх індивідуальної визначеності і приналежності конкретним суб'єктам) і об'єктивне (як певний різновид, сукупність правових норм).

---

⁶ Костенко О. М. Адміністративно-правовий статус суб'єктів публічних закупівель в Україні. *Науковий вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 3. С. 98–105. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2017/12.pdf>.

Як критерій диференціації учасників екологічних правовідносин може бути прийнято їх ставлення до екологічно значущої діяльності. З цих позицій розрізняється зміст прав і обов'язків осіб, що здійснюють таку діяльність (юридичні особи і громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи, а також громадяни, які здійснюють екологічно значиму діяльність в особистих цілях) і регулюючих її (органи влади), та осіб, які відчують на собі негативні екологічні наслідки такої діяльності, тобто власне громадяни, що розглядаються в даному випадку в якості об'єкта впливу і відповідно об'єкта, що охороняється екологічним правом. Подібний поділ має ідеальний характер і дозволяє визначити коло релевантних прав і обов'язків суб'єктів екологічних правовідносин, хоча в реальному житті в чистому вигляді існує далеко не завжди з огляду на мобільності соціальних ролей. Іншими словами, зміст прав та обов'язків суб'єктів екологічних правовідносин зумовлюється спрямованістю їх інтересів або завдань у сфері охорони навколишнього середовища. Згідно з даним критерієм, системність інституту екологічних прав і обов'язків ґрунтується на відповідності праву громадян на сприятливе навколишнє середовище природоохоронних обов'язків держави і всіх осіб, здійснюють господарську та іншу екологічно значиму діяльність.

Права та обов'язки громадян у сфері охорони навколишнього середовища. Права громадян урегульовані в екологічному законодавстві в цілому досить повно. Конституція України проголошує право кожної особи на безпечне навколишнє

середовище, достовірну інформацію про його стан і на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю або майну екологічним правопорушенням. Також, Конституція встановлює обов'язок кожного берегти природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Сам факт того, що на конституційному рівні закріплені ще два обов'язки громадян (щодо захисту Вітчизни та сплати законно встановлених податків і зборів), говорить про особливу значимість екологічних інтересів, від забезпечення яких прямо залежить національна безпека.

Відповідно до Закону «Про охорону навколишнього середовища», кожна особа має право на сприятливе навколишнє середовище, на її захист від негативного впливу, спричиненого господарською діяльністю, надзвичайними ситуаціями природного і техногенного характеру, на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, на відшкодування шкоди навколишньому середовищу.

Громадяни мають право: створювати громадські об'єднання, фонди та інші некомерційні організації, що здійснюють діяльність в галузі охорони навколишнього середовища: направляти звернення до органів державної влади України, органи місцевого самоврядування, іншим організаціям та посадовим особам про отримання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього середовища в місцях свого проживання, заходи та її охорону; брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях, ходах і пікетуванні, зборі підписів під петиціями з питань охорони навколишнього середовища й в інших акціях, що не суперечать чинному законодавству; висувати

пропозиції про проведення громадської оцінки впливу на довкілля і брати участь у її проведенні в установленому порядку: сприяти органам державної влади, органам місцевого самоврядування у вирішенні питань охорони навколишнього середовища; звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших організацій зі скаргами, заявами та пропозиціями з питань, що стосуються охорони навколишнього середовища, негативного впливу на навколишнє середовище, і отримувати своєчасні та обґрунтовані відповіді; пред'являти до суду позови про відшкодування шкоди навколишньому середовищу; здійснювати інші передбачені законодавством права.

Права та обов'язки суб'єктів господарювання та іншої екологічно значимої діяльності. Екологічно значуща діяльність в законодавстві позначається найчастіше як «господарська та інша діяльність». Відомо, що саме господарська діяльність завдає найбільшої шкоди навколишньому середовищу. Зазвичай вона здійснюється в підприємницьких цілях, хоча з цього правила є і винятки наприклад, застосування засобів захисту рослин громадянами на своїй земельній ділянці, використовуваній ними для ведення особистої господарства, садівництва, городництва. При цьому на всіх суб'єктів такої діяльності поширюється єдиний обов'язок: юридичні та фізичні особи зобов'язані виконувати правила виробництва, зберігання, транспортування і застосування хімічних речовин, що використовуються в сільському господарстві і лісовому господарстві, вимоги в галузі охорони навколишнього середовища, а також вживати заходів щодо попередження негативного впливу

господарської та іншої діяльності та ліквідації шкідливих наслідків для забезпечення якості навколишнього середовища, сталою функціонування природних екологічних систем і збереження природних ландшафтів. Звичайно, і деякі види не господарської діяльності впливають на стан навколишнього середовища (наприклад, любительське і спортивне полювання і рибальство, збір ягід, грибів, рослин для споживчих потреб), а найбільш екологічно значущим видом не господарської і не підприємницької діяльності громадян є експлуатація ними особистих автомобілів, екологічна шкода від якої цілком порівняна з обсягами господарської шкоди. Всі ці види екологічно значущої діяльності також підпорядковуються природоохоронним вимогам законодавства: наприклад, громадяни при експлуатації транспортних та інших пересувних засобів і установок повинні забезпечувати не перевищення встановлених технічних нормативів викидів. Таким чином, для позначення суб'єктів екологічно значущої діяльності застосовна стандартна правова конструкція – юридичні та фізичні особи, активно використовувані у літературі та законодавстві⁷.

У законодавстві є норми, адресовані за своїм змістом одночасно до всіх суб'єктів екологічно значущої діяльності і покладають на них рівні обов'язки. Наприклад, юридичні та фізичні особи, які заподіяли шкоду навколишньому середовищу в результаті її забруднення, виснаження, псування, знищення, нераціонального використання природних ресурсів, деградації і руйнування природних екологічних

---

⁷ Ільків Н. В. Екологічне право України. Курс лекцій. Львів: 2013. 218 с.

систем, природних комплексів і природних ландшафтів та іншого порушення законодавства в галузі охорони навколишнього середовища, зобов'язані відшкодувати його в повному обсязі відповідно до законодавства.

1.3. Основні принципи і завдання екологічного права

Завдяки принципам права виражається спрямованість правового регулювання. Найсуттєвішою властивістю принципів права є їх здатність юридично виражати найбільш значущі і прогресивно акцентовані цінності суспільного життя. За кожним принципом права завжди стоїть щось соціально значуще, корисне, що має в суспільному житті притягальну силу орієнтиру та ідеалу соціального розвитку.

Необхідно виділяти загальноправові принципи права і галузеві. Принципи екологічного права відносяться до галузевих принципів права. Галузеві принципи права найбільш всебічне характеризують сутність і сенс своєї галузі права. Принципи екологічного права є базовим початком галузі, відображають її суть, вихідні ідеї. Принципи екологічного права необхідно виділяти і з причини того, що спираючись саме на ці принципи повинні видаватися законодавчі акти екологічної галузі права. А застосування законів екологічного права не повинно суперечити принципам екологічного права. Завдяки принципам права забезпечується єдність правотворчості та правозастосування, інтерпретація правових норм та їх реалізація.

Багато юристів займалися дослідженнями принципів екологічного права, у кожного вченого є свої погляди на них і кожен виділяє різні принципи екологічного права. У одних цей перелік більше, інші ж виділяють лише основні принципи екологічного права. Необхідно визнати, що в різний час вченими виділяються різні принципи екологічного права на увазі зміни екологічної ситуації в країні, світі. Принципи екологічного права різні в різний період часу і з причини того, що відображають також і економіці політичну ситуацію в суспільстві, суспільні відносини та ідеологію суспільства.

Слід виділити такі загальні принципи, як принцип демократизму і принцип гласності, завдяки яким стає можливим брати участь населенню у вирішенні питань, що стосуються екології, дізнаватися про стан навколишнього середовища із засобів масової інформації. Так, наприклад, завдяки ініціативі громадян, врахуванню їх думки, може бути проведена оцінка впливу на довкілля. Висновок громадської екологічної експертизи може бути опубліковано в засобах масової інформації. Слід виділити також такі важливі принципи, як принцип законності, принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина.

Необхідно визнати, що більш спеціалізовані принципи екологічного права передбачає ЗУ «Про охорону навколишнього середовища». У цьому Законі принципи охорони навколишнього середовища ідентичні принципам екологічного права. Так, закон виділяє принцип дотримання прав людини на сприятливе навколишнє середовище, принцип забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини, принцип забезпечення охорони

навколишнього середовища та екологічної безпеки, принцип відповідальності державного апарату за забезпечення сприятливого навколишнього середовища та охорони екологічної безпеки, принцип платності природокористування і відшкодування шкоди навколишньому середовищу, принцип презумпції екологічної небезпеки господарської діяльності і деякі інші⁸.

Необхідно назвати і визнати важливість дотримання принципу науково обґрунтованого і раціонального поєднання різних інтересів (економічних, соціальних, екологічних та ін.) для грамотного використання природних ресурсів і забезпечення стійкого і сприятливого розвитку навколишнього середовища.

Розглядаючи більш детально принцип права кожної людини на сприятливе навколишнє середовище, необхідно визнати, що він відображений в Конституції України і покликаний забезпечувати сприятливу екологічну ситуацію як невід'ємну складову життя кожної людини. Так, кожна людина має право мати достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, має право вимагати відшкодування шкоди, заподіяної своєму здоров'ю або майну в результаті екологічного правопорушення, вчиненого один ним особою.

Принцип платності природокористування покликаний забезпечити відшкодування будь-якого мінімального впливу на екологію, стабільність сприятливого навколишнього середовища та її підтримку, фінансування охорони навколишнього середовища.

---

⁸ Комарницький В. М., Шевченко В. І., Єлькін С. В. Екологічне право: навч. Посіб. К.: центр навчальної літератури, 2006.

Принцип презумпції екологічної небезпеки господарської діяльності означає, що будь-яка діяльність визнається потенційно небезпечною для навколишнього середовища та екології. А оцінка реального впливу шкоди на навколишнє середовище може бути проведена шляхом оцінки впливу на довкілля. Необхідно виявляти найбільш небезпечні види діяльності.

Принципи екологічного права відіграють важливу роль на сучасному етапі розвитку суспільства і держави.

На сьогоднішній день, господарська діяльність багатьох підприємств завдає непоправної шкоди на навколишнє середовище, охорону навколишнього середовища необхідно вдосконалювати. Відбуваються кліматичні зміни, у вигляді появи озонових дірок, танення льодовиків, згубного потепління вод близько коралових рифів. Екологічні порушення призвели до втрати родючості земель, отруєння землі і водних ресурсів, вимирання багатьох видів тварин. Враховуючи екологічну кризу, що відбувається, особливо важливо реформувати законодавство спираючись на основоположні екологічні принципи права. Необхідно щоб закони були ефективними, а носили не просто декларативний характер. Ефективним екологічне законодавство зможе стати тільки тоді, коли закони будуть найбільш повно відображати собою основні принципи екологічного права і успішно застосовуватися у всіх сферах суспільства.

Вже коротко розглянуті нами деякі принципи права говорять про те, що багато в чому українське екологічне законодавство не досконале, що на даному етапі розвитку закони не забезпечують фактично виконання основних принципів екологічного права.

Залишається сподіватися, що поправити законодавство вийти швидше, ніж екологічна ситуація стане непоправною.

Необхідно зауважити, що в українській еколого-правовій науці часто висловлюються судження про необхідність закріплення принципів правового забезпечення екологічної безпеки. До їх числа повинні відноситися: екологічно сталий розвиток; превенція екологічних ризиків; платність природокористування та відшкодування громадянам і навколишньому середовищу шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства у сфері екологічної безпеки; вільний доступ до екологічної інформації; правова протидія екологічному тероризму; участь усіх зацікавлених суб'єктів у підготовці, обговоренні, прийнятті та реалізації рішень у галузі забезпечення екологічної безпеки.

Тим часом, поява таких доктринальних пропозицій вносить певну плутанину в існуючі уявлення про основні принципи екологічного законодавства. Суть проблеми полягає в тому, що стає незрозуміло, чим відрізняються принципи охорони навколишнього середовища від принципів забезпечення екологічної безпеки.

Розвиток глобальної екологічної кризи в останні два десятиліття призвело до зміни не тільки екологічного законодавства України та інших країн світу, а й системи принципів, що лежать в його основі.

В українській юридичній науці існує, як мінімум, два різних розуміння сутності принципів права. На думку прихильників однієї наукової позиції, принципи права це основні начала законодавства. Прихильники даної концепції вважають, що під принципом права слід розуміти універсальний, істинний і фундаментальний

нормативно-правовий припис (початок, вимога, імператив), що визначає загальну спрямованість правового регулювання, високу якість і ефективність юридичної практики (правотворчої, правозастосовної і т.д.).

Прихильники іншої позиції вважають, що основна сутнісна характеристика принципів права – їх ідейна складова; принципи права це його «наскрізні і генеральні ідеї», що визначають загальний «дух» і спрямованість правового регулювання.

Ряд представників теорії права і держави спробували поєднати ці дві точки зору, відзначаючи, що принципи права це виражені в праві вихідні нормативно-керівні начала, що характеризують його зміст, його основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя, а також основоположні ідеї і начала, що виражають сутність права і впливають з генеральних ідей справедливості і свободи.

Вважаємо, що зведення принципів права як до основних засад, так і до основоположних ідей не відобразить їх істинної ролі в правовій системі країни, а тому остання позиція, що об'єднує ці обидві характеристики принципів права, є найбільш оптимальною.

Перед екологічним правом стоять складні завдання, які впливають з необхідності якнайшвидше вивести Україну з екологічної кризи, що призвела до різкого погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності. Подолання екологічної кризи може бути досягнуто за допомогою різних правових засобів: удосконалення правового регулювання екологічних суспільних відносин; бездоганного втілення в життя вимог екологічного законодавства; стимулювання раціонального

використання і відтворення природних ресурсів; беззастережного притягнення до відповідальності юридичних і фізичних осіб, які порушують вимоги екологічного законодавства⁹.

До термінових завдань екологічного права відноситься гарантування екологічної безпеки в Україні. Подолання екологічної кризи має для громадян, суспільства, держави в цілому величезне значення. Але цього замало. Необхідно гарантувати екологічну безпеку в Україні з метою попередження будь-яких екологічних потрясінь.

Однією з найбільш дійових гарантій є екологічне право. За його допомогою забезпечується додержання екологічних вимог в усіх галузях народного господарства, а також при розміщенні і розвитку населених пунктів. Право здатне забезпечити додержання екологічних вимог при використанні природних ресурсів, що має особливо велике значення для гарантування екологічної безпеки. Право може і повинно запобігати будь-яким екологічним негараздам. Еколого-правові норми покликані захистити природу від господарської безмежності та інших руйнівних факторів.

Гарантування екологічної безпеки може досягатися також за допомогою відповідних фінансово-матеріальних витрат. Право відіграє важливу роль у накопиченні й розподілі коштів на природоохоронну діяльність, джерелами формування яких є бюджетні кошти цільового призначення, позабюджетний фонд

---

⁹ Балюк, Г. І. Екологічне право України: Конспект лекцій у схемах (Загальна і Особлива частини): Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер. 2006.

охорони навколишнього природного середовища, власні витрати природокористувачів¹⁰.

1.4. Місце екологічного права серед інших галузей права

Є ряд теоретичних і практичних підстав для визначення місця екологічного права в правовій системі. Одне з них, може бути, найбільш важливе – виявлення специфічних рис, ознак, характеристик екологічного права в правовій системі України і на цьому науковому критерії реалізувати потребу в розробці основи його «партнерських» відношенні з іншими галузями і адекватно «вписати» екологічне право в правову систему. Інша підстава пов'язана з масштабною, системною кризою, включаючи екологічну і правову, що вразила не тільки українське суспільство та державу, але і весь сучасний світ, для подолання якого потрібно оновлений світогляд, в тому числі правове, і саме право. З урахуванням досягнень і втрат попереднього етапу суспільного розвитку необхідно сформулювати екологічну складову нового світогляду, що представляється виключно важливим і безальтернативним для подолання всіх криз, що вразили сучасне суспільство. Адекватне конструювання і послідовна реалізація екологічного права, поряд з іншими галузями, покликане послужити ефективним засобом подолання кризи.

---

¹⁰ Основні принципи і завдання екологічного права. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/ekolog-pravo/463-ekolog/7824-s-13-----.html>.

Та, нарешті, третя підстава пов'язана з намаганнями представників науки публічного і приватного права на екологічне право, а в багатьох випадках – і необґрунтованої інтервенції цивільного законодавчого права в екологічне, в природоресурсне. Наприклад, земельні відносини розпалися на регульовані цивільним і адміністративним правом, і підстави для визнання земельного права самостійною галуззю перестали існувати. Воно повинно бути кваліфіковане як комплексна галузь законодавства. Це тягне за собою численні практичні наслідки і, перш за все, поширення на майнові земельні відносини норм загальної частини цивільного права, віднесення регулювання цих відносин до компетенції держави.

Але захист самостійності екологічного права, і справа тут зовсім не в задоволенні професійних амбіцій, – приватна на сучасному етапі завдання і не найважливіша в цілому. У загальноправовому контексті більш важливо-визначити місце екологічного права в правовій системі, запропонувати принципи "партнерства" галузей і домінування норм екологічного права над нормами інших галузей. В умовах ефективного суспільного розвитку, головне –на основі закономірностей дієвого функціонування права створити правові механізми, реалізація яких забезпечить досягнення цілей і відновлення сприятливого стану навколишнього середовища.

Питання про місце екологічного права в правовій системі багато в чому є обґрунтованим і своєчасним. Сьогоднішня ситуація в Україні не має аналогів в її минулій історії і тому вимагає особливої обережності, відповідальності, виваженості суджень і дій. Ми знаходимося на такому етапі, коли старе вже зруйновано, а нове ще

не сформувалося . Це час не тільки формування нової правової системи, здійснення орієнтованих на відновлення і підтримку екологічного благополуччя державних реформ, а й вирішення більш складного і, може бути, найбільш важливого завдання – формування нового світогляду, в тому числі правового. Своєчасність дослідження науково обґрунтованого визначення місця екологічного права зумовлена і необхідністю врахування і такої специфічної риси цієї молоді і водночас життєво важливої галузі як надзвичайна інтенсивність розвитку.

Специфіка, складність, різноманітність і виняткова важливість відносин у сфері взаємодії суспільства і природи зумовили свого часу потребу в самостійному правовому регулюванні екологічних відносин в рамках окремої галузі права і в створенні розвиненого і ефективного, вельми складного за структурою, специфічного еколого правового механізму.

Екологічне право – одна з нових галузей в правовій системі України. Екологічне право – самостійна комплексна, нетрадиційна галузь, на відміну від цивільного, кримінального, адміністративного, трудового права. Його, може бути, найсуттєвіша суспільно значуща характеристика як ніяка інша галузь, екологічне право регулює відносини, повсякденно зачіпають найбільш життєво важливі інтереси кожної людини задовольняються за рахунок безцінних і вічних ресурсів природи, про що людина навіть не замислюється в повсякденному житті.

Будучи залученими в процес суспільного розвитку в якості його основи, природа і її ресурси є об'єктом правового регулювання. При

цьому принципово важливим є те, що в силу природного походження і загального значення щодо природи та її ресурсів складаються специфічні, якісно відрізняються від інших сфер суспільного розвитку суспільні відносини, а самі вони є особливим об'єктом правового регулювання, правовий статут яких відрізняється від аналогічного статуту об'єктів, створених людиною, і характеризується спеціальним правовим режимом як об'єкта права власності, використання та охорони.

Дане зумовлює те, що правове регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері взаємодії суспільства і природи, має бути спрямоване в першу чергу на забезпечення публічних інтересів.

Публічні інтереси у зазначеній сфері забезпечуються різними галузями публічного права – конституційного, адміністративного, кримінального, екологічного та інших. Але, очевидно, що провідну роль у цьому відіграє саме екологічне право.

Видається, що публічні інтереси, що забезпечуються екологічним правом, не зводяться лише до власне екологічних. Земля, ґрунти, надра, води, ліси, тваринний світ, атмосферне повітря задовольняють не тільки фізіологічні потреби людини як біологічної субстанції, вони володіють і економічним потенціалом. Відповідно природні ресурси є основою функціонування економіки, засобом виробництва матеріальних благ, джерелом доходів бюджетів усіх рівнів, через які відбувається перерозподіл природоресурсних платежів на вирішення соціальних завдань. Крім того, природні ресурси використовуються в цілях безпеки і оборони країни,

будівництва інфраструктурних об'єктів для забезпечення державних і комунальних потреб, а значить, і забезпечення суспільних потреб і т. д. Це обставина дозволяє говорити про те, що природні ресурси є основою життя і діяльності українського народу не тільки екологічний, але і в соціально-економічному аспекті¹¹.

Відповідно екологічне право у сфері свого предмета правового регулювання забезпечує публічні інтереси не тільки чисто екологічного характеру (збереження і відновлення сприятливого стану навколишнього середовища), а й інших публічних інтересів, що задовольняються та рахунок потенціалу природних ресурсів для людини, суспільства і держави.

Ще одна важлива обставина. Враховуючи, що природа і її ресурси – це благо і надбання загального (всенародного) значення, екологічне право не просто забезпечує публічні інтереси як такі, а й, що принципово важливо в умовах ринкової економіки і, відповідно, законодавчого визнання права приватної власності на природні ресурси, забезпечує їх пріоритет над приватними інтересами.

Публічні інтереси, пов'язані з природою та її ресурсами, їх пріоритет у сфері взаємодії суспільства і природи забезпечуються у всьому спектрі суспільних відносин, регульованих екологічним правом як комплексною галуззю – власності на природні ресурси, з природокористування, з охорони навколишнього середовища та її окремих компонентів.

---

¹¹ Дмитренко, І. А. "Екологічне право України." К.: Юрінком Інтер. 2001.

Якщо ми говоримо про те, що екологічне право це засіб забезпечення публічних інтересів та їх пріоритету у сфері взаємодії суспільства і природи, то це означає, що в ньому має бути наявність відповідного правового механізму.

Аналіз екологічного законодавства дозволяє говорити про те, що такий механізм є.

Всім своїм змістом екологічне право забезпечує найважливіший публічний інтерес у сфері взаємодії суспільства і природи, а саме збереження і відновлення сприятливого стану навколишнього середовища в частині її якісних показників, що стосуються чистоти атмосферного повітря, води і ґрунту. Він забезпечується за допомогою правового механізму охорони навколишнього середовища, що включає широкий спектр еколого-правових заходів. До таких заходів відносяться наступні: нормування в галузі охорони навколишнього середовища; оцінка впливу па навколишнє середовище і екологічна експертиза; державний екологічний моніторинг; державний облік об'єктів, що чинять негативний вплив на навколишнє середовище і самих шкідливих впливів; державний екологічний нагляд; виробничий і громадський екологічний контроль; вимоги в галузі охорони навколишнього середовища до господарської та іншої екологічно значущої діяльності; плата за негативний вплив на навколишнє середовище та ін.

В еколого-правовій науці багато років зверталася увага на низьку ефективність екологічного права у зв'язку з наявністю дефектів і прогалин у правовому регулюванні відносин з охорони навколишнього середовища, великою кількістю декларативних норм,

ні кого і ні до чого не зобов'язують, нерозвиненістю окремих еколого-правових заходів і, відповідно, обґрунтовувалася необхідність вдосконалення еколого-правового механізму.

Невисока ефективність дії екологічного права обумовлювала і невисоку ступінь забезпечення публічних інтересів у сфері взаємодії суспільства і природи і в першу чергу власне екологічних публічних інтересів, що виражаються в збереженні і відновленні якісних показників навколишнього середовища.

Однією з причин низької ефективності екологічного права фахівцями називалася і неефективність діяльності держави, на яке в рамках реалізованої ним екологічної функції покладено обов'язок по створенню і забезпеченню виконання еколого-правового механізму, здатного реалізувати головну і кінцеву мету екологічного права – зберегти, а в необхідних випадках і відновити сприятливий стан навколишнього середовища.

1.5. Джерела екологічного права

До джерел екологічного права, до початку ХХ ст. входили в основному нормативні правові акти, що регулюють традиційну охорону природи, про охорону тваринного світу, особливо охоронюваних природних територій, охорону атмосферного повітря тощо, в яких, зокрема в Законі УРСР «Про охорону природи» і аналогічних законах союзних республік, прийнятих наприкінці 50-их - початку 60-их роках, були сформульовані важливі принципи, норми, вимоги та обмеження. Однак зміни в 90-их роках соціально

екологічної та політико-економічної ситуації в країні вимагали необхідності перегляду чинного законодавства, його тотального оновлення.

Нормативно-правові акти національного законодавства зіграли досить істотну роль в остаточному оформленні галузі екологічного права як самостійного сегмента української правової системи. Варто сказати, що законотворчі ініціативи та рішення зазначеного періоду важко переоцінити: вони фактично досягли низки найважливіших цілей. Серед таких цілей можна назвати:

1) узгодження національного українського законодавства з рекомендаціями та зобов'язаннями міжнародно-правових актів;

2) забезпечення основи для конкретизації спеціальних правил поведінки при використанні та охороні компонентів (об'єктів) навколишнього середовища;

3) ліквідація багатьох прогалін;

4) виділення груп норм (правових спільнот, інститутів), що регулюють окремі сфери найбільш небезпечного негативного впливу на навколишнє середовище і таких, що носять яскраво виражений профілактичний характер;

5) визначення кола охоронюваних благ (цінностей, об'єктів, відносин);

6) упорядкування та розширення переліку правових інструментів, що використовуються для охорони навколишнього

природного середовища (моніторинг, оцінка впливу на довкілля, реєстрація тощо)¹².

Зазначені цілі в основному аналогічним чином досягалися і при регулюванні земельного, водного і гірського, а також іншого законодавства.

Завдання вдосконалення екологічного законодавства та його ефективної реалізації потребують оновлення концепції його розвитку, переосмислення накопиченого досвіду, врахування постійних і тимчасових, традиційних і нових факторів, що впливають на його зміст, структуру, форми правотворчості. Зазвичай фактори розвитку екологічного законодавства, тобто обставини, явища і процеси, що його формують, поділяються на політичні, економічні, морально психологічні (етичні), соціальні, організаційно правові та інші в залежності від їх загальної природи. Деякі з вхідних в зазначені групи факторів розглядалися в літературі докладно, деякі тільки називалися. Це зміна політичної системи, що супроводжується втратою управління і контролю, посиленням боротьби за владу і приватизацією влади; переділ (первинний і вторинний) власності; спад виробництва; переорієнтація на більш інтенсивну експлуатацію природних ресурсів; зміна структури експорту і тому подібні; відсутність екологічної санації підприємств і навіть галузей виробництва при зміні власника; втрата інтересу суспільством і окремими соціальними групами до проблем захисту навколишнього

---

¹² Шпарик Н. Поняття та ознаки міжнародно-правового акта як джерела екологічного права України. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична* № 59. 2014. 312–318.

середовища; ускладнення нормотворчого процесу; конфліктність природоохоронної діяльності; протиріччя інтересів різними відомствами і силовими структурами, які беруть участь в охороні навколишнього середовища і контролі за використанням природних ресурсів; деєкологізація екологічної функції держави; зниження професійного рівня і якості роботи правоохоронних і природоохоронних органів; скорочення фінансування природоохоронних заходів державного бюджету та ін¹³.

Як видно з наведеного далеко не повного переліку, багато з названих факторів носять негативний характер. І це не дивно для нашої країни, яка переживає період соціально політичної та економічної трансформації. У той же час слід відзначити і ті явища і процеси, в яких переважає позитивний початок, а вплив на розвиток екологічного законодавства, його інститутів і норм носить в основному позитивний характер. В першу чергу це саме існування даної галузі і прийняття за останнє десятиліття ряду законів; створення (або відтворення) спеціальних структур (екологічної інспекції, природоохоронних прокуратур); політиці правових рішень, в яких проголошується згода із загальноприйнятими принципами міжнародного права, охорони навколишнього середовища, участь у міждержавній діяльності з раціонального використання природних ресурсів тощо.

Зазначені фактори можна класифікувати і за іншими критеріями, наприклад на зовнішні по відношенню до права і внутрішньо правові;

---

¹³ Малишко М. І. "Екологічне право України: навч. посібник." К.: Юридична книга. 2001. 148–159.

за джерелами їх виникнення; за силою впливу; за значенням – на загальні і приватні і т. п. але в даний час слід, мабуть, найбільшу увагу приділити так званим найближчим факторам формування і розвитку екологічної законодавства, які самим безпосереднім чином позначаються на: а) його стані; б) структурі; в) ієрархії джерел права; г) якості закону; д) принципової можливості, потенційної ефективності та вартості застосування і виконання правових приписів. У зв'язку з цим необхідно зауважити, що фахівці як і раніше відзначають недостатньо високу якість знову прийнятих або оновлюваних законодавчих або нормативних правових актів (останні приклади – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» і Лісовий кодекс РФ, а також закон «Про оцінку впливу на довкілля» вказують вони і на наявні прогалини, тобто невирішеність ряду питань (наприклад, до цих пір не прийнятий закон «Про охорону рослинного світу»). Багато пишуть про декларативність норм, необроблене використання у текстах актів термінології, наявність протиріч між екологічним та іншими галузями законодавства. Особливої уваги заслуговує такий феномен, як "абстрактність правотворчості", коли розробники акта не замислюються про механізми його реалізації, не пропонують паралельного створення умов ефективності застосування, не підраховують навіть приблизно, у що обійдеться платникам податків реалізація тієї чи іншої норми. Зворотною стороною цього феномена є лобіювання законів, прийняття (причому блискавичне) актів, реалізація яких передбачає отримання матеріальних миттєвих вигод.

Ці та інші факти свідчать про те, що з метою запобігання негативних для суспільства і навколишнього середовища наслідків необхідно додатково проаналізувати наступні фактори розвитку екологічного законодавства:

а) інерцію екологічного законодавчого процесу, тобто хід роботи Верховної Ради України (які акти приймаються і планується прийняти найближчим часом, хто виступав ініціатором, чому, в чиїх інтересах, наскільки підготовлено прийняття того чи іншого акту, які фахівці залучалися для його розробки, чи підраховувалися хоча б приблизно витрати на його реалізацію та інше).

б) досвід реалізації нового екологічного законодавства, його здійсненність та ефективність;

в) явні і неявні інтереси не тільки суспільства та держави, а й структурованих сил і інтересів (соціальних груп, відомств, груп впливу тощо);

г) реальна поведінка законодавців нашої країни та інших країн в залежності від політико-економічної та соціально-екологічної ситуацій, ступеня їх відкритості при прийнятті актів екологічного законодавства або їх реалізації (наприклад, позиція Росії щодо питання про приєднання до Орхуської конвенції про доступ громадян до екологічної інформації);

д) потреби логіки правотворчого процесу, що впливають з необхідності створення екологічного законодавства як ієрархічно стрункого, послідовного, внутрішньо узгодженого, технічно (по набору використаних засобів правового регулювання), єдиного,

побудованого відповідно загальноновизнаних принципів права, виконуваного і ефективного розділу українського законодавства¹⁴.

Говорити про чітко сформовані тенденції розвитку екологічного законодавства сьогодні досить складно. По-перше, відсутні достовірні оцінки його стану незалежними експертами. По-друге, ці тенденції можна виявляти в якості поточних, короткострокових стосовно до найбільш невідкладних завдань охорони навколишнього середовища і перспективних, довгострокових. По-третє, дані тенденції можуть виглядати по різному з урахуванням того, чи визначаються вони виходячи з інтересів держави (регіону) або міжнародного співтовариства. Проте з урахуванням вітчизняного досвіду і ряду інших країн можна говорити про наявність наступних тенденцій:

а) кодифікація (систематизація) екологічного законодавства. Дана тенденція, як здається на перший погляд, нині досить чітко проявляється і в Україні, і в окремих зарубіжних країнах, наприклад у Франції, Швеції, де кодифікація вже здійснена, в Німеччині, де проекти екологічного кодексу розробляються і обговорюються з середини 90-их років минулого століття;

б) ліквідація прогалин законодавства. В Україні, наприклад, досі не прийняті закони про охорону рослинного світу, поводження з небезпечними речовинами, екологічної інформації та інші. Відносно деяких з них законодавча процедура загальмувалася з різних причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, інші навіть не включені в

---

¹⁴ Рябець К. А. "Екологічне право України: навч. посіб." К.: Центр учбової літератури. 2009.

плани законотворчої діяльності. Були розроблені і прийняті законопроекти, обґрунтованість прийняття яких викликає заперечення, наприклад законів про полювання, про рибальство і збереження водних біоресурсів;

в) деталізація правових приписів. Ця тенденція значно чіткіше проявляється щодо підзаконних актів (постанов КМУ і відомчих нормативних правових актів), ніж законів. Стосовно них в останні два-три роки, складається зворотна тенденція декларативності правових приписів. Потрібно зазначити, що і в зарубіжному законодавстві тенденція деталізації правових приписів проявляється надзвичайно сильно: багато актів ЄС останніх років містять конкретні правила поведінки, сформульовані з урахуванням найдрібніших деталей;

г) роздроблення сфери правового регулювання, що проявляється в розробці та прийнятті законодавчих актів, присвячених вузьким, приватним питанням, які в принципі повинні бути вирішені в рамках більшого акту;

д) дублювання правових норм. Це специфічна тенденція української законотворчості, яка має кілька форм. Наприклад, повтор правових приписів земельного законодавства. В актах законодавства дуже часто відтворюються норми інших законів;

е) деєкологізація правового регулювання охорони навколишнього середовища. На думку фахівців, ця тенденція може проявлятися в деєкологізації державної влади та управління, тобто в процесі зниження зацікавленості держави у вирішенні екологічних проблем, що стоять перед суспільством, що виражається у відсутності

державної волі до вдосконалення правового, організаційного, економічного, ідеологічного забезпечення виконання нею своєї функції;

ж) заміна сфери публічно правового регулювання приватноправовим. Крім того, варто згадати спроби перерозподілу предметів правового регулювання між цивільним і земельним правом, що викликали різкі заперечення з боку фахівців в області екологічного і природоресурсного права. Видається, що такі спроби недостатньо обґрунтовані з наукових позицій; свідчать про не відповідність реальності потреби не стільки вдосконалити правопорядок в галузі охорони і використання земель, скільки про амбіції окремих представників цивілістичної науки, а можливо, і про прагнення вивести з під державного контролю оборот одного з найбільш цінних з економічної та екологічної точок зору об'єктів; розходяться з практикою зарубіжного законодавства; потенційно несуть в собі конфліктний потенціал¹⁵.

При зіставленні підсумків реформи і тенденцій розвитку екологічного законодавства України видно, що іноді вони збігаються. Це може означати стійкість тенденції, але може свідчити і про занадто сильний тиску фактору, який не збереже свого впливу в майбутньому.

Відзначимо характерні риси еколого-правової науки в сучасний період: 1) висока мобільність; 2) розвиненість міждисциплінарних

---

¹⁵ Чубарук Т. Система джерел екологічної інформації: в аспекті конституційного права доступу до такої інформації. *Правова інформатика*. № 3. 2008. 32–37.

підходів в широкому і вузькому сенсах; 3) націленість на вирішення нових проблем; 4) поширення інтернаціонального підходу і сприйнятливість до ідей і досягнень зарубіжної еколого-правової думки; 5) практична орієнтованість тематики і результатів досліджень.

Зупинимося лише на одній з названих вище рис, а саме на розвиненості міждисциплінарних підходів. У широкому сенсі це означає, що екологічне право сприйнятливе до досягнень інших наук (як суспільних, так і природних), в першу чергу економічної, соціологічної, психологічної, біологічної та ін. Така сприйнятливість закономірна і обумовлена властивостями об'єкта правового регулювання і предметів правової охорони (навколишнього середовища, її компонентів), особливостями засобів впливу на них (небезпечні речовини і відходи). Зазначені властивості не можуть бути враховані в правових нормах без відомостей, підготовлених в рамках інших – неюридичних наук. У вузькому сенсі екологічне право використовує міждисциплінарний підхід, органічно спираючись на дані інших правових дисциплін (конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, інформаційного та інших галузей права і законодавства). Це обумовлено самою природою екологічного права як галузі комплексної, яка запозичує для вирішення поставлених перед нею завдань інститути, інструменти, групи норм і окремі норми з інших галузей, не вириваючи їх з прийнятої структури фундаментальних, вторинних і, тим більше, комплексних утворень, а надаючи їм «друге дихання», нові можливості і відкриваючи нерідко нові перспективи.

Контрольні питання до розділу 1

1. Які характерні особливості екологічних правовідносин?
2. Що слід розуміти під джерелами екологічного права?
3. Кого відносять до суб'єктів екологічного права?
4. Які можна виділити принципи екологічного права?
5. За якими критеріями можна класифікувати джерела екологічного права?

Рекомендована література до розділу 1

Нормативно-правові акти:

1. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
2. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 12.
3. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13.07.2000 № 1908-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 42. Ст. 348.
4. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 № 1862-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 45. Ст. 1833.
5. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 45. Ст. 1841.

Навчальна література:

1. Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.
2. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: колект. монографія. Відп. ред.: Т.Є. Харитонова, І.І. Каракаш. Одеса : Гельветика, 2018. 722 с.
3. Гетьман А.П., Анісімова Г.В., Соколова А.К. Екологічне право: підручник. Харків : Право. 2019. 552 с.
4. Екологічне право в запитаннях та відповідях : навч. посіб.; за ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2017. 208 с.
5. Ярошенко А.С., Голобородько В.В. Правові аспекти законодавчого регулювання права громадян на доступ до інформації про стан довкілля. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. Вип. 5. 2019 С. 217–220.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

2.1. Земля як об'єкт еколого-правових відносин

Регулювання земельних відносин вимагає послідовності, обґрунтованості, врахування особливостей правового впливу. Це стосується всіх аспектів правового регулювання: виявлення сформованого кола відносин і їх специфіки, визначення суб'єктного складу і, безумовно, матеріального об'єкта, на який спрямовані відносини. Разом з тим слід визнати, що пошук правових засобів і механізмів, які забезпечили б ефективне регулювання відносин з приводу використання землі, досі триває. Теоретичні погляди вчених на розвиток правового регулювання даної сфери не завжди збігаються. Аналіз законотворчості останнього часу дозволяє зробити висновок, що розробка і прийняття законопроектів не вкладаються в систему, а законодавчий процес не відрізняється достатньою узгодженістю. У більшості випадків закони, що приймаються в земельно-правовій сфері, вирішують хоча і нагальні, але досить вузькі проблеми, що стосуються прогалин і протиріч нормативного регулювання.

Однак не можна сказати, що складність ситуації, що склалася навколо земельного правопорядку в Україні, викликана тільки недоліками законодавства. Законодавче регулювання земельних відносин в Україні за змістом і система в цілому відповідає основним потребам суспільства, принципам правового регулювання. Земельне

законодавство формувалося з урахуванням особливостей розвитку в країні земельних відносин в непростих історичних умовах.

Як неодноразово зазначалося в літературі, основними проблемами забезпечення правової стабільності земельних відносин є високий ступінь корупції в цій сфері і недооцінка необхідності дотримання закону практично всіма учасниками процесу. Крім того, часті і численні законодавчі правки, далеко не завжди обґрунтоване дроблення правового регулювання негативно позначаються на авторитеті закону. Причому оперативно реагувати на зміни законодавчої бази не встигають як землекористувачі, так і суб'єкти владних повноважень.

За таких умов першочерговим кроком є зміцнення земельного правопорядку, вивчення та вдосконалення практики реалізації земельного законодавства. Причому потрібні активні дії з боку не тільки публічної влади, а й громадян.

Водночас тривають спроби кардинальної зміни інститутів земельного законодавства. Для перехідного періоду, який має місце сьогодні, існування різних поглядів на подальшу долю регулювання земельних відносин не є чимось винятковим. Однак вплив процесів становлення державної земельної політики та правової теорії на реальні земельні відносини очевидний.

Земельна ділянка як об'єкт прав включений практично в усі земельні відносини, пов'язані з виникненням і реалізацією речових прав на землю і охороною земель.

Земельне законодавство звертається насамперед до властивості землі –бути основним ресурсом господарської діяльності. На це

спрямовані ключові положення про поділ земель на категорії та зонування земель. Це підтверджується і великою кількістю спеціальних норм, закріплених законами і спрямованих на врегулювання використання і обороту землі в різних цілях господарської діяльності (сільське господарство, транспорт, виробництво, будівництво, енергетика тощо).

Разом з тим доводиться визнати, що земельна ділянка, територія, зона та інші правові форми, що забезпечують включення землі в правові відносини, співвіднесені в законодавстві між собою не в повній мірі. Не завжди простежується зв'язок між правовими актами в частині встановлення правового режиму різних об'єктів. В одному випадку законодавець має на увазі землі або земельні ділянки, в іншому – земельні ділянки і території, в третьому – території, зони і земельні ділянки.

Земельні ресурси — сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві (ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року)¹⁶.

Основними об'єктами земельних відносин відповідно до Земельного кодексу є земля як природний об'єкт і природний ресурс, земельні ділянки, частини земельних ділянок. Земельна ділянка, визнається і Цивільним кодексом, і Земельним кодексом об'єктом нерухомості і об'єктом майнових прав, виявляється не єдиним в

---

¹⁶ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

переліку. Правові характеристики кожної конкретної земельної ділянки багато в чому залежать від місця розташування, входження або перетину його з охоронними та іншими зонами, особливо охоронюваними природними територіями та ін.

Згідно Земельному кодексу регулювання відносин по використанню і охороні землі здійснюється виходячи з уявлень про землю як природний об'єкт, що охороняється в якості найважливішої складової частини природи, природному ресурсі, використовуваному як засіб виробництва в сільському господарстві і лісовому господарстві, і основи здійснення господарської та іншої діяльності на території України, і одночасно як про нерухоме майно, про об'єкт права власності та інших прав на землю. Зазначене положення визначає основу правового впливу на земельні відносини. Однак можна висловити зауваження щодо редакції наведеного пункту. При буквальному тлумаченні цієї норми-принципу створюється враження протиставлення правової форми землі (нерухомість) змісту (природний ресурс і природний об'єкт). Насправді навряд чи таке можливо. Частина поверхні землі, стаючи земельною ділянкою, як відомо, не втрачає жодного зі своїх природних властивостей. А обіг земельних ділянок тим і цікавий, що обміну підлягають ділянки, що володіють неповторними природними властивостями¹⁷.

Власне, земельне право завжди виходило з того, що в залежності від ролі землі в суспільних відносинах повинні бути визначені і правові механізми. При цьому враховується в першу чергу ряд

---

¹⁷ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.

природних якостей цього об'єкта: відносна відтворюваність, неспоживаність, обмеженість в просторі, наявність родючого шару, розташування землі на і під поверхнею природних ресурсів. Але не ці якості землі лежать в основі включення її в суспільні відносини. Сенс земельних відносин надають ті блага (послуги), які витягуються з землі, точніше, з її природних властивостей. Система благ, вироблених землею, виявляється в основі формування системи суспільних інтересів, складових, як вже зазначалося, сутність суспільних відносин.

Інакше кажучи, правова форма землі як матеріального об'єкта земельних правових відносин виникає під впливом факторів «неюрідичного» характеру – природних якостей землі, благ, що надаються землею, і тих сформованих в суспільстві інтересів, які на споживання цього блага спрямовані, а також факторів суто юридичних – уявлень права суспільства в даному історичному періоді про об'єкт правових відносин. З цієї причини законодавство розглядає земельну ділянку не тільки як нерухомість, але і як ресурс. Зокрема, як нерухомість розглядаються земельні ділянки в державному кадастрі. Разом з тим в кадастрових документах містяться дані про категорії земель і їх дозволеному використанні. Кадастрові дії стосуються і таких об'єктів, що не відносяться до нерухомості, як території з особливим режимом використання.

Земельна ділянка в даному випадку виявляється частиною земельної території конкретної держави і сприймає всі властивості цього об'єкта, включаючи його природні якості і у відомому сенсі історію розвитку суспільних відносин, що стосуються його

використання. При цьому суспільні відносини з приводу землі та земельних ділянок, як показує практика, далеко не завжди мають майновий характер, що доводиться враховувати і при регулюванні їх використання.

В цілому, якщо виходити з передумов виникнення правової форми об'єкта земельних відносин, перед ними – особливі блага, які мають як приватний, так і публічний характер і, відповідно, забезпечують різні соціальні інтереси. У ряді випадків цілі забезпечення інтересів (особливо публічних) більшою мірою, ніж категорія земельної ділянки, відповідають такі категорії, як території (або землі) загального користування, охоронювані території, зони.

Для проведення більш чіткої межі між поняттям правової форми і змістом (властивостями) землі як об'єкта відносин необхідно уважніше розглянути деякі терміни, що вживаються в законодавстві. Так, Цивільний кодекс встановлює, що земля та інші природні ресурси можуть відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої іншими способами в тій мірі, в якій їх оборот допускається законами про землю та інших природних ресурсах. В даному і подібних з ним випадках мається на увазі перехід від однієї особи до іншої не землі, а земельної ділянки. Однак зазначена норма права може бути витлумачена і більш широко, а саме як вказівка права на те, що земля, будучи ресурсом, втягується у відносини обороту.

По суті, таке значення землі як об'єкта прав і відносин закріплено і в Конституції, яка говорить, що земля та інші природні ресурси можуть перебувати в приватній, державній, комунальній та інших формах власності. Цей же підхід виявляємо і в Цивільному

кодексі, згідно з яким земля та інші природні ресурси, які не перебувають у власності громадян, юридичних осіб або органів місцевого самоврядування, є державною власністю¹⁸.

Таким чином, законодавець підкреслює, що при регулюванні земельних відносин нормами земельного законодавства об'єктом суспільних відносин є земля з усім «набором» якостей, властивих цьому матеріальному явищу. У той же час при включенні цього об'єкта в правові відносини потрібно йому набути встановленої правової форми. Але будь-яка правова форма, яку приймає земля в правових відносинах, як би спирається на фактичні властивості цього об'єкта, що є базовим для будь-яких правових та інших суспільних відносин.

Якщо спробувати узагальнити підходи до визначення матеріального об'єкта – землі при зверненні до нього земельного та цивільного законодавств, можна помітити різницю в тому, яка властивість цього об'єкта виявляється основною для тієї чи іншої галузі. Для цивільного законодавства – це індивідуально визначена річ і об'єкт обороту, природні властивості якого мають вторинне значення, більш близьке до природних властивостей природного ресурсу. Відносини обороту вимагають, як зазначалося, максимальної визначеності і уніфікації об'єкта обороту. Будь-яка специфіка може ускладнити оборот. В даному випадку з точки зору законодавства важлива саме правова форма об'єкта, оскільки вона найбільш виразно визначає землю в якості об'єкта цивільно-правових відносин.

---

¹⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

Земельне законодавство, звертаючись в тому числі і до відносин обороту землі і концептуально, і за фактом має на увазі те, що відносини шикуються з приводу використання особливого об'єкта матеріального світу, який може наділятися правом в різні правові форми.

Такий підхід обумовлений і тим, що природні властивості землі не розподілені рівномірно на всій її території. Тільки частина земель має родючістю, частина їх покрита лісами, містить поклади цінних корисних копалин, не всі території придатні для будівництва. У зв'язку з цим блага землі не можуть бути вилучені однаково в будь-якій географічній точці. Перерозподіл землі в суспільстві (незалежно від того, відбувається це в адміністративному порядку або в умовах вільного ринкового обороту) без урахування цього положення призводить до негативних наслідків – непоправного і безсистемного скорочення родючих земель, скорочення лісових угідь, зведення об'єктів капітального будівництва без урахування особливостей надр, зосередження землі в руках обмеженого числа осіб без належного використання.

Таким чином, земельне законодавство в цьому випадку звертається до сутності об'єкта. Тому специфіка правового регулювання земельних відносин виникає не тільки з правової форми, а й з властивостей об'єкта суспільних відносин – землі, який виявляється в полі зору правового регулювання.

2.2. Правові основи землекористування в Україні

Право користування земельними ресурсами є одним з фундаментальних прав громадян України, один з найважливіших елементів правового статусу особистості. Конституція закріплює, що земля та інші природні ресурси використовуються і охороняються в Україні. Також Основний Закон встановив, що володіння, користування і розпорядження землею та іншими природними ресурсами здійснюються їх власниками вільно, якщо це не завдає шкоди навколишньому середовищу і не порушує прав і законних інтересів інших осіб; кожен має право на сприятливе навколишнє середовище; кожен зобов'язаний зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств.

В об'єктивному сенсі право землекористування розуміють як правовий інститут, що охоплює сукупність еколого-земельних правових норм, які регулюють суспільні відносини з приводу користування земельними ресурсами. Право землекористування в суб'єктивному сенсі є сукупністю правомочностей (володіння та користування) суб'єкта користування земельною ділянкою¹⁹.

З урахуванням положень Конституції України, що передбачають як приватний, так і суспільний характер землекористування, слід акцентувати увагу на соціальних засадах земельних відносин, в силу яких право власності громадян на земельну ділянку не може не розглядатися як забезпечує основу їх життєдіяльності, і спрямоване на реалізацію умов для створення і підтримки гідного життя і вільного розвитку особистості в рамках обов'язку держави дбати про

---

¹⁹ Швець В. Д. Зміст права землекористування в Україні: адміністративно-правовий аспект. Європейські перспективи. 2014. № 10. С. 140–145.

добробут своїх громадян, їх соціальної захищеності відповідно до проголошених в Конституції цілями політики України як соціальної держави.

Конституційний обов'язок зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств також має соціальну спрямованість, носить загальний характер і, будучи частиною забезпечувального механізму реалізації конституційного права кожного на сприятливе навколишнє середовище та інших екологічних прав, поширюється як на громадян, так і на юридичні особи, а також публічно-правові утворення, що з необхідністю передбачає їх відповідальність за стан навколишнього середовища.

Наведені конституційні положення, що розглядаються в єдності з проголошеними в преамбулі Конституції цілями забезпечення благополуччя нинішнього і майбутніх поколінь визначають взаємообумовленість закріплених Основним Законом України права кожного на сприятливе навколишнє середовище і обов'язки зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Таким чином, визначається один з основних принципів правового регулювання відносин у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки – принцип пріоритету публічних інтересів при здійсненні користування землею та іншими природними ресурсами.

Визначаючи значення землі як загальнонаціонального надбання. Конституція України гарантує кожному право користування землею, що слід розглядати як елемент конституційно правового статусу особистості і конституційно правову основу життєдіяльності народу.

Таким чином, головне цільове призначення правового регулювання умов і порядку користування землею – реалізація умов для створення і підтримки гідного життя і вільного розвитку особистості в соціально орієнтованій, економічно стійкій державі, при здійсненні життєдіяльності в екологічно безпечному навколишньому середовищі.

Використання людиною земельних ресурсів для забезпечення соціально економічних аспектів життєдіяльності являє собою різновид антропогенного впливу на компонент природного середовища – землю. Дані державного екологічного моніторингу показують, що екологічний стан земельних ресурсів, що піддаються інтенсивному антропогенному впливу, має тенденцію до погіршення.

Цілями державної політики з управління земельним фондом визначають підвищення ефективності використання земель, охорону земель як основного компонента навколишнього середовища та головного засобу виробництва в сільському господарстві при забезпеченні продовольчої безпеки країни.

Основними завданнями державної політики з управління земельним фондом вказують: створення умов для організації раціонального та ефективного використання земельних ділянок, що включають в себе облік суспільних і галузевих потреб, вимоги сталого розвитку територій, а також дотримання гарантій прав учасників земельних відносин; забезпечення охорони природи і навколишнього середовища; збереження і підвищення якісного стану земель; збереження статусу особливо охоронюваних природних територій охоронюваних земель у складі земельного фонду та ін.

З урахуванням пріоритетів державної політики у сфері охорони навколишнього середовища державна політика визначила своєю метою підвищення рівня екологічної безпеки та збереження природних систем. Для досягнення цієї мети передбачено вирішення наступних завдань: зниження загального антропогенного навантаження на навколишнє середовище на основі підвищення екологічної ефективності економіки; збереження і відновлення біологічного різноманіття України; підвищення ефективності функціонування системи гідрометеорології та моніторингу навколишнього середовища, та ін.

Земельний кодекс містить ряд вимог екологічного характеру стосовно, в основному, до інституту охорони земель. Цілями охорони земель є запобігання і ліквідація забруднення, виснаження, деградації, псування, знищення земель і ґрунтів та іншого негативного впливу на землі і ґрунту, а також забезпечення раціонального використання земель, в тому числі для відновлення родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення і поліпшення земель.

В якості змісту охорони земель Земельний Кодекс передбачає такі обов'язки землекористувачів, як збереження ґрунтів і їх родючості; захист земель від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення радіоактивними і хімічними речовинами, захаращення відходами виробництва і споживання, забруднення, в тому числі біогенного забруднення, та іншого негативного впливу, в результаті якого відбувається деградація земель; захист

сільськогосподарських угідь від заростання деревами і чагарниками, бур'янами, а також захист рослин і продукції рослинного походження від шкідливих організмів (рослин або тварин, хвороботворних організмів, здатних за певних умов завдати шкоди деревам, кущам і іншим рослинам); ліквідація наслідків забруднення, у тому числі біогенного забруднення, і захаращення земель; збереження досягнутого рівня меліорації; рекультивація порушених земель, відновленню родючості ґрунтів, своєчасному залученню земель в оборот; збереження родючості ґрунтів та їх використання при проведенні робіт, пов'язаних з порушенням земель.

Землекористування в Україні також базується на принципі використання земельних ділянок за основним цільовим призначенням. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року, цільове призначення земельної ділянки — використання її за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку²⁰.

Також Земельний Кодекс встановив, що оцінка стану земель та ефективності передбачених заходів з охорони земель проводиться з урахуванням оцінки впливу на довкілля, встановлених законодавством санітарно гігієнічних та інших норм і вимог. Встановлено, що впровадження нових технологій, здійснення програм меліорації земель та підвищення родючості ґрунтів забороняються у разі їх невідповідності передбаченим

---

²⁰ Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.

законодавством екологічним, санітарно гігієнічним та іншим вимогам. Крім того, для оцінки стану ґрунту з метою охорони здоров'я людини і навколишнього середовища Кабінетом Міністрів України встановлюються нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин, шкідливих мікроорганізмів та інших забруднюючих ґрунт біологічних речовин; для проведення перевірки відповідності ґрунту екологічним нормативам проводяться ґрунтові, агрохімічні та інші обстеження.

Встановлено обов'язки власників земельних ділянок та осіб, які не є власниками земельних ділянок, по використанню земельних ділянок. Так, всі землекористувачі зобов'язані: використовувати земельні ділянки відповідно до їх цільового призначення способами, які не повинні завдавати шкоди навколишньому середовищу, в тому числі землі як природному об'єкту; здійснювати заходи з охорони земель та інших природних ресурсів; дотримуватися при використанні земельних ділянок вимоги містобудівних регламентів, будівельних, екологічних, санітарно гігієнічних та інших правил, нормативів; не допускати забруднення, виснаження, деградацію, псування, знищення земель і ґрунтів і інше негативний вплив на землі і ґрунту; виконувати інші вимоги, передбачені законами²¹.

В даний час система екологічних нормативів стану земель (ґрунтів) характеризується широким спектром різних документів, які виконують функції як правового регулювання екологічних та інших

---

²¹ Даугуль В., Алексенко А. Актуальні питання використання земель сільськогосподарського призначення органами місцевого самоврядування. Х.: Фактор, 2018. 176 с.

нормативів, так і методичного забезпечення діяльності з перевірки дотримання таких нормативів.

Критеріями значного погіршення екологічної обстановки в результаті використання земельних ділянок із земель сільськогосподарського призначення з порушенням встановлених земельним законодавством вимог раціонального використання землі є:

- забруднення ґрунтів хімічними речовинами, при якому сумарний показник вмісту в ґрунті забруднюючих речовин, концентрація яких перевищує встановлені для хімічних речовин нормативи гранично допустимої концентрації, дорівнює або перевищує значення 30;

- розміщення відходів виробництва та споживання 1-4 класів небезпеки в межах земельної ділянки на сумарній площі від 0,5 гектара і вище.

Очевидно, що універсальний характер права на загальне землекористування, націленість права на реалізацію конституційних прав на свободу переміщення і доступу до біологічних ресурсів передбачає необхідність розвитку адміністративного способу захисту права на загальне землекористування з високим ступенем державно-владного втручання²².

---

²² Попрозман Н. В., Коробська А. О. Стан та тенденції використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення в контексті національної безпеки держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 11. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1333> (дата звернення: 11.04.2020).

Адміністративний захист права на загальне землекористування характеризується адміністративно-розпорядчою діяльністю уповноважених органів влади (місцевого самоврядування). Юридичні спори з приводу реалізації права на загальне землекористування вирішуються шляхом адміністративного втручання уповноваженого органу (посадової особи).

Адміністративно-правовий метод полягає в тому, що за наявності факту порушення права на загальне землекористування відповідні органи державного управління та місцевого самоврядування (посадові особи) за скаргами зацікавлених землекористувачів, а також за своєю ініціативою, зобов'язують порушників надати право доступу (проходу) на земельні ділянки, усунути, демонтувати незаконно зведені перешкоди для здійснення права на спільне землекористування, зокрема огорожі, тобто відновлюють порушені права на загальне землекористування.

Доступ невизначеного кола осіб до земель загального користування тим самим забезпечується діями уповноважених на те державних органів без безпосереднього звернення громадян до суду. У той же час слід підкреслити, що сама категорія «право на загальне землекористування» в чинному законодавстві не визначена і не закріплена, так само як і не уточнена юридична природа розглянутого права. Дане право, безумовно, має природний позитивний характер, поширюється на всіх громадян (і в загальному випадку також на іноземних громадян, а також осіб без громадянства), виникає з народженням громадянина і припиняється з його смертю. Іншими словами, дане право поширюється на всіх. У той же час реалізація

даного права залежить від потреб конкретного громадянина, і перешкоди в реалізації даного права по-різному зачіпають інтереси окремих громадян. У зв'язку з цим існує необхідність в закріпленні механізмів реалізації та захисту права на індивідуальному рівні, в тому числі і з застосуванням цивільно-правових інструментів. Дана можливість в чинному законодавстві відсутня.

Необхідно відзначити, що в даний час в земельному законодавстві не передбачена безпосередньо відповідальність за порушення права громадян на загальне землекористування. У той же час правозастосовна практика свідчить про численні порушення права на загальне землекористування, багато з яких приймають систематичний характер і в чималому ступені шкодять законним інтересам широкого кола громадян.

У ситуації, коли порушення права на загальне землекористування зачіпають інтереси широкого кола осіб, порушують конституційні права і свободи громадян і можуть спричинити за собою масу несприятливих наслідків, гарантії судового захисту права на загальне землекористування об'єктивно повинні бути підкріплені заходами адміністративної відповідальності за їх порушення.

В основній масі випадків право безперешкодного доступу до земельних ділянок загального користування залишається лише декларацією і, отже, не забезпечується інструментами адміністративного захисту, а судовий захист такого права стикається з численними труднощами, пов'язаними з неясністю трактувань нормативних правових актів. Зокрема, на органи державної влади та

органи місцевого самоврядування не покладено прямого обов'язку забезпечувати право громадян на перебування в лісах, не встановлено спеціально юридичну відповідальність за порушення цих прав громадян. Відповідальність за самовільне обмеження доступу громадян на земельні ділянки загального користування, як зазначалося раніше, передбачена далеко не завжди²³.

Повертаючись до інструментів захисту права на загальне землекористування, доцільно підкреслити, що не достатня сформованість інституту загального землекористування, відсутність належної фіксації права на загальне землекористування в законі призводять до того, що інструменти судового (цивільно-правового) захисту в механізмі реалізації права на загальне землекористування практично не використовуються.

Причинами ситуації, що склалася, як видається, можуть бути названі:

- відсутність дієвих механізмів реалізації прав користування необмеженим колом осіб землями загального користування;
- не досить розвинутий механізм судового (цивільно-правового) захисту права на загальне землекористування.

Слід зазначити, що ефективний захист права на загальне землекористування залежить також від закріплення в законодавстві можливості індивідуальної реалізації та захисту права на загальне землекористування.

---

²³ Земельне право України: загальна частина [текст]: навч. посібн. / А.І. Ріпенко. О.М. Пашенко. О.: ..., 2013. 80 с.

Цілком очевидно, що більш високий рівень гарантій права на загальне землекористування може бути забезпечений виключно за рахунок поєднання адміністративного та позовного механізмів його захисту.

Сказане дозволяє говорити про необхідність формування комплексного інституту адміністративної відповідальності за порушення права на загальне землекористування, який включав би в себе норми, що передбачають відповідальність за недотримання умови забезпечення вільного доступу громадян до водного об'єкту загального користування та його берегової смуги, встановлення самовільних обмежень загального доступу до лісів, а також за самовільне обмеження доступу на земельні ділянки загального користування²⁴.

Підводячи підсумки розгляду адміністративного та судового захисту права на загальне землекористування, можна констатувати, що їх поєднання активізує реалізацію досліджуваного права. При цьому на практиці вдаються переважно до адміністративної захисту права на загальне землекористування, законодавець і уповноважені органи державної влади демонструють зацікавленість в активній протидії недотримання умов забезпечення вільного доступу громадян до водного об'єкту загального користування та його берегової смуги, в той час як питання захисту прав громадян від самовільного обмеження доступу на земельні ділянки загального користування,

---

²⁴ Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2019. 16 с.

загального доступу до лісів залишаються недосконалими. Існує також необхідність в закріпленні механізмів реалізації та захисту права на індивідуальному рівні, в тому числі і з застосуванням цивільно-правових інструментів.

В результаті механізми реалізації права загального землекористування залишаються або непроробленими і недостатніми для повноцінної реалізації даного права або відсутні зовсім.

2.3. Правова охорона земель та ґрунтів

Під охороною земель варто розуміти систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів щодо забезпечення належної якості земель, передбачених екологічним і санітарно епідеміологічним законодавством за допомогою встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин, шкідливих мікроорганізмів в ґрунті, бур'янів та інших факторів, забруднюючих землю²⁵.

Охорона земель є сферою правового регулювання земельного та екологічного права, а норми, що регулюють суспільні відносини з охорони земель, утворюють міжгалузевий інститут. В системі охорони земель найбільш повно проявляється нерозривний зв'язок земельного та екологічного характеру, в якій охорона земель являє

---

²⁵ Фролов М. О. Охорона земель як еколого-правовий імператив земельного законодавства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 73–79.

собою частину більш широкого поняття охорони навколишнього природного середовища. Разом з тим слід відрізнити охорону земель в екологічному праві від охорони земель у земельному праві. Природні об'єкти і ресурси земля, надра, води, атмосферне повітря, рослинний світ, об'єкти тваринного світу – кожен займає своє особливе місце в природі, свою екологічну нішу. Вони ж виконують специфічні функції в задоволенні потреб людини. Все це зумовлює необхідність диференційованого підходу до правового регулювання використання того чи іншого природного ресурсу і його охорони, з урахуванням їх специфіки.

Охорона земель передбачає збереження не тільки якісних характеристик земель (захист від шкідливих впливів, відновлення продуктивних земель), а й кількісних показників сільськогосподарських та інших цінних земель (запобігання необґрунтованого вилучення та інше). Охорона земель здійснюється на основі комплексного підходу до угідь як до складних природних утворень (екосистем) з урахуванням їх зональних і регіональних особливостей.

Використання земель повинно здійснюватися способами, що забезпечують збереження екологічних систем, здатності землі бути засобом виробництва в сільському господарстві і лісовому господарстві, основою здійснення господарської та інших видів діяльності. Цілями охорони земель є:

1) запобігання деградації, забруднення, захащення, порушення земель, інших негативних (шкідливих) впливів господарської діяльності;

2) забезпечення поліпшення і відновлення земель, що зазнали деградації, забруднення, захаращення, порушення, інших негативних (шкідливих) впливів господарської діяльності.

У зв'язку з цим, як зазначалося вище, головна мета охорони землі – це збереження землі як основи життя і діяльності народів, проживають на відповідній території. Безпосередньо з цією метою пов'язана і необхідність зберігати землю як найважливіший природний об'єкт, здатність землі бути засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, основою здійснення господарської та інших видів діяльності. Дані положення також слід віднести до цілей охорони землі²⁶.

Якість земель може погіршитися з двох причин: через нераціональну діяльність людини в процесі їх господарського використання і в результаті впливу природних факторів (ерозія ґрунтів, заболочування тощо). Відповідно охорона земель передбачає вирішення наступних основних завдань: запобігання деградації і порушення земель та інших несприятливих наслідків господарської діяльності; створення механізму обліку та перевірки екологічного стану земель, а також забезпечення власників землі, землевласників, землекористувачів та орендарів екологічними нормативами режимів оптимального використання земельних ділянок.

Вважаємо, що формулювання цілей і завдань стосовно охорони земель має істотне значення для правозастосування і подальшого

---

²⁶ Щурик М. В. Збереження та охорона земель як ключові передумови їх поліпшення. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Сер. : Економіка. 2017. Вип. 1. С. 61–66.

розвитку земельного права. Зазначимо, що виділення цілей і завдань для українського законодавства не нове, разом з тим правильно поставлена мета сприяє орієнтуванню в усьому законодавстві, а її досягнення є кінцевим результатом загального механізму реалізації законодавства. Так, метою земельного права є конструювання такої моделі поведінки людей, при якій буде підтримуватися ефективне використання земель для задоволення економічних і неекономічних потреб з урахуванням збереження земель як частини єдиної екосистеми Землі і умови подальшого розвитку суспільства. Враховуючи конституційне положення про збереження землі як основи життя і діяльності народу, вважаємо, що виділення окремої мети охорони землі і завдань як основи для її досягнення в законодавстві необхідно для правильного розуміння положень про охорону земель і реалізації їх на практиці.

Вважаємо виправданим підхід законодавця до закріплення в законодавстві нарівні з «землею», яка піддається негативним впливам, також «грунту», оскільки земля та ґрунт нерозривно пов'язані. Земля, що є природним об'єктом і природним ресурсом, не може бути без ґрунтів – приналежності природною складовою земельних ділянок відзначимо, що в Земельному кодексі термін «грунт» згадується, наприклад, коли пропонується обов'язок зберігати ґрунт, відновлювати його родючість. Роль ґрунту в сільському і лісовому господарстві неоціненна, тому наявність даної норми важливо для збереження ґрунтів земельних ділянок.

Варто відзначити також нові види негативного впливу на землі і ґрунт, зокрема їх псування і знищення. У літературі ці види

негативного впливу на землю неодноразово називалися. Так, під іншими негативними (шкідливими) впливами господарської діяльності розуміються псування і знищення родючого шару ґрунту, нераціональне використання сільськогосподарських земель та ін. Псування земель включено до переліку підстав для примусового припинення права постійного (безстрокового) користування земельною ділянкою, права довічного успадкованого володіння земельною ділянкою.

У Земельному кодексі, передбачені заходи, які зобов'язані здійснювати власники земельних ділянок, землекористувачі, землевласники та орендарі і які спрямовані на запобігання і ліквідацію забруднення, виснаження, деградації, псування, знищення земель і ґрунтів та іншого негативного впливу на них, тобто на вирішення завдань охорони земель. До таких заходів тепер відносяться:

1) відтворення родючості земель сільськогосподарського призначення;

2) захист земель від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення хімічними речовинами, в тому числі радіоактивними, іншими речовинами і мікроорганізмами, забруднення відходами виробництва і споживання та іншого негативного впливу;

3) захист сільськогосподарських угідь від заростання деревами і чагарниками, бур'янами, збереження досягнутого рівня меліорації.

Серед основних видів негативного впливу на землю в літературі виділяється перезволоження і заболочування земель; водна і вітрова

ерозія; забруднення земель в результаті впливу промислових викидів шкідливих речовин; захаращення земель промисловими і побутовими відходами, тому обов'язок власників земельних ділянок з проведення заходів щодо захисту земель від таких негативних впливів збережена в чинному законодавстві²⁷.

Якщо ж якість земель погіршилася (в тому числі в результаті забруднення, порушення ґрунтового шару), то особи, діяльність яких призвела до такого погіршення зобов'язані забезпечити їх рекультивацію, тобто провести заходи щодо запобігання деградації земель і (або) відновленню їх родючості за допомогою приведення земель в стан, придатний для їх використання відповідно до цільового призначення і дозволеним використанням, в тому числі шляхом усунення наслідків забруднення ґрунтів, відновлення родючого шару ґрунту, створення захисних лісових насаджень.

Рекультивацію земель варто розуміти як комплекс робіт, спрямованих на відновлення продуктивності і народно господарської цінності порушених земель, а також на поліпшення умов навколишнього середовища. Вважаємо, що у всіх нормативних правових актах необхідно застосовувати однакове визначення даного поняття для його коректного використання на практиці.

Виділення цілей охорони земель дозволяє визначити функції (або роль) охорони землі в регулюванні земельних відносин.

Як зазначається в літературі, охорона земель характеризується кількома функціями:

---

²⁷ Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському союзі та в Україні / За заг. ред. к.е.н. В. Г. Дідика. К.; 2007.

- охоронної, тобто коли забезпечується збереження земель шляхом здійснення заходів, при яких не погіршується стан земельних ділянок і вони здатні бути засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві;

- відновлювальної, при якій забезпечується відновлення земель, тобто здійснення заходів з рекультивації земель, спрямованих на відновлення продуктивності і господарської цінності порушеного ґрунтового шару, а також на поліпшення умов навколишнього середовища і поліпшення земель, тобто здійснення, перш за все, заходів меліоративного характеру, в результаті яких підвищується родючість земель²⁸.

Здійснення заходів з охорони земель є обов'язком власників та інших осіб, які використовують її на інших правах. Велика частина із зазначених заходів проводяться приватними особами. Окремі види діяльності, наприклад консервація, здійснюються органами державної влади (ними можуть прийматися рішення про консервацію).

Таким чином, правова охорона земель являє собою комплекс передбачених нормами права вимог, обов'язкових для дотримання правовласниками земельних ділянок. іншими громадянами та юридичним особам, а також органами державної влади та органами місцевого самоврядування з метою збереження землі як найважливішої частини природи, природного середовища проживання людини, природного ресурсу, що використовується як

---

²⁸ Лозинська Т. М., Байдик М. І. Державний контроль за використанням земель сільськогосподарського призначення. *Державне будівництво*. 2008. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_2_22 (дата звернення: 11.04.2020).

засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві, основи здійснення господарської та іншої діяльності.

Надзвичайно важливими в сучасних умовах орієнтації економіки на імпортозаміщення. у тому числі в сільськогосподарському секторі, є питання охорони земель сільськогосподарського призначення. Ці землі виступають основним засобом сільськогосподарського виробництва, вони забезпечують продовольчу безпеку, є сферою існування і засобом підвищення якості життя значної частини населення країни.

Для ефективного управління земельними ресурсами необхідні актуальні, систематизовані і зіставні дані про землю, ґрунтах. На жаль, більше 20 років не проводилася інвентаризація земель сільськогосподарського призначення; за цей час відбулися серйозні зміни у вигляді втрати площ, урбанізації приміських територій; не завжди проводилося землеустрій. Це також є фактором неефективності використання сільськогосподарських земель, їх деградації та втрати. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування допускають включення земель (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення в межі населених пунктів, а також розміщення на таких землях об'єктів транспорту, енергетики та зв'язку.

Особливої значущості проблеми охорони земель набули у зв'язку з погіршенням екологічного стану земельних ресурсів, скороченням площі родючих земель, що використовуються у сільськогосподарському виробництві. Розглядаючи проблему охорони земель у ретроспективному аспекті, слід зазначити, що

якісне погіршення земельних ресурсів, скорочення площ сільськогосподарських земель не є «відмінною рисою» сучасності.

В якості основного принципу земельного законодавства виділяють пріоритет охорони землі як найважливішого компонента навколишнього середовища і засоби виробництва в сільському господарстві та лісовому господарстві перед використанням землі в якості нерухомого майна, згідно з яким володіння, користування і розпорядження землею здійснюються власниками земельних ділянок вільно, якщо це не завдає шкоди навколишньому середовищу.

Іншими основними принципами земельного законодавства вказані: участь громадян, громадських організацій (об'єднань) і релігійних організацій у вирішенні питань, що стосуються їх прав на землю, згідно з яким громадяни, громадські організації (об'єднання) і релігійні організації мають право брати участь у підготовці рішень, реалізація яких може вплинути на стан земель при їх використанні та охороні, а органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарської та іншої діяльності зобов'язані забезпечити можливість такої участі в порядку і в формах, які встановлені законодавством; пріоритет збереження особливо цінних земель і земель особливо охоронюваних територій, згідно з яким зміна цільового призначення цінних земель сільськогосподарського призначення, земель, зайнятих захисними лісами, земель особливо охоронюваних природних територій і об'єктів, земель, зайнятих об'єктами культурної спадщини, інших особливо цінних земель і

земель особливо охоронюваних територій для інших цілей обмежується або забороняється в порядку, встановленому законами²⁹.

Таким чином, інститут охорони земель повинен розвиватися, в трьох основних напрямках: правовому (консолідація і уніфікація всіх природоохоронних вимог щодо землі); організаційному (розвиток системи державного моніторингу земель, забезпечення неухильного виконання всіх вимог з охорони земель за допомогою державного земельного нагляду і муніципального, виробничого і громадського земельного контролю); економічного стимулювання ефективного і раціонального використання земель.

2.4. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства

Підставою відповідальності в галузі охорони і використання земель є земельне правопорушення (його склад) як винне протиправне діяння, посягає на земельні суспільні відносини, заподіює їм шкоду або створює загрозу такого заподіяння. Використовуваний в земельному законодавстві і науці земельного права термін «земельне правопорушення» відображає істоту загальної правової категорії правопорушення, знаходиться під впливом апробованої і історично усталеної термінології суміжних

---

²⁹ Сидор В. Д. Поняття і види принципів земельного законодавства України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Ч. 1. С. 64–70.

галузей (кримінальний злочин, адміністративне правопорушення, дисциплінарний проступок, цивільний делікт).

Залежно від суспільної значущості і небезпеки, функцій, виконуваних відповідальністю, а також певною мірою з практичних міркувань за земельні правопорушення наступають різні види відповідальності. В юриспруденції не припиняються спори про види юридичної відповідальності, але, як правило, виділяють кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову (або майнову) відповідальність. В цілому такий підхід знаходить підтвердження в підручниках із земельного права і відповідає змісту Земельного кодексу. З урахуванням галузевої належності норм, що забезпечують такий правопорядок, умовно можна говорити про земельні злочини, земельно-адміністративні та земельно-цивільні правопорушення, земельно-дисциплінарні проступки і власне земельні правопорушення.

Традиційно підставою для відмежування злочинів від інших видів правопорушень є суспільна небезпека як вищий ступінь суспільної шкідливості протиправної поведінки. Норми кримінального законодавства, перш за все КК, мають яскраво виражений охоронний характер, забезпечують нормальне функціонування правової системи в цілому, охорону суспільних відносин від злочинних посягань і їх попередження. Представниками кримінально-правової науки широко визнається, що кримінально-правова відповідальність настає в тому числі за посягання на суспільні відносини, врегульовані іншими галузями права (не кримінальним правом). Велика частина злочинних дій порушує не

тільки кримінально-правову норму, але одночасно і норми інших галузей права».

Відповідно, кваліфікація протиправного діяння і притягнення до кримінальної відповідальності часто пов'язане зі зверненням до норм інших галузей законодавства та їх усвідомленням. Так, КК встановлює відповідальність за отруєння, забруднення, іншу псування земель. Зазначені терміни є земельно-правовими, і розуміння їх змісту пов'язане з аналізом спеціальних норм земельного законодавства, законодавства про охорону навколишнього середовища.

Поряд з кримінальним адміністративне законодавство служить спільної мети охорони правопорядку і містить адміністративні санкції за правопорушення, закріплює процедуру їх застосування. Відповідальність відповідно до норм Кодексу про адміністративні правопорушення знаходить широке застосування в тому числі в сфері використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища.

Згідно КУпАП адміністративним правопорушенням визнається протиправне, винна дія (бездіяльність) фізичної або юридичної особи, за яке цим Кодексом або законами про адміністративні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність. Протиправність і закріплення в нормах про адміністративні правопорушення певного діяння (адміністративна караність) в даному понятті «розведені». Це доповнює одна одну категорії.

В даному контексті протиправність діяння свідчить про порушення норм, що не містяться в КУпАП або законах про

адміністративні правопорушення. Порушені загальнообов'язкові правила забезпечують належний правопорядок у багатьох сферах (не тільки управлінській) і не завжди є адміністративно-правовими. Наприклад, КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за невиконання обов'язків по рекультивациі земель, обов'язкових заходів щодо поліпшення земель і охорони ґрунтів; за використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, невиконання обов'язків щодо приведення земель у стан, придатний для використання за цільовим призначенням³⁰.

В юридичній літературі справедливо вказується, що термін «провадження у справах про адміністративні правопорушення» слід замінити на термін «провадження щодо притягнення осіб до адміністративної відповідальності». Пропонована назва більш точно визначає зміст зазначеного виробництва, оскільки в його рамках вирішуються справи про порушення не тільки норм адміністративного права, а й норм конституційного, земельного, фінансового, податкового, екологічного, митного та інших галузей права.

Відносини з природокористування характеризуються впливом на природні ресурси (зокрема, земельні) в ході здійснення людської діяльності, досить часто має місце в трудовому колективі. Такі відносини охороняються дисциплінарними санкціями. В силу Кодексу законів про працю працівник повинен сумлінно виконувати

---

³⁰ Світличний О. Адміністративна відповідальність юридичних осіб за порушення земельного законодавства: проблеми правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2011. № 3. С. 81–86.

свої трудові обов'язки, покладені на нього трудовим договором; дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку і трудову дисципліну.

Об'єкт дисциплінарного проступку – соціально-трудова відносина, складові зміст дисципліни праці. Незважаючи на той факт, що метою дисциплінарної відповідальності є забезпечення дисципліни праці, вона виконує природоохоронну функцію і функцію, коли її превентивне призначення пов'язане з дотриманням працівником обов'язків у сфері охорони і використання навколишнього середовища в цілому або її окремих компонентів. У спеціальних дослідженнях справедливо вказується особлива значимість дисциплінарної відповідальності у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища. Дисциплінарна відповідальність за земельне правопорушення застосовується до працівника за порушення ним земельно-правових вимог, дотримання або виконання яких відноситься до його трудової функції. Відповідно, об'єктом земельно-дисциплінарного проступку (правопорушення) є комплекс земельних та соціально-трудова відносин.

Представниками цивілістичної науки при характеристиці цивільного правопорушення підкреслюється, що цивільні протиправні діяння порушують норму не тільки об'єктивного права, а й суб'єктивного права громадян і юридичних осіб. Дотримуючись даної позиції, необхідно підкреслити, що якщо мова йде про суб'єктивному праві на земельну ділянку, то значну роль відіграють земельно-правові норми. Не можна не помітити, що норми

цивільного права в основному захищають приватні інтереси. Публічний інтерес, незмінно присутній в земельно-правовій сфері, визначає наявність спеціальних норм, спрямованих на захист потреби суспільства в збереженні природних об'єктів і сприятливого навколишнього середовища. Тому суб'єктивне майнове право приватних осіб і публічних утворень на земельні ділянки забезпечується нормами цивільного законодавства за залишковим принципом, при відсутності норм земельного законодавства, що враховують специфіку об'єкта права й наслідки порушення охоронюваного суб'єктивного права. Переважна маса майнових відносин, регульованих у динамічному режимі цивільним законодавством, вже перебуває у сфері комплексного правового регулювання, під впливом публічних норм права. Тому й у сфері цивільно-правової відповідальності не можна заперечувати існування земельних правопорушень.

Розглядаючи складні суспільні відносини, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, варто наголосити на їх комплексному характері і про необхідність координації матеріальних і (або) процесуальних різних за правовою природою норм, що беруть участь в правовому регулюванні таких відносин. З цієї причини термінологічно більш правильно говорити про майнову відповідальність за земельні правопорушення, чільне становище в якій займає цивільно-правова відповідальність³¹.

---

³¹ Гуца К. О. Відповідальність за порушення земельного законодавства: земельний кодекс УРСР 1970 року та земельний кодекс України. *Науковий*

Підтвердження того факту, що протиправність правопорушень у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища характеризується порушенням не тільки норм власне КК, КУпАП або ЦК, а й спеціальних норм галузевого законодавства (ЗК, ЛК та ін.), можна виявити в судових актах.

Диференціація правопорушення визначає і обумовлює індивідуалізацію відповідальності. Як відомо, взаємозалежність і нерозривний зв'язок правових норм, що забезпечують правопорядок в державі, визначає можливість знаходження санкції окремо від гіпотези і диспозиції правової норми.

Земельно-правова санкція є строго персоніфікованою і правообмежувальною.

Об'єктивною передумовою появи земельно-правової відповідальності виступає специфіка земельних суспільних відносин і, зокрема, як різновиду останніх – земельних правопорушень.

Виділення в якості підстави земельно-правової відповідальності неналежного використання земельної ділянки пов'язано з тією екологічною шкодою, яка заподіюється землі як природному об'єкту в результаті такого протиправного діяння, або небезпекою його настання. Вимоги охорони землі як найважливішої складової частини природи, використовуваного природного ресурсу визначають введення законодавцем спеціальної санкції, застосування якої в кінцевому рахунку завжди впливає на якісний стан вилученої земельної ділянки.

Яскраво вираженою особливістю земельного правопорушення, за вчинення якого встановлена земельно-правова відповідальність, є його триваючий і злісний характер. Неналежне використання земельної ділянки характеризується тривалістю протиправного діяння, безперервним здійсненням складу відповідного земельного правопорушення, навіть незважаючи на втручання органу державного земельного нагляду, в тому числі шляхом притягнення до адміністративної відповідальності за дане правопорушення. Застосування заходів земельно-правової відповідальності пов'язане з тривалим невиконанням у встановлений термін припису про усунення виявленого земельного правопорушення. Відбувається розвиток незаконного діяння, посилення його протиправності³².

Земельно-правова відповідальність існує поряд з іншими традиційними видами відповідальності. Її більшою мірою каральний характер визначає можливість застосування земельно-правових санкцій поряд із заходами дисциплінарної та майнової відповідальності за земельні правопорушення.

Отже, земельне правопорушення – інтегративне поняття, що характеризується відхиляється від передбаченого нормами земельного права поведінкою, що порушує правопорядок у земельній сфері. Земельний правопорядок забезпечується комплексом заходів різних видів відповідальності, і законодавство про притягнення до

---

³² Правдюк А. Л. До питання систематизації норм адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2014. Вип. 197(2). С. 214–219.

відповідальності за земельні правопорушення володіє певною повнотою і системністю.

Контрольні питання до розділу 2

1. Які характерні особливості землі як природного об'єкта та її екологічна роль?
2. Як розуміють право землекористування в об'єктивному та суб'єктивному сенсі?
3. Що розуміють під правовою охороною земель?
4. У чому полягає зміст правової охорони земель?
5. Які види юридичної відповідальності передбачено за правопорушення у сфері земельних відносин?

Рекомендована література до розділу 2

Нормативно-правові акти:

1. Земельний кодекс: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 2.
2. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
3. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.
4. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46. Ст. 280.

5. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 8. Ст. 348.

Навчальна література:

1. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: колект. монографія /відп. ред.: Т.Є. Харитоновна, І.І. Каракаш. Одеса : Гельветика, 2018. 722 с.
2. Коваленко Т.О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні : монографія. Київ : Юрінком Ін-тер, 2013. 627 с.
3. Костяшкін І. О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю: монографія. Київ: Нац. університет ім. Т.Шевченка. 2016. 429 с.
4. Харитоновна Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2016. 422 с.
5. Щурик М. В. Збереження та охорона земель як ключові передумови їх поліпшення. Науковий вісник Мукачівського державного університету. 2017. Вип. 1. С. 61–66.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ВОД В УКРАЇНІ

3.1. Води, як об'єкт правового регулювання, використання, відтворення та охорони

Вода – це важливий екологічний чинник, який є складовою всіх елементів біосфери. Вода присутня у водних об'єктах, повітрі, ґрунті, живих істотах. Води є середовищем перебування представників рослинного і тваринного світу, і є одним із видів природних об'єктів, які підлягають правовій охороні.

З давніх-давен наявність водних ресурсів була вирішальним фактором при визначенні місць заселення людей. Загальновідомо, що води виконують екологічну, економічну й культурно-оздоровчу функції. Екологічна функція спрямована на забезпечення природних умов життя на землі; економічна функція — в тому, що вони є досить важливим енергетичним і транспортним ресурсом, невід'ємною частиною промислового й сільськогосподарського виробництва; культурно-оздоровча функція використовується для відпочинку, водного транспорту, туризму, спортивно-любительського рибальства, санітарно-курортного лікування, організації заказників і заповідників.

Правове забезпечення щодо охорони, використання й відтворення вод залежить від деяких чинників:

1) відповідно до екологічного стану природного об'єкта. Таким чином, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня

2007 року схвалено Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року.

Даний документ регламентує розв'язання деяких питань, а саме:

а) порушення норм природного самоочищення та втрата природної чистоти водних об'єктів;

б) перевищення обсягів природного стоку вод у результаті забруднення водних об'єктів водного фонду азотом, сульфатами, нафтопродуктами, сполуками важких металів й фенолами;

в) скидання в річки в низці областей забруднених вод;

2) зростаючими масштабами споживання: витрати свіжої води на одиницю випущеної продукції в Україні перевищують аналогічні показники порівняно з Францією — у 2,5 разу, Німеччиною й Великобританією — у 4,3 разу;

3) урахування якості природного об'єкта, як обмеженість і вразливість. Використання вод охороняється правовими нормами України, що забезпечено згідно Конституції України (1996 р.), Водного кодексу України (1995 р.), Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002 р.), «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства» (2002 р.) тощо, розпорядженнями й указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України.

Основним завданням водного законодавства є регламентація правових відносин, завданням якого є забезпечення збереження та обґрунтованого, використання вод для потреб населення й галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорона вод від

забруднення, засмічення й вичерпання, застереження від шкідливих дій і ліквідація наслідків, покращення стану водних об'єктів, та охорона прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Води — поверхневі, підземні, морські — входять до складу природних ланок водного круговороту.

На території України всі водні об'єкти становлять її водний фонд, до якого належать:

- а) поверхневі води,
- б) підземні води і джерела,
- в) внутрішні морські води,
- г) територіальне море.

Водний кодекс України закріплює особливе правове становище цих природних об'єктів на території держави як національне надбання всього народу.

Правова охорона, використання й відтворення вод, їх особливе правове становище спирається на поєднання специфічних характеристик вод, як:

- а) частини навколишнього природного середовища, екосистеми,
- б) природного об'єкта,
- в) об'єкта права власності (Водним кодексом України передбачено, що вони становлять виключну власність народу України і можуть надаватися на умовах користування);
- г) об'єкта нерухомості, відповідно Цивільного кодексу України.

3.2. Правове регулювання у сфері охорони вод

Під правовою охороною вод прийнято вважати закріплену в законодавстві систему державних та громадських заходів, спрямованих на запобігання забрудненню, засміченню, вичерпанню вод, та організацію раціонального використання водних ресурсів що задовольняють потреби народного господарства і забезпечення матеріальних, екологічних і культурно-оздоровчих інтересів населення, а також на ліквідацію негативних явищ та поліпшення стану вод, та охоронні заходи є і в інших правових приписах Водного кодексу України.

До основних водоохоронних заходів віднесені: утворення водоохоронних зон (ст. 87 ВК України), прибережних захисних смуг, зон санітарної охорони, смуг відведення, берегових смуг водних шляхів тощо (так, водоохоронні зони утворюються для найбільш сприятливого режиму водних об'єктів, а також зменшення коливань стоку вздовж рік, морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм); обмеження господарської діяльності в прибережних захисних смугах навколо водойом та на островах.

На охорону водних ресурсів спрямовані і деякі заборонні приписи:

- заборона введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан води;
- заборона скидання у водні об'єкти відходів і сміття;
- заборона підприємствам і громадянам забруднювати, засмічувати поверхні водозаборів, льодового покриву водойм, а також морів, їх заток, лиманів виробничими, побутовими та

іншими відходами, сміттям, нафтовими, хімічними та іншими забруднюючими речовинами.

Слід зазначити, що Водний кодекс України передбачає чимало заходів запобіжного характеру:

- охорона підземних вод, водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних;
- запобігання забрудненню вод добривами і хімічними засобами захисту рослин;
- розробка умов розміщення, проектування, будівництва, реконструкції підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод та на стан рибогосподарських водних об'єктів;
- охорона внутрішніх морських вод та територіального моря.

Так, охорона внутрішніх морських вод і територіального моря встановлена Водним кодексом України, а також Правилами охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 29 лютого 1996 року № 2691.

Ці Правила встановлюють вимоги щодо запобігання забрудненню та засміченню внутрішніх морських вод і територіального моря України підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності, громадянами України, а також іноземними юридичними і фізичними особами та особами без громадянства, українськими та іноземними судами, які перебувають у цих водах.

У законодавстві також встановлено комплекс заходів, спрямованих на запобігання шкідливим діям вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідацію їх наслідків; залуження та створення лісонасаджень на прибережних захисних смугах, схилах; будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд, земляних валів, водоскидів, захисних дамб; спорудження дренажу тощо.

У Водному кодексі України передбачені невідкладні заходи по запобіганню стихійним лихам, спричиненим шкідливою дією вод, і аваріям на водних об'єктах та ліквідації їх наслідків. Зокрема, в разі загрози стихійного лиха, пов'язаного зі шкідливою дією вод, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування разом з підприємствами і організаціями зобов'язані вжити невідкладних заходів до запобігання цьому лиху, а в разі його настання — до негайної ліквідації його наслідків. У разі аварії на водних об'єктах, пов'язаних із забрудненням вод, що може шкідливо вплинути на здоров'я людей і стан водних екосистем, підприємство або організація, з вини яких сталася аварія або які виявили її, зобов'язані негайно почати ліквідацію її наслідків і повідомити державні органи охорони навколишнього середовища.

3.3. Правові заходи, щодо охорони вод

Державні органи водного господарства зобов'язані забезпечити безаварійне функціонування водних об'єктів під час повеней і паводків, прогнозувати поширення спричинених ними наслідків, а також спільно з відповідними радами народних депутатів

здійснювати заходи щодо забезпечення безперебійного водопостачання населення і галузей економіки.

Особливої уваги заслуговують правові заходи, що забезпечують охорону вод від забруднення, засмічення і вичерпання. Забрудненими визнаються водні об'єкти, якщо склад і властивості води змінилися в результаті впливу або виробничої діяльності чи побутового використання населенням до такого ступеня, коли водні об'єкти стають частково або повністю непридатними для одного з видів водокористування.

Джерела забруднення можуть бути різноманітними. Такі як неочищені стічні води, неправильне захоронення радіоактивних відходів, та скиди з суден нафти. Факт забруднення встановлюється або інспекторами Державної екологічної інспекції Мінприроди України, або посадовими особами уповноважених органів інших міністерств та відомств відповідно до їх компетенції. Під засміченням розуміють привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод. До них відноситься деревина, кора, будівельне сміття, металобрухт, інші виробничі або побутові відходи. У цьому разі якість вод змінюється поступово, але не до такого ступеня, що водні об'єкти не можуть бути використані за призначенням. Засмічення впливає на русло річок і перешкоджає судноплавству. На підставі цього водним законодавством встановлено заборону на скид у водні об'єкти виробничих, побутових, радіоактивних та інших видів відходів і сміття.

Вичерпання характеризується кількісним зменшенням природних запасів води у водоймах і джерелах внаслідок

неправомірних дій або природних стихійних явищ чи значними якісними змінами в результаті хімічного, радіаційного забруднення до такого ступеня, що вода не може бути використана для водокористування. У цьому випадку вичерпання є вищою формою забруднення водоймищ. Для охорони вод від вичерпання встановлюються водоохоронні зони, а також здійснюються лісомеліоративні, протиерозійні, гідротехнічні та інші заходи відповідно до планів.

Право на водокористування є правом конкретного суб'єкта володіти та користуватися, а в деяких випадках розпоряджатися наданим йому у визначеному законом порядку відповідним водним об'єктом у межах, передбачених законодавством. Отже, кожен водокористувач повинен реалізовувати свої права і обов'язки в межах, встановлених правовими приписами.³³

Держава зацікавлена в раціональному використанні всіх водних об'єктів, розташованих на території України, як власник водних ресурсів. Правове регулювання щодо водокористування обумовлено об'єктивними екологічними факторами. Право водокористування можна розглядати у вузькому і широкому розумінні, може виступати, як суб'єктивне право, яке включає ряд правомочностей, і як правовий інститут, що охоплює принципи водокористування та права і

---

³³ Правове регулювання використання вод. URL: <https://lawbook.online/pravo-ukrajini-ekologichne/pravove-regulyuvannya-vikoristannya-68521.html>

обов'язки водокористувачів. У процесі фактичної реалізації суб'єктивного права виникає водне правовідношення.³⁴

Право водокористування є важливим елементом, тому, що води надаються державою виключно в користування (ст. 6 Водного кодексу України). Тому будь-яка господарська діяльність суб'єктів повинна здійснюватися в межах норм права, встановлених державою. Право водокористування має відповідні об'єкти, які сформовані природою або штучно створені елементи довкілля, де зосереджуються води (ст. 1 Водного кодексу України).

Об'єктом є відокремлена ділянка водного об'єкта, що надається особі в користування для здійснення певної мети. Індивідуальною ознакою є місце розташування та розміри водного об'єкта. Особливістю водних об'єктів є те, що їх розміри не нормуються в правовому порядку. Розмір визначається в кожному випадку окремо з урахуванням мети та інших факторів. Не відносяться до об'єктів права водокористування води, що знаходяться в ґрунті, атмосфері, а також вода у живих тканинах, та вода, відокремлена від природного середовища.

Конкретний перелік водних об'єктів наведено у ст. 3 Водного кодексу України, а саме: поверхневі води: природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки) і канали; інші водойми.

Правова охорона, використання й відтворення вод на об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне

---

³⁴ Правове регулювання використання вод. URL: <https://lawbook.online/pravo-ukrajini-ekologichne/pravove-regulyuvannya-vikoristannya-68521.html>

море. При цьому такий водний об'єкт, як річки, у свою чергу, підрозділяється на великі, середні і малі (ст. 79 Водного кодексу України).³⁵

Правовий режим водних об'єктів розподіляється на водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення (ст. 5 ВК України). До водних об'єктів загальнодержавного значення відносяться: внутрішні морські води та територіальне море; підземні води, які є джерелами централізованого водопостачання; поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), які розташовані і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків; водні об'єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також ті які віднесені до категорії лікувальних.³⁶

Водними об'єктами місцевого значення є поверхневі води, які розташовані та використовуються в межах однієї області і не відносяться до водних об'єктів загальнодержавного значення; підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання. Цей поділ зумовлює особливості правового регулювання їх використання. За своїми природними характеристиками водні об'єкти класифікуються на поверхневі і підземні; на штучні і природні. З урахуванням державно-правового статусу водні об'єкти поділяються на внутрішні та територіальні.

---

³⁵ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

³⁶ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

Перші розташовані в межах державних кордонів, другі — це прибережні морські води завширшки 12 морських миль від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки. Суб'єктами права водокористування можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні і фізичні особи та особи без громадянства (ст. 42 ВК України). Ці особи здатні мати і здійснювати права і нести юридичні обов'язки. Класифікація суб'єктів права водокористування проводиться за різними ознаками, включаючи і види права водокористування.³⁷

Відповідно до ст. 42 Водного кодексу України користувачі водних об'єктів поділяються на: первинних — які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води, та вторинних — таких, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їх системи на умовах, які оговорені між ними. У сучасних умовах для права водокористування характерна оплатність. Умови щодо сплати за використання водних об'єктів (їх частин).

Водокористування поділяється за видами та здійснюється на підставі різних ознак: цільового призначення; суб'єктного складу;

---

³⁷ Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / [Шуміло О. М. (кер. авт. кол.), Бригадир І. В., Зуєв В. А. та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., змін. / за заг. ред. Шуміла О. М. Харків, 2017. 384 с.

строків здійснення права; умов надання водних об'єктів у користування та ін.

За ознакою поділу права водокористування виділяються види та їх цільове використання. Відповідно до Водного кодексу України (розділ 3) розрізняють такі види користування водами: для задоволення питних і господарсько-побутових, лікувальних, курортних, оздоровчих та інших потреб населення, сільськогосподарських, промислових, гідроенергетичних, транспортних, рибогосподарських, скидання зворотних вод та інших державних і громадських потреб. В основу цільового використання вод покладено принцип раціонального, економного водокористування з урахуванням екологічних вимог. Пріоритетним з них є користування водними об'єктами для питних і побутових потреб населення та для інших господарсько-побутових потреб.³⁸

Якість води повинна відповідати встановленим державним стандартам, нормативам екологічної безпеки водокористування та санітарним нормам (глава 8 Водного кодексу України). Це водокористування здійснюється в порядку централізованого і нецентралізованого водопостачання. У першому випадку підприємства, установи та організації, у віданні яких перебувають водопроводи, здійснюють забір води безпосередньо з водних об'єктів для виготовлення води питної якості, подачі її споживачам тільки в порядку спеціального водокористування. У другому — і громадяни, і організації мають право забирати воду безпосередньо з підземних або

---

³⁸ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

поверхневих водних джерел у порядку загального або спеціального водокористування. Особливе місце належить підземним водам питної якості. Ці води використовуються насамперед для задоволення потреб питного і побутового водопостачання, а також харчової промисловості та тваринництва (ст. 61 Водного кодексу України). Використання не за цільовим призначенням не допускається. Самостійним видом є використання водних об'єктів, що віднесені у встановленому законом порядку до категорії лікувальних і включені до спеціального переліку. Дані водні об'єкти використовуються виключно в оздоровчих та лікувальних цілях. У них забороняється скидати зворотні води, і встановлено особливий охоронний порядок.

Користування водними об'єктами для відпочинку та спорту здійснюється у порядку як загального, так і спеціального водокористування. Води для цих цілей використовуються в місцях, визначених відповідними радами у порядку, встановленому законодавством. За наявності відповідних підстав право водокористування може бути заборонено або обмежено (ст. 45 Водного кодексу України). Користування водними об'єктами для потреб сільського і лісового господарства здійснюється в порядку загального і спеціального водокористування (ст. 65 Водного кодексу України).

Зрошення сільськогосподарських земель стічними водами дозволяється державними органами охорони навколишнього природного середовища за умови погодження з органами санітарного і ветеринарного нагляду. Цільовим призначенням цього водокористування є забезпечення водою аграрних та інших

організацій, громадян, які займаються сільськогосподарським виробництвом. Зрошення сільськогосподарських угідь, скидання дренажних вод у водні об'єкти здійснюється в порядку спеціального водокористування на підставі відповідного дозволу. На водокористувачів покладено зобов'язання вживати заходів щодо попередження підтоплення, заболочення та забруднення земель.

Аналогічний порядок поширюється і на лісгосподарське водокористування. Одним з цільових видів є спеціальне водокористування для потреб промисловості і гідроенергетики. Основним зобов'язанням водокористувачів є додержання встановлених умов водокористування, екологічних вимог, а також вживати заходів до скорочення та збереження витрат води, до припинення скидання стічних вод шляхом вдосконалення технологій виробництва і схем водопостачання (застосування безводних технологічних процесів, повітряного охолодження, зворотного водопостачання).

Специфічним видом є користування водними об'єктами для потреб водного транспорту, яке здійснюється на судноплавних водних об'єктах, внутрішніх (морських), територіальних водах, що є водними шляхами загального користування, за винятком випадків, коли є повна або часткова заборона. Порядок віднесення внутрішніх водних шляхів до категорії судноплавних затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 67 Водного кодексу України).³⁹

---

³⁹ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

Користування водними об'єктами для плавання на маломірних судах (веслових, моторних човнах) дозволяється лише з дотриманням правил, які встановлено відповідними радами за погодженням з державною інспекцією Регістру і безпеки судноплавства. До різновиду належить використання водних об'єктів для потреб рибного та мисливського господарства, що має певні особливості. Відні об'єкти, які використовуються для ведення рибного господарства, права водокористувачів можуть бути обмежені в інтересах водного промислу, якщо цей водний об'єкт має значення для відтворення запасів риби та в інших випадках.

Окрім того, Кабінетом Міністрів України затверджено спеціальний Перелік промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів або їх частин. Водокористувачі зобов'язані також вживати заходів, які забезпечують поліпшення екологічного стану об'єктів та умов відтворення рибних запасів.

Проведення гідромеліоративних робіт там, де є хутрові звірі, а також промисловий вилов риби в тих місцях, де розводять бобрів та хохуль, здійснюється за погодженням з державними органами мисливського і рибного господарства. Інші питання користування водами для потреб рибного та мисливського господарства регулюються Законом України від 13 грудня 2001 року «Про тваринний світ» та іншими нормативними актами.⁴⁰

---

⁴⁰ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

В залежності від технічних умов водокористування ділиться на загальне і спеціальне. У порядку загального водокористування, наприклад, громадяни мають право користуватися водними об'єктами (купатися, плавати на човнах, здійснювати забір води без застосування споруд або технічних пристроїв та інше) безкоштовно, без дозволів та без закріплення водних об'єктів за конкретними особами. Юридичні особи в деяких випадках також використовують водні об'єкти в порядку загального водокористування. У випадках, передбачених законодавством, загальне водокористування може бути обмежене (ст. 47 Водного кодексу України) і органи місцевого самоврядування зобов'язані сповістити населення про встановлені ними правила.⁴¹

В законодавстві виділено спеціальне водокористування — забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скид забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скид забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Фізичні та юридичні особи є суб'єктами водокористування. Правова охорона, використання й відтворення вод здійснюється на підставі дозволів, які видаються державними органами охорони навколишнього природного середовища (для загальнодержавних об'єктів) або відповідними радами (для об'єктів місцевого значення, після

---

⁴¹ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

попереднього узгодження). Спеціальне водокористування здійснюється на платній основі.⁴²

Водне законодавство передбачає окремі види використання вод, які не належать до спеціального: пропуск води через гідровузли (крім гідроенергетичних), подача (перекачка) води водокористувачам у маловодні регіони; використання підземних вод для вилучення корисних компонентів; проведення бурових, геологорозвідувальних робіт, якщо вони виконуються без забору води та скидання стічних вод, та інше (ч. 3 ст. 48 Водного кодексу України).

Користування водами за терміном поділяється на безстрокове та строкове. При безстроковому (постійному) строк користування водами не встановлюється. При строковому встановлюється строк, а саме: короткостроковий (до 3 років) і довгостроковий (від 3 до 25 років). На законодавчому рівні передбачено подовження строку водокористування на період відповідного строку короткострокового або довгострокового користування. Використання водних об'єктів можливе і на умовах оренди (ст. 51 Водного кодексу України). Передача орендарем права на оренду водного об'єкта або його частини іншим суб'єктам ведення господарства забороняється. Право водокористування на умовах оренди оформлюється договором. Водокористувачі (орендарі) можуть дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування в порядку, встановленому для цього водокористування. Первинне та вторинне водокористування є також видами права водокористування.

---

⁴² Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

Первинне водокористування здійснюється водокористувачами, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води.

Вторинне водокористування здійснюється користувачами, у яких відсутні власні водозабірні споруди і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними. Серед видів користування водами слід виділити платні та безоплатні. Безоплатними видами є загальне водокористування (ст. 47 Водного кодексу України), користування водними об'єктами для потреб повітряного транспорту (ст. 53 Водного кодексу України).

Платним є передусім спеціальне водокористування. Слід виділити, що здійснення вказаного виду збору з метою забезпечення раціонального використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів і включає збір за використання води водних об'єктів та за скидання забруднюючих речовин. Право водокористування виникає за наявності певних юридичних фактів (дій, подій), які здійснюються суб'єктами даного права або відповідними органами в межах своєї компетенції або виникають через природні умови. Підставою для виникнення права загального водокористування є дії суб'єкта на підставі відповідних нормативних актів передбачених водним законодавством. Це право реалізується як на об'єктах загального користування, так і на водних об'єктах, наданих у відокремлене користування.⁴³

---

⁴³ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

Статтею 47 Водного кодексу України, зазначено наступне, що на водних об'єктах, які передані в оренду, загальне водокористування допускається лише на умовах, які встановлені водокористувачем за погодженням з органом, що надав водний об'єкт в оренду, а за виключних обставин водокористування може бути заборонено. Обов'язок первинного користувача, полягає в повідомленні населення про умови або про заборону загального водокористування на даному водному об'єкті. Якщо ж такі умови первинним водокористувачем або відповідною радою не встановлені, то загальне водокористування вважається дозволеним без обмежень. Можливе обмеження права загального водокористування за поданням державних органів охорони навколишнього природного середовища, санітарного нагляду, охорони тваринного світу.

Органи місцевого самоврядування з метою охорони життя та здоров'я громадян, охорони природи та з інших підстав можуть встановлювати місця, щодо заборони купання, плавання на човнах, водопій тварин, а також інші умови загального водокористування на водних об'єктах, які розташовані на території відповідних рад. Дозвіл є підставою виникнення права спеціального водокористування, який видається відповідними державними органами. При використанні води водних об'єктів загальнодержавного значення дозвіл видається державними органами охорони навколишнього природного середовища. У разі використання води водних об'єктів місцевого значення дозвіл видається Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами за погодженням з державними органами охорони навколишнього

природного середовища. Видача дозволів на водокористування кореспондується за обов'язковим погодженням з уповноваженим державними органами залежно від виду водних об'єктів. Виданий дозвіл на спеціальне водокористування є офіційним документом, що дає право підприємствам, установам, організаціям та громадянам на користування конкретними водними об'єктами в межах встановлених лімітів. Рішення про погодження клопотання (заяви) про видачу дозволу на спеціальне водокористування, приймається у місячний термін. При видачі дозволів встановлюються строки водокористування в порядку, передбаченому ст. 50 Водного кодексу України.

Виокремлюють деякі особливості щодо виникнення права водокористування на умовах оренди (ст. 51 Водного кодексу України). Водні об'єкти (їх частини) місцевого значення та ставки, які розташовані в басейнах рік загальнодержавного значення, можуть надаватися водокористувачам на умовах оренди тільки в таких випадках: для риборозведення; для виробництва сільськогосподарської і промислової продукції; у лікувальних та оздоровчих цілях. Слід виділити, що водні об'єкти загальнодержавного значення можуть бути передані в оренду. Орендодавцями в таких правовідносинах є: при наданні водних об'єктів місцевого значення — Верховна Рада Республіки Крим і обласні ради; водних об'єктів загальнодержавного значення — Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації. Орендарями зазначених правовідносин виступають підприємства, установи, організації і громадяни України та іноземні юридичні і

фізичні особи. Підставою виникнення права водокористування на умовах оренди є договір між орендодавцем і орендарем, погоджений з відповідними державними органами охорони навколишнього природного середовища і органами водного господарства.⁴⁴

Передача орендарем прав в суборенду водного об'єкта (або його частини) іншим суб'єктам для ведення господарства забороняється (ч. 2 ст. 51 Водного кодексу України). Первинне водокористування (тобто користування суб'єктами, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води), якщо воно є спеціальним, також повинно здійснюватися на підставі дозволу, виданого відповідним компетентним органом.

Вторинне водокористування здійснюється на підставі умов, які були встановлені між вторинним і первинним водокористувачами. Скид вторинним водокористувачем вод у водні об'єкти здійснюється відповідно дозволу на спеціальне водокористування. Оскільки право водокористування розглядається і як правовий інститут, водокористувачі наділені певними правами і обов'язками. Перелік прав і обов'язків закріплено Водним кодексом України, так і іншими нормативно правовими актами. Розрізняють загальні права та обов'язки, які поширюються на усіх або на велику групу водокористувачів, та особливі, які стосуються тільки суб'єктів, котрі здійснюють конкретний вид водокористування.⁴⁵

---

⁴⁴ Зуєв В.А. Екологічне право України. Особлива частина: [навч. посіб.] Зуєв В.А., Бригадир І.В. та ін. К. : Центр учб. л-ри, 2013. 432 с.

⁴⁵ Екологічне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. Каракаша І.І. Одеса : Фенікс, 2012. 788 с.

Загальні права та обов'язки щодо використання водних об'єктів закріплені в кодексах, а специфічні, особливі права та обов'язки (у першу чергу обов'язки) зосереджені як в кодексах, так і в підзаконних нормативних актах — інструкціях, правилах, положеннях. І оскільки нині широко використовується договірна форма водокористування, то права і обов'язки можуть бути передбачені і в договорах на водокористування. Права та обов'язки водокористувачів багатогранні. Основним правом водокористування є право користування водними об'єктами за цільовим призначенням (це право є одночасно і обов'язком водокористувачів).⁴⁶

Відповідно з Водним кодексом України (ст. 43) встановлено наступні права водокористувачів: здійснювати загальне, спеціальне водокористування; користуватися водними об'єктами на умовах оренди; вимагати від власника водного об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води за умовами водокористування; споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх реконструкцію та ремонт; передавати в користування воду іншим водокористувачам на встановлених умовах; здійснювати й інші функції щодо водокористування в порядку, встановленому законодавством. Це приблизний перелік прав якими наділені водокористувачі.

Водокористувачі наділені певними правами та обов'язками, вони мають право на відшкодування завданих збитків, за винятком

---

⁴⁶ Екологічне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. Каракаша І.І. Одеса : Фенікс, 2012. 788 с.

випадків, передбачених законодавством (ст. 57 Водного кодексу України). Вони також мають право вимагати усунення перешкод при здійсненні водокористування. Права водокористувачів у передбачених законодавством випадках можуть бути обмежені. У разі маловоддя, загрози виникнення епідемій та епізоотій та в інших випадках права водокористувачів можуть бути обмежені або змінені умови водокористування з метою забезпечення охорони здоров'я людей та в інших державних інтересах. Обмеження може виникнути під час аварій або за умови, що призвели чи призведуть до забруднення вод, або в інших випадках (ст. 45 Водного кодексу України). Права водокористувачів знаходяться під охороною діючого законодавства.

Так, у ст. 43 Водного кодексу України зазначено, що порушені права водокористувачів підлягають поновленню в порядку, встановленому законодавством. Водним кодексом України встановлені загальні для всіх водокористувачів обов'язки, тому що разом з наданими водокористувачам правами їм необхідно виконувати і певні обов'язки.

Так, ст. 44 Водного кодексу України закріплює перелік обов'язків водокористувачів: економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відновлення і поліпшення якості вод; використовувати води (водні об'єкти) відповідно до цілей і умов їх надання; дотримуватися встановлених нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин та встановлених лімітів забору води, лімітів використання води та лімітів скиду забруднюючих речовин, а також санітарних та інших вимог щодо

впорядкування своєї території; використовувати ефективні сучасні технічні засоби і технології для утримання своєї території в належному стані, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дощовими, сніговими) водами, що виводяться з неї; не допускати порушення прав, наданих іншим водокористувачам, а також заподіяння шкоди господарським об'єктам та об'єктам навколишнього природного середовища; утримувати в належному стані зони санітарної охорони джерел питного та господарсько-побутового водопостачання, прибережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів, очисні та інші водогосподарські споруди і технічні пристрої тощо.⁴⁷

Законодавством передбачені також й інші обов'язки водокористувачів. Залежно від виду водокористування користувачі володіють також особливими правами та обов'язками. Так, при здійсненні водокористування для потреб сільського господарства користувачі зобов'язуються здійснювати заходи з попередження підтоплення, заболочення, забруднення земель сільськогосподарського призначення. Вода, повинна відповідати встановленим нормативам. Зрошення даної категорії земель здійснюється на підставі дозволу на спеціальне водокористування, який видається власнику зрошуваних угідь у встановленому порядку. Усі водокористувачі повинні здійснювати свої права згідно з

---

⁴⁷ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

правовими приписами і не виходити за їх межі; обов'язки повинні виконуватися належним чином.⁴⁸

Право водокористування припиняється повністю або частково у випадках, передбачених діючим законодавством. Підстави припинення права водокористування діляться на безумовні та умовні. До безумовних належать юридичні факти, з якими закон пов'язує обов'язкове припинення права водокористування (ст. 55 Водного кодексу України). При умовних підставах припинення права водокористування передбачається можливість припинення права водокористування залежно від обставин, які потребують з'ясування. Так, здійснення права водокористування підприємствами, організаціями, установами та громадянами не за цільовим призначенням належить до умовних підстав припинення права водокористування. Слід зазначити, що водне законодавство не передбачає підстав припинення права водокористування окремо для громадян і для підприємств, організацій і установ.

Серед підстав щодо припинення права водокористування слід розрізняти правомірні і протиправні юридичні факти. До правомірних належать: закінчення строку водокористування; якщо відпала потреба у водокористуванні; ліквідація підприємств, установ чи організацій. До протиправних належать: порушення умов спеціального водокористування і охорони вод; систематичне невнесення збору в строки, визначені законодавством, за користування водними об'єктами.

---

⁴⁸ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

Водним законодавством встановлені спеціальні підстави припинення права користування водами. Перелік підстав нараховує: закінчення строку спеціального водокористування; якщо відпала потреба в спеціальному водокористуванні; ліквідація підприємств, установ чи організацій; передача водогосподарських споруд іншим водокористувачам; визнання водного об'єкта що відноситься до державного значення, має наукову, культурну чи лікувальну цінність; порушення умов спеціального водокористування та охорони вод; виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарськопобутових потреб населення; систематичного невнесення збору в строки, визначені законодавством.

Правова охорона, використання й відтворення вод Водним законодавством передбачена також заборона користування водними об'єктами, яка є однією з форм припинення права водокористування. Заборона користування водним об'єктом може бути як повною, так і частковою. Так, встановлено, що користування водними об'єктами, які мають особливе державне значення, наукову або культурну цінність, а також тими, що входять до складу систем оборотного водопостачання теплових та атомних електростанцій, може бути частково чи повністю заборонено у встановленому порядку.⁴⁹

Діє специфічний порядок щодо припинення права спеціального водокористування. Зокрема, припинення здійснюється: на підставі клопотання водокористувача, якщо відпала потреба у спеціальному

---

⁴⁹ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

водокористуванні; за рішенням органу, що видав дозвіл на спеціальне водокористування; у разі закінчення терміну спеціального водокористування або при ліквідації підприємства, установи чи організації; при передачі водогосподарських споруд іншим водокористувачам.

На підставі рішення Кабінету Міністрів України, відповідних рад — при визнанні водного об'єкта який має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність, а також у разі виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення. На вимогу органу, який видав дозвіл на спеціальне водокористування: при порушенні правил спеціального водокористування та охорони вод; при систематичному невнесенні збору в строки, визначені законодавством. Однак припинення права на спеціальне водокористування в усіх випадках здійснюється органом, що видав дозвіл на це водокористування.⁵⁰

Припинення права водокористування тягне за собою і припинення усіх прав і обов'язків по використанню вод та їх охороні. У процесі припинення права водокористування настають певні наслідки. Водокористувачам відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов водокористування, за винятком випадків, коли припинення права або зміна його умов були здійснені з вини водокористувача або за його клопотанням. Порядок відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням

---

⁵⁰ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

права або зміною умов спеціального водокористування, встановлений відповідно до законодавства.

Збитки відшкодовуються юридичними та фізичними особами, дії яких призвели до припинення права або погіршення умов спеціального водокористування. До таких дій, зокрема, належать: порушення ними правил спеціального водокористування та охорони вод, що спричиняє порушення прав, наданих іншим водокористувачам; порушення правил охорони і користування водами для потреб гідроенергетики, водного та повітряного транспорту, що спричиняє порушення прав, наданих іншим водокористувачам; передача водогосподарських споруд іншим водокористувачам; визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність; дії, що спричинили погіршення умов першочергового задоволення питних та господарсько-побутових потреб.⁵¹

Слід відмітити, що цей перелік не є вичерпним. Ці збитки не відшкодовуються у випадках, коли таке припинення (зміна умов) було здійснено з вини самого водокористувача чи за його клопотанням. Розмір завданих збитків, здійснюється згідно з Методикою розрахунку збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування.

---

⁵¹ Про затвердження Порядку відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-96-%D0%BF>

3.4. Юридична відповідальність за порушення водного законодавства

За порушення водного законодавства застосовуються традиційні види відповідальності: майнова, адміністративна, дисциплінарна, кримінальна. За порушення водного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно з законодавством України.

Водокористувачі можуть бути звільнені від відповідальності за порушення норм водного законодавства, якщо вони виникли внаслідок дії непереборних сил природи чи воєнних дій.

До відповідальності притягаються особи, винні у:

- 1) самовільному захопленні водних об'єктів;
- 2) забрудненні та засміченні вод;
- 3) порушенні режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах та на землях водного фонду;
- 4) руйнуванні русел річок, струмків та водотоків або порушенні природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій;
- 5) введенні в експлуатацію підприємств, комунальних та інших об'єктів без очисних споруд чи пристроїв належної потужності;
- 6) недотриманні умов дозволу або порушенні правил спеціального водокористування;
- 7) самовільному проведенні гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин);

8) порушенні правил ведення державного обліку вод або перекрученні чи внесенні недостовірних відомостей в документи державної статистичної звітності;

9) пошкодженні водогосподарських та гідрометричних споруд і пристроїв, порушенні правил експлуатації та встановлених режимів їх роботи;

10) незаконної побудови систем та несанкціонованого скидання зворотних вод у водні об'єкти, міську каналізаційну мережу або зливну каналізацію зворотних вод;

11) використанні земель водного фонду не за призначенням;

12) неповідомленні або приховування фактів про аварійні ситуації на водних об'єктах;

13) відмові у пред'явленні проектної документації та погоджувочих висновків, щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, які впливають на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію;

14) порушенні правил охорони внутрішніх морських вод та територіального моря від забруднення та засмічення.⁵²

Законодавством України передбачена відповідальність за ряд правопорушень щодо використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів (ст. 110 Водного кодексу України).

До дисциплінарної відповідальності притягаються посадові особи, які не виконують або неналежно виконують покладені на них обов'язки щодо охорони та раціонального використання вод і

---

⁵² Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

відтворення водних ресурсів. Винні особи притягаються до дисциплінарної відповідальності на підставі норм Кодексу законів про працю України.⁵³

Адміністративна відповідальність настає у разі порушення норм водного законодавства за такі проступки як: порушення правил охорони водних ресурсів (ст. 59 КУпАП); порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення (ст. 59¹ КУпАП); порушення правил водокористування (ст. 60 КУпАП); пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації (ст. 61 КУпАП); невиконання обов'язків по реєстрації в суднових документах операцій з шкідливими речовинами і сумішами (ст. 62 КУпАП).

Цивільно-правова відповідальність полягає у відшкодуванні збитків, які спричинені внаслідок порушення водного законодавства. Таким чином, підприємства, установи, організації, громадяни України, та іноземні юридичні і фізичні особи та особи без громадянства відшкодовують збитки, завдані ними внаслідок порушень водного законодавства, в розмірах і порядку, встановлених діючим законодавством України. Відшкодування збитків, завданих внаслідок порушень водного законодавства, не звільняє винних від збору за спеціальне водокористування, а також від необхідності здійснення заходів щодо ліквідації шкідливих наслідків (ст. 111 Водного кодексу України).

---

⁵³ Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>

Кримінальна відповідальність за порушення водного законодавства передбачена за такі злочинні діяння: порушення правил охорони вод (ст. 242 КК України); забруднення моря (ст. 243 КК України); порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК України).

Майнова відповідальність являє собою покладення на винну особу несприятливих для неї майнових наслідків за правопорушення в розмірах, визначених законодавством. Основною формою майнової відповідальності є відшкодування збитків (ст. 111 Водного кодексу України). За загальним правилом збитки відшкодовуються в повному обсязі.

В деяких випадках розмір збитків може бути зменшено за наявності певних поважних обставин, що безпосередньо впливає із ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Збитки відшкодовуються, якщо вони завдані здоров'ю людини, її майну, якості навколишнього природного середовища. Збитки, визначаються за правилами норм цивільного законодавства. Якщо ж збитки спричинені природним ресурсам, тоді застосовуються відповідно норми екологічного законодавства (водного, лісового та ін.). Слід виділити, що при відшкодуванні збитків необхідно керуватися водним та іншим екологічним законодавством, а за необхідності, коли відсутні норми для підрахунку збитків у водному законодавстві, слід у солідарному порядку залучати норми цивільного законодавства та інші нормативно правові документи.

Передбачено настання відповідальності у випадках: самовільного скиду зворотних вод з підприємств, суден та інших

об'єктів; перевищення затверджених нормативів і норм скидів забруднюючих речовин; перевищення затверджених нормативів і норм витрати зворотних вод; скидів забруднюючих речовин, не вказаних у дозволах на спецводокористування або нормах; самовільних скидів зворотних вод або сировини з морських або річкових суден, плавзасобів, надводних або підводних споруд; надходження зворотних вод або забруднюючих речовин у поверхневі, підземні і морські води внаслідок аварій на насосних станціях, колекторах і інших спорудах, витоку таких вод або речовин через порушення технології, техніки безпеки, скиду сировини внаслідок аварій на нафтопродуктових терміналах; вимушених санкціонованих аварійних скидах, які не передбачені проектом, але здійснюються з метою попередження аварійних ситуацій; скидів шкідливих речовин, які призвели до забруднення підземних вод як безпосередньо, так і внаслідок забруднення поверхні землі і зони аерації ґрунтів.⁵⁴

Здійснення платежів за забруднення навколишнього природного середовища не звільняє від відшкодування збитків, заподіяних порушенням екологічного законодавства. Слід розрізняти відшкодування збитків як форму майнової відповідальності, від відшкодування платежів за забруднення водних ресурсів.

Збитки у всіх випадках відшкодовуються на користь потерпілої особи, а платежі за забруднення відшкодовуються в місцеві бюджети

---

⁵⁴ Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.

за викиди забруднюючих водні ресурси речовин як у межах встановлених нормативів, так і понад ці межі.

У цьому разі платежі не можна розглядати як різновид майнової відповідальності, оскільки цей захід встановлений державою як форма економічного впливу і при правопорушенні, і при відсутності його (при забрудненні в межах нормативів).

Факти скидів зворотних вод і забруднюючих речовин, а також погіршення якості води водного об'єкта встановлюються інспекторами екологічної інспекції Мінприроди України, посадовими особами спеціально уповноважених органів інших міністерств і відомств, яким надані права держінспекторів з охорони навколишнього природного середовища, або громадськими інспекторами на підставі спеціальних досліджень, результатів лабораторного контролю або візуально, з оформленням актів і протоколів встановленої органами Мінприроди України форми.

Позовні заяви про відшкодування збитків мають право пред'являти органи Мінприроди України, органи прокуратури, громадські організації, громадяни та ін.

Слід також зазначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 1995 року були затверджені такси для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних підприємствами, установами, організаціями і громадянами внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх вод України. Розмір відшкодування збитків обчислюється посадовими особами органів Мінприроди України. У разі відмови від добровільного відшкодування збитків

стягнення проводиться в судовому порядку за позовами відповідних державних органів.

Окрім того, при застосуванні заходів щодо майнової відповідальності слід враховувати приписи таких нормативних актів: – Постанови Кабінету Міністрів від 26 квітня 2003 року № 631 «Про затвердження Методики обчислення розміру збитків від забруднення нафтою». Ця Методика визначає вимоги до обчислення розміру збитків, завданих державі внаслідок забруднення навколишнього природного середовища, що сталося у разі витоку або зливу нафти із суден, а також суб'єктам господарської діяльності, які зазнали збитків внаслідок витрат на попереджувальні заходи або заходи з відтворення природних ресурсів, які були фактично вжиті, чи внаслідок недержаних через порушення господарської діяльності доходів, відповідно до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 року;

Згідно з Методикою завдані збитки розраховуються органами Держводгоспу в тому випадку, якщо вони завдані суб'єктам господарювання, які використовують водні ресурси або виконують господарську діяльність на землях водного фонду (крім земель водного фонду, зайнятих морями та островами на них), а також суб'єктам, розташованим за межами земель водного фонду та визначеним законодавством.⁵⁵

---

⁵⁵ Про затвердження Методики обчислення розміру збитків від забруднення нафтою. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=631-2003-%EF>

Контрольні питання до розділу 3

1. Води як об'єкт правового регулювання?
2. Водне право, загальна характеристика його інститутів?
3. Право власності на води та право користування водними об'єктами (їх частинами) на умовах оренди?
4. Правова характеристика водокористування?
5. Права та обов'язки водокористувачів?

Рекомендована література до розділу 3

Нормативно-правові акти:

1. Водний кодекс України
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом»
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1641-19>
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють відносини, пов'язані з одержанням документів дозвільного характеру щодо спеціального водокористування» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1830-19>

Навчальна література:

1. Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] Е45 / за ред. Гетьмана А. П. Х.: Право, 2013. 432 с.
2. Екологічне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Каракаша І.І. Одеса : Фенікс, 2012. 788 с.
3. Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / [Шуміло О. М. (кер. авт. кол.), Бригадир І. В., Зуєв В. А. та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., змін. / за заг. ред. Шуміла О. М. Харків, 2017. 384 с.
4. Екологічне право України. Академічний курс: підручник. – 2-ге вид. / за заг. ред Ю.С. Шемшученка. – К. : Юрид. Думка, 2008. – 720 с.
5. Баб'як О.С. Екологічне право України : [навч. посіб.] / Баб'як О.С., Біленчук П.Д., Чирва Ю.О.. К. : Атіка, 2000. 216 с.
6. Кіреєва І. Ю. Гідроекологія : навчальний посібник / Ірина Кіреєва ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Факультет тваринництва та водних біоресурсів. Кафедра гідробіології та іхтіології. К. : Центр учбової літератури, 2018. 661,[3] с. : іл., фото. Бібліогр. с. 655-661.
7. Краснянський М. Ю., Екологічна безпека: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 180 с.

РОЗДІЛ 4. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ВИДИ ПРАВА ЛІСОКОРИСТУВАННЯ

4.1. Загальна характеристика права лісокористування та його змісту

Сьогодні ліси є одним з найбільших багатств світу. Велике значення мають ліси не лише як один з елементів екосистеми, а й у житті суспільства, розвитку економіки та існуванні людини взагалі.

В Україні ліси займають значні площі та відіграють велику роль в економіці всієї країни. Загальна площа земель лісового фонду становить 10,4 млн. га, з яких вкрито лісовою рослинністю 9,6 млн. га, що становить 15,9 відсотків від загальної площі території держави. За інформацією Державного агентства лісових ресурсів України, за площею лісів наша держава посідає дев'яте місце серед європейських країн⁵⁶.

Ст. 1 Лісового кодексу визнає ліси національним багатством України, які за своїм призначенням та місце розташування виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах. Зважаючи на

---

⁵⁶ Інформація щодо лісистості України. Державне агентство лісових ресурсів України. Офіційний веб-сайт. URL: http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=195404&cat_id=3288

велике значення лісів для всього населення України Лісовий кодекс, так само як і Конституція України, визнає ліси, що знаходяться в межах території України, об'єктами права власності Українського народу. Здійснення повноважень власника може відбуватись як шляхом безпосереднього волевиявлення народу України (зокрема, шляхом проведення референдуму), так і покладенням від імені Українського народу такого обов'язку на відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Також ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. За ст. 8 Лісового кодексу у державній власності перебувають усі ліси України, крім тих, що перебувають у комунальній чи приватній власності. Суб'єктами права державної власності на ліси виступають від імені держави Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації.

У комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що перебувають у державній або приватній власності, а також інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку. Суб'єктами права комунальної власності на ліси виступають безпосередньо територіальні громади або утворені ними органи місцевого самоврядування.

Крім того, ліси в Україні можуть перебувати у приватній власності. Суб'єктами права приватної власності на ліси є громадяни та юридичні особи України. Чинне законодавство встановлює певні

обмеження щодо розміру земельних лісових ділянок, які громадяни та юридичні особи України можуть набувати у власність безоплатно або за плату. Так, у ст. 12 Лісового кодексу закріплено, що загальна площа таких ділянок не повинна перевищувати 5 гектарів. Винятком з цього правила є успадкування лісових ділянок більшої площі, а також створення (посадка) лісів громадянами або юридичними особами на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь більшої площі.

Як і зміст права власності на будь-який інший об'єкт, зміст права власності на ліси складають три повноваження: право володіння, право розпорядження та право користування.

Право володіння – це забезпечена законом можливість фактичного знаходження об'єкта у особи-власника та можливість впливати на нього. Під об'єктом у даному випадку розуміється ліс. Це означає, що власнику гарантується визнання його абсолютного права на ліси, що знаходяться ц його власності, невід'ємність лісів без його згоди чи без належних на те підстав та недопущення впливу на них інших осіб.

Право розпорядження є юридично забезпеченою можливістю визначення фактичної та юридичної долі об'єкта об'єкта. Можливість розпоряджатись лісами як об'єктом права власності залежить від правового статусу лісів та форми власності на них. Так, наприклад, розпоряджаючись лісами, що знаходяться у державній власності, держава в особі відповідних органів визначає основні засади і режим використання лісів, порядок передання їх у власність або користування, встановлює порядок та розмір плати за використання

лісів. Органи самоврядування, здійснюючи право розпорядження лісами, що знаходяться в комунальній власності, здійснює розподіл та перерозподіл природних ресурсів, визначає розмір середніх часток, що підлягають передачі у власність, порядок надання у користування цих лісів, відчуження їх іншим особам відповідно до чинного законодавства. Право розпорядження приватних власників лісів являє собою можливість самостійного використання лісів, право надання їх у користування іншим особам з дотриманням вимог законодавства і право добровільного відчуження.

Право користування об'єктом права власності являє собою можливість вилучення з нього корисних властивостей для задоволення потреб власника та інших осіб. Щодо лісів як об'єкта права власності це означає, що власник може у межах, встановлених законодавством, використовувати притаманні їм корисні властивості. При цьому якщо приватні власники здійснюють користування задля задоволення власних потреб, то держава і органи місцевого самоврядування – для задоволення потреб громадян і суспільства в цілому.

Таким чином право лісокористування є похідним від права власності на ліси.

Незважаючи на те, що право лісокористування є складовою частиною права природокористування, йому притаманні певні особливості, наявність яких пов'язана з особливим місцем, що

займають ліси в житті суспільства, особливостями їх правового режиму та форми власності⁵⁷.

Таким чином, право користування лісами є складовою права природокористування, одним з повноважень власників лісів, а також визнається одним з важливих правових інститутів лісового права.

Саме тому право лісокористування в юридичній літературі розглядається в двох аспектах – в об'єктивному та суб'єктивному.

Право лісокористування в об'єктивному значенні – це системна сукупність правових норм, які регулюють порядок і умови раціонального користування і відтворення лісів, їх охорони і захисту, підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин у зазначеній галузі. Право лісокористування в суб'єктивному значенні визначається як встановлена і гарантована державою у відповідних нормативних актах можливість конкретних суб'єктів безпосередньо здійснювати експлуатацію лісів з метою задоволення потреб у лісових ресурсах та вилучення їх корисних властивостей.

До основних принципів здійснення лісокористування в юридичній літературі відносять: «принцип невиснажливості; дотримання екологічної рівноваги; комплексного використання лісів; використання лісів для різних цілей, загальне та спеціальне використання лісів; безоплатності загального та платності спеціального лісокористування; збереження біологічної різноманітності лісу; участі громадськості у сфері прийняття рішень

---

⁵⁷ Гетьман А.П., Шульга М.В. *Екологічне. Підручник*. Харків. Видавництво *Право*, 2009. С. 228.

стосовно використання лісів і земель лісогосподарського призначення; застосування світового досвіду використання лісів та земель лісогосподарського призначення; врахування українських традицій лісокористування»⁵⁸.

Суб'єкти права лісокористування поділяються на дві групи: постійні та тимчасові лісокористувачі. До першої групи відносяться за ст. 17 Лісового кодексу спеціалізовані державні лісогосподарські підприємства, інші державні підприємства, установи та організації, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи. До складу другої групи за ст. 18 Лісового кодексу належать власники лісів або уповноважені ними особи; підприємства, установи, організації, громадяни України, іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи.

Вказані групи користувачів можуть отримати право лісокористування, як постійного, так і тимчасового, для спеціального використання лісових ресурсів, потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, проведення науково-дослідних робіт.

Зміст права лісокористування складає сукупність прав та обов'язків користувачів лісу, визначених чинним законодавством та наданими їм спеціальними дозволами за умови необхідності їх отримання. При цьому лісокористувачі мають право здійснювати

---

⁵⁸ Заверюха М. М. Правове регулювання використання та охорони лісів за лісовим та земельним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2017. 21 с.

щодо лісу лише дозволені їм повноваження та використовувати лише ті ресурси, на які видано спеціальний дозвіл. Обсяг вказаних повноважень залежить від виду користування лісами та лісовими ресурсами.

За ст. 2 Лісового кодексу України *об'єктом лісових відносин*, а, відповідно, і *права лісокористування*, є лісовий фонд (його частина) та окремі лісові ділянки. При цьому, як конкретизується у науковій літературі, об'єктом може бути як ліс, так і земельна ділянка, не вкрита лісовою рослинністю, проте надана для потреб лісового господарства. Конкретизуючими ознаками такого об'єкта є його розмір, межі і місцезнаходження. Окрема частина лісового фонду розглядається як юридично самостійний природній об'єкт⁵⁹.

До лісового фонду входять всі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них.

Ст. 1 Лісового кодексу визначає ліс як «тип природних комплексів (екосистему), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище».

---

⁵⁹ Швиденко А.Й. Лісокористування в Україні : навч. посіб. Чернівці: Рута, 2002. 40 с.

За ст. 4 Лісового кодексу «до лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара. В свою чергу лісова ділянка – ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до законодавства для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі»⁶⁰.

На таких лісових ділянках може знаходитись лісова рослинність, а також вони можуть бути не покриті нею, наприклад, внаслідок стихійного лиха, лісогосподарської діяльності людини або неоднорідності зростання лісових природних комплексів. На лісових ділянках, що не мають лісової рослинності, можуть вирости незімкнуті лісові культури, лісові розсадники і плантації, а також розміщуватись лісові шляхи та просіки, лісові протипожежні розриви, лісові осушувальні канали і дренажні системи.

Таким чином, зважаючи на те, що до лісового фонду чинне законодавство відносить не лише ліси, а й земельні ділянки, як вкриті, так і не вкриті лісовою рослинністю, можна погодитись з висновком про те, що поняття лісу є вужчим за поняття лісового фонду.

Лісові ділянки надаються для використання з метою отримання відповідних лісових ресурсів, до яких відносяться деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються у

---

⁶⁰ Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.)
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

процесі формування лісових природних комплексів. До таких ресурсів також належать корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо), що використовуються для задоволення суспільних потреб (ст. 7 Лісового кодексу).

За критерієм призначення та особливостей використання всі лісові ресурси в науковій літературі поділяються на такі групи: «сировинні ресурси деревного походження (деревина, деревна зелень, кора), ресурси недеревного походження (гриби, ягоди, плоди, горіхи, лікарські ресурси, кормові та технічні ресурси недеревної рослинності тощо), ресурси тваринного походження (корисна та шкідлива лісова фауна, яйця, мед, роги, диких тварин тощо); багатосторонні корисні функції лісу та його позитивний вплив на навколишнє середовище (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його тощо)»⁶¹.

---

⁶¹ Степська О.В., Заверюха М.М. Ліс як об'єкт правового регулювання в лісовому та земельному законодавстві України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2016. № 2. С. 281-285.

Всі вказані групи мають важливе значення для соціально-економічного розвитку держави та відіграють велику роль у створенні сприятливої екологічної обстановки.

За умови їх належного та дбайливого використання лісові ресурси є невичерпними. Однак необхідність у лісових ресурсах постійно зростає, що призводить до зменшенню кількості лісів на території України та, відповідно, несприятливих змін у кліматі, зменшенню продуктивності сільськогосподарських угідь та послабленню економіки держави в цілому.

4.2. Види лісокористування та користування лісовими ресурсами

В юридичній літературі право лісокористування та користування лісовими ресурсами поділяється на види на підставі декількох критеріїв.

1. В залежності від строків використання виділяють постійне та тимчасове лісокористування (ст. 16 Лісового кодексу).

Постійне користування лісами являє собою безстрокове право на вилучення корисних властивостей лісів на земельних ділянках державної та комунальної власності, що здійснюється спеціальними уповноваженими на це суб'єктами.

Суб'єктами права постійного лісокористування за ст. 17 Лісового кодексу є спеціалізовані державні або комунальні лісгосподарські підприємства, інші державні та комунальні підприємства, установи та організації, у яких створені спеціалізовані

господарські підрозділи. Об'єктами даного виду лісокористування є ліси, що знаходяться на земельних ділянках державної та комунальної власності. Таке право набувається у порядку надання або вилучення і наступного надання земельних ділянок державної або комунальної власності на невизначений термін для ведення лісового господарства та посвідчується державним актом на право постійного користування земельною ділянкою. До повноважень постійних лісокористувачів, закріплених у ст. 19 Лісового кодексу, відносяться: «право самостійно господарювати в лісах, виключне право на заготівлю деревини, право власності на заготовлену ними продукцію та доходи від її реалізації, право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законодавством, право здійснювати відповідно до законодавства будівництво доріг, спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд, необхідних для ведення лісового господарства». У той же час такі суб'єкти не мають повноважень на вільне розпорядження лісами на земельних ділянках державної або комунальної власності без рішення органів державної влади або органів місцевого самоврядування та зобов'язані вести первинний облік лісів, забезпечувати охорону та захист лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей, дотримуватись правил і норм використання лісових ресурсів, використовуючи їх способами, які забезпечують збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, забезпечувати охорону типових та унікальних природних комплексів, рідкісних видів тваринного і рослинного світу, а також виконувати інші обов'язки, закріплені у чинному законодавстві.

Тимчасове користування лісами та лісовими ресурсами являє собою обмежене встановленим законодавством строком право на вилучення корисних властивостей визначених лісів, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності.

Суб'єктами правовідносин тимчасового користування лісами є власники лісів або уповноважені ними особи; підприємства, установи, організації, громадяни України, іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи. Тобто чинне законодавство встановлює рівність всіх суб'єктів у праві доступу на тимчасове використання лісових ресурсів. Об'єктами ж тимчасового користування можуть бути всі ліси, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності.

Тимчасове користування лісами поділяється на два види: довгострокове – терміном від одного до п'ятдесяти років і короткострокове – терміном до одного року.

Підставою для виникнення довгострокового тимчасового користування лісами є договір, що укладається між власниками лісових ділянок та користувачами. При цьому лісові ділянки виділяються на платній основі з метою задоволення мисливських, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних потреб, досягнення освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

В свою чергу, підставою для виникнення права на короткострокове тимчасове лісокористування є спеціальний дозвіл, що видається власником лісу постійним лісокористувачем тимчасовим користувачам.

Окрім строку та підстав виникнення, різниця між цими видами тимчасового користування полягає також у обсязі прав тимчасових користувачів. Так, тимчасові користувачі, що здійснюють довгострокове користування лісами, мають більший обсяг прав, зокрема, щодо здійснення господарської діяльності у отриманих в користування лісах, ніж тимчасові користувачі, що здійснюють короткострокове користування.

За ст. 20 Лісового кодексу у першому випадку тимчасові лісокористувачі на умовах довгострокового користування «мають право на здійснення господарської діяльності у лісах з дотриманням умов договору, на зведення тимчасових будівель і споруд, необхідних для ведення господарської діяльності за умови, що таке зведення погоджене з власниками лісів або постійними лісокористувачами, право на отримання продукції та доходів від її реалізації»⁶².

Також, як вказує Д.М. Мікулін, саме у порядку довгострокового тимчасового лісокористування здійснюється ведення лісового господарства, яке ст. 63 Лісового кодексу визначається як здійснення комплексу заходів з охорони, захисту, раціонального використання та розширеного відтворення лісів⁶³.

---

⁶² Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.)
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

⁶³ Мікулін Д.М. Щодо питання про місце довгострокового тимчасового користування лісами в системі лісового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 2. С. 53.

Що стосується другого виду тимчасового лісокористування, то ст. 21 Лісового кодексу для суб'єктів правовідносин тимчасового короткострокового користування встановлює наступні права: на здійснення використання лісових ресурсів з додержанням вимог спеціального дозволу, на зведення тимчасових будівель і споруд, необхідних для зберігання і первинної обробки заготовленої продукції, за умови, що таке зведення погоджене з власниками лісів або постійними лісокористувачами, на отримання права власності на заготовлену ними в результаті використання лісових ресурсів продукцію та доходи від її реалізації, на відшкодування збитків у випадках, передбачених законодавством.

Особливим видом тимчасового лісокористування є лісові сервітути. Сервітут є різновидом речових прав на чуже майно. Це право обмеженого користування чужим майном для задоволення власних потреб. У ст. 401 Цивільного кодексу визначається, що «сервітут може бути встановлений щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом».

Безпосередньо ж визначення дефініції «лісовий сервітут» міститься у ст. 23 Лісового кодексу, за якою «лісовий сервітут – це право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною лісовою ділянкою». Змістом лісового сервітуту є право громадян вільно перебувати перебувати в лісах державної та комунальної власності, якщо інше не передбачено законом.

Підставами для встановлення лісових сервітутів може бути закон, договір, заповіт або відповідне рішення суду.

Звичайно, що встановлення сервітуту є обтяженням для власника лісової земельної ділянки, однак жодним чином не позбавляє його права володіння, користування та розпорядження нею, а користувача – права володіння й користування. Також охороні інтересів власника лісової земельної ділянки або її користувача слугує правило, закріплене у ч. 5 ст. 23 Лісового кодексу, за яким на сервітуарія (особу, на користь якої встановлено сервітут) покладено обов'язок здійснювати лісовий сервітут найменш обтяжливим для власника лісів або користувача земельної лісової ділянки, щодо якої він установлений, способом.

Отже, для встановлення лісового сервітуту необхідна наявність двох лісових земельних ділянок, із яких одна обслуговує іншу. Як правило, такі ділянки є суміжними. При цьому метою встановлення сервітуту є задоволення потреб власника або користувача земельної ділянки, що обслуговується, за умови, що іншим способом зробити це неможливо. Задоволення потреб відбувається лише тими способами, право на застосування яких надано власнику суміжної земельної ділянки щодо користування обслуговуючою ділянкою⁶⁴.

Лісовий кодекс не містить переліку сервітутів, що можуть бути встановлені щодо лісових земельних ділянок. Такий перелік щодо земельних ділянок взагалі міститься у ст. 99 Земельного кодексу, Це,

---

⁶⁴ Юрчишин Н.Г. Юридична природа лісового сервітуту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 2(8). С. 77. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2015/20.pdf

наприклад, право проходу та проїзду на велосипеді; право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом; право прокладання й експлуатації ліній електропередач, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій; право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми, право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; право прогону худоби по наявному шляху тощо. Як вказує Н. Г. Юрчишин, більшість із них можуть бути встановлені і щодо земельних лісових ділянок⁶⁵.

Отже, лісовий сервітут являє собою обмежене право користування чужою земельною лісовою ділянкою, закріплення якого у чинному лісовому законодавстві спрямоване на створення ефективного механізму охорони та використання лісових ресурсів.

Щодо різниці між постійним та тимчасовим користуванням, то зважаючи на викладене вище, можна зробити висновок, що вона полягає у різних суб'єктах відносин постійного та тимчасового користування та об'єктах, щодо яких виникають відносини постійного та тимчасового користування лісами, а також у відмінностях в порядку набуття та прав та обов'язків їх суб'єктів.

2. В залежності від підстав виникнення виділяють загальне та спеціальне користування лісовими ресурсами.

---

⁶⁵ Юрчишин Н.Г. Юридична природа лісового сервітуту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 2(8). С. 78. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2015/20.pdf

Право загального лісокористування та користування лісовими ресурсами можна визначити як закріплену в законодавстві можливість вилучення корисних властивостей лісів та лісових ресурсів будь-якою особою без закріплення за окремими особами, що не потребує надання відповідних дозволів на їх використання.

Зважаючи на дане визначення, можна виокремити наступні ознаки права загального лісокористування: по-перше, доступність для всіх громадян, які мають право вільно перебувати в лісах: збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби та інші плоди, тобто задовольняти за допомогою споживання лісових ресурсів свої природні потреби (естетичні, оздоровчі, рекреаційні, спортивні, освітні тощо); по-друге, безоплатність використання лісів та лісових ресурсів, закріплена у ст. 66 Лісового кодексу та ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»; по-третє, відсутність необхідності отримувати спеціальні дозволи на загальне лісокористування та необхідності закріплення лісу чи його ділянки за конкретними особами. Тому, як вказує М.М. Заверюха, «кожен громадянин має право доступу до лісів державної та комунальної власності без договорів і спеціальних дозволів органів виконавчої влади або ж органів місцевого самоврядування»⁶⁶. Винятком з цього права є окремі випадки користування лісовими ресурсами у лісах приватної власності, де необхідна згода власника лісу.

---

⁶⁶ Заверюха М.М. Правове регулювання загального використання лісових ресурсів в Україні та зарубіжних країнах. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 97. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/22.pdf>

Нормативно право загального користування лісовими ресурсами закріплене у ст. 66 Лісового кодексу, за якою «громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених Лісовим кодексом України та іншими законодавчими актами України»⁶⁷.

Незважаючи на те, що ст. 66 Лісового кодексу називає у якості суб'єктів права загального користування лісовими ресурсами громадян України, чинне законодавство не встановлює обмежень для здійснення загального лісокористування для іноземців та осіб без громадянства. Тобто вони користуються тими ж правами, що й громадяни України⁶⁸.

Також норми ст. 33 Цивільного кодексу України закріплюють за громадянами можливість загального користування лісами та лісовими ресурсами встановлюючи, «особа, яка збрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їх власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки».

---

⁶⁷ Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.)
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

⁶⁸ Заверюха М.М. Правове регулювання загального використання лісових ресурсів в Україні та зарубіжних країнах. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 97. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/22.pdf>

Вказане право закріплене також у ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», за якою «законодавством України громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України»⁶⁹.

Всі повноваження, що має особа, здійснюючи право користування лісами, обмежені певними рамками. Так, задовольняючи свої потреби у процесі реалізації права загального лісокористування, громадяни мають дотримуватися максимальних норм безоплатного збору дикорослих трав'яних рослин, квітів, ягід, горіхів, інших плодів, грибів, які встановлюються відповідними державними органами та органами місцевого самоврядування. При цьому обсяги збору громадянами вказаних лісових ресурсів не повинні завдавати шкоди відтворенню цих ресурсів та не погіршувати санітарний стан лісів.

Також на громадян покладається обов'язок під час здійснення лісокористування дотримуватись правил пожежної безпеки в лісах.

Окрім цього, громадяни повинні дотримуватись вимог щодо заборони заготівлі рослин (їх частин) і грибів, занесених до Червоної книги України у відповідності до Закону України «Про Червону

---

⁶⁹ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ (в редакції від 18.12.2019 р.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 41. Ст. 546.

книгу України»⁷⁰, типових природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України у відповідності до ст. 31 Закону України «Про рослинний світ» та вимог Положення про Зелену книгу України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286⁷¹ та дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини тощо у відповідності до ст. 9 закону України «Про рослинний світ»⁷².

Право спеціального користування лісовими ресурсами можна визначити як закріплену в законодавстві можливість вилучення корисних властивостей лісів та лісових ресурсів громадянами, підприємствами, установами і організаціями на підставі спеціальних дозволів на таке використання, зареєстрованих у встановленому порядку та за окрему плату для здійснення виробничої та іншої діяльності.

До ознак спеціального лісокористування та користування лісовими ресурсами можна віднести наступне: здійснюється на

---

⁷⁰ Про Червону книгу України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3055-III (в редакції від 18.12.2017 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 201

⁷¹ Про затвердження Положення про Зелену книгу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286. *Офіційний вісник України*. 2002. № 36. Ст. 1692.

⁷² Про рослинний світ : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV (в редакції від 13.02.2020 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22. Ст. 198

спеціально відведених лісових ділянках, здійснюється за плату на підставі спеціально виданих дозволів, може відбуватись лише щодо тих лісових ресурсів та лише для тих цілей, що передбачені спеціальним дозволом.

Спеціальне лісокористування здійснюється на підставі спеціальних дозволів – лісорубного квитка (ордеру) чи лісового квитка, що видаються безоплатно. Саме ж спеціальне використання лісових ресурсів, крім розміщення пасік, за ст. 77 Лісового кодексу є платним.

За допомогою вказаних документів ведеться облік дозволених до відпуску запасів деревини та інших продуктів лісу, встановлюються строки здійснення лісових користувань та вивезення заготовленої продукції, строки і способи очищення лісосік від порубкових решток, а також облік природного поновлення лісу, що підлягає збереженню та ведеться облік плати, нарахованої за використання лісових ресурсів.

Лісорубний квиток (ордер) – це документ, який дозволяє спеціальне використання лісових ресурсів державного або місцевого значення (заготівлю деревини під час рубок головного користування та лісовідновних рубок); проведення рубок догляду за лісом, санітарних та інших рубок, пов'язаних з лісогосподарськими заходами, і у випадках розчищення лісових ділянок у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо.

Лісорубний квиток (ордер) видається органом виконавчої влади

питань лісового господарства Автономної Республіки Крим,

територіальними органами Держлісагентства на заготівлю деревини під час проведення рубок головного користування на підставі затвердженої в установленому порядку розрахункової лісосіки.

Лісовий квиток – це спеціальний документ, який видається власником лісів або постійним лісокористувачем для заготівлі другорядних лісових матеріалів (живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків); здійснення побічних лісових користувань (заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету); використання корисних властивостей лісів на умовах короткострокового тимчасового користування (наприклад, для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт).

Лісовий квиток видається спеціально уповноваженим органом у галузі ведення лісового господарства України (Державним агентством лісових ресурсів України) щороку на підставі заявки лісокористувача та встановлених порядку, визначеному Лісовим кодексом України, лімітів використання лісових ресурсів під час заготівлі другорядних лісових матеріалів, здійснення побічних лісових користувань.

На виділених лісових ділянках можуть використовуватися лише ті лісові ресурси і лише для цілей, що передбачені виданими спеціальними дозволами.

З моменту видачі лісорубного або лісового квитка виділені лісокористувачеві лісові ділянки (лісосіки) здаються під його охорону⁷³.

За ст. 69 Лісового кодексу спеціальні дозволи на використання лісових ресурсів «можуть бути анульовані в разі: припинення права користування лісами з підстав, передбачених статтею 22 Лісового кодексу (наприклад, використання лісових ресурсів способами, які завдають шкоду навколишньому природному середовищу, не забезпечують збереження оздоровчих, захисних та інших корисних властивостей лісів, негативно впливають на їх стан і відтворення; використання лісової ділянки не за цільовим призначенням); припинення права використання лісових ресурсів з підстав, передбачених статтею 78 Лісового кодексу (наприклад, добровільної відмови від використання лісових ресурсів; закінчення строку, на який було надано право використання лісових ресурсів; порушення правил і норм, умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів; використання лісових ресурсів способами, які негативно впливають на стан і відтворення лісів, призводять до погіршення навколишнього природного середовища; невідшкодування в установленому порядку збитків, заподіяних лісовому господарству

---

⁷³ Про затвердження Порядку спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D0%BF>

внаслідок порушень лісового законодавства, та невиконання вимог щодо усунення виявлених недоліків тощо)»⁷⁴.

Окрім закріплених в законодавстві можливостей здійснення спеціального лісокористування, користувачі, що його здійснюють, повинні виконувати певні обов'язки. До них за п. 1 Порядку спеціального використання лісових ресурсів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761, відносяться наступні: «проводити роботи способами, що не спричиняють ерозії ґрунту, негативного впливу на стан водойм та інших природних об'єктів; дотримуватися правил протипожежної безпеки в місцях проведення робіт, здійснювати протипожежні заходи, а у випадках виникнення лісових пожеж – їх гасіння; не допускати захаращення лісових ділянок, суміжних з лісосіками та територіями, які розчищаються для будівництва та інших потреб; забезпечувати збереження підросту і не призначених для рубки дерев; забезпечувати збереження та не допускати пошкодження межових, кварталних, ділянкових стовпів, осушувальних мереж, меліоративних та інших споруд, розташованих на ділянках, відведених для користування та інші обов'язки»⁷⁵.

---

⁷⁴ Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

⁷⁵ Про затвердження Порядку спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D0%BF>

Як було вказано вище, спеціальне користування лісовими ресурсами здійснюється в межах лісових ділянок, що виділені для цієї мети. Лісовий кодекс у ст. 67 передбачає, що у порядку спеціального використання можуть здійснюватися такі види використання лісових ресурсів: «заготівля деревини; заготівля другорядних лісових матеріалів; побічні лісові користування; використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт та інші види лісокористування»⁷⁶.

Основним видом спеціального користування лісовими ресурсами є заготівля деревини. Такий вид лісокористування здійснюється при використанні лісових ресурсів у порядку рубок головного користування, що проводяться в стиглих і перестійних деревостанах, а також під час здійснення лісогосподарських заходів, не пов'язаних з використанням лісових ресурсів (поліпшення якісного складу лісів), та під час проведення інших заходів (розчищення лісових ділянок, вкритих лісовою рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо). Порядок заготівлі деревини регулюється Лісовим кодексом України, Порядком спеціального використання лісових ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 р. № 761.

---

⁷⁶ Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.)
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

Для заготівлі деревини під час рубок головного користування в першу чергу призначаються пошкоджені, ті, що усихають, інші деревостани, що потребують термінової рубки за своїм станом, та деревостани, які вийшли з підсочування.

За ст. 70 Лісового кодексу залежно від категорій лісів, природних лісорослинних умов, біологічних особливостей деревних порід та інших особливостей застосовуються такі системи рубок головного користування: суцільні (під час яких весь деревостан вирубується повністю, за винятком насінників, життєздатного підросту і молодняка, цінних і рідкісних видів дерев та чагарників, що підлягають збереженню), поступові (під час яких 44 передбачається видалення деревостану за кілька прийомів), вибіркові (під час яких періодично вирубується частина дерев, що є перестійними і стиглими, а лісова ділянка залишається постійно вкритою лісовою рослинністю), комбіновані рубки (під час яких поєднуються елементи різних систем поступових і вибіркового рубок).

Право на заготівлю деревини мають право власники лісів та постійні лісокористувачи, які у встановленому порядку отримали на це право. Якщо громадяни або юридичні особи отримали земельні ділянки для здійснення будівельних та інших робіт на лісових ділянках, вони мають право на заготівлю деревини на виділених ділянках, якщо в рішенні про надання земельної ділянки не передбачено інше.

Заготівля деревини повинна відбуватись з дотриманням певних вимог та обмежень, зокрема щодо цінних і рідкісних дерев та чагарників, занесених до Червоної книги України, а також насінників

та плюсових дерев. Так, Лісовим кодексом у ст. 70 встановлено, що при проведенні заготівлі деревини не дозволяються вирубування та пошкодження вказаних видів рослин.

Також у порядку спеціального користування у лісах може відбуватись заготівля другорядних лісових матеріалів, зокрема живиці, пнів, лубу, кори, деревної зелені, деревних соків.

Так, живиця (смолистий сік сосни (аналогічно березовому соку), який з'являється при пораненні хвойної деревини) заготовлюється у порядку, встановленому Правилами заготівлі живиці в лісах України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.1996 р. № 185. Це відбувається шляхом підсочування у стиглих хвойних деревостанах, які після закінчення строків підсочування вирубуються, а також у пристигаючих деревостанах, які до часу закінчення підсочування підлягатимуть вирубуванню. Лісові ділянки для заготівлі живиці визначаються відповідно до матеріалів лісовпорядкування та планів рубок головного користування.

Пні дерев заготовляються для отримання осмолу і дров. Луб заготовляється в період інтенсивного руху соків (квітень-травень) шляхом знімання кори з дерев, призначених для рубки у поточному році. Кора деревних порід (дуба, крушини, калини тощо) заготовляється з метою отримання лікарської сировини, а також технічної сировини для виробництва дьогтю. До деревної зелені належать дрібні пагони і гілки дерев, підліску, підросту та цілі дерева, що заготовляються з метою приготування корму для тварин, а також задоволення технічних, ритуальних та інших потреб. Заготівля деревних соків здійснюється з придатних для підсочування дерев на

спеціально створених деревостанах; на ділянках лісу, які виділяються за 10 років до проведення рубок головного користування або інших рубок (коли деревостан призначено до рубки); з пнів дерев, зрубаних напередодні соковиділення.

Лісокористувачі та власники лісів мають право також на здійснення побічних користувань лісами та лісовими ресурсами, до яких відносяться заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, заготівля очерету. Таке користування не повинно зашкоджувати лісу.

Сінокосіння здійснюється на неокритих лісом ділянках, на яких не очікується природне відновлення лісів. Те ж саме правило діє і щодо для розміщення вуликів і пасік переважно на узліссях, галявинах та інших не вкритих лісовою рослинністю ділянках. Випасання худоби, крім кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих лісовою рослинністю ділянках, за умови, що це не завдає шкоди лісу. Заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин здійснюється способами, що виключають виснаження їх ресурсів.

Способи та строки заготівлі побічних лісових ресурсів встановлені у Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р.

Як було вже вказано, ліси також можуть використовуватись для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт. При цьому, як вказує В.В. Костицький, а користування лісовими

ресурсами з вказаними цілями здійснюється з урахуванням вимог щодо збереження лісового середовища та природних ландшафтів з додержанням правил архітектурного планування приміських зон і санітарних вимог⁷⁷.

Використання лісових ресурсів з вказаною метою може бути тимчасово зупинене у разі високої пожежної небезпеки, що є вкрай актуальним для України у весняно-літній період, незадовільного стану лісів внаслідок ущільнення ґрунту їх відвідувачами, виникнення вогнищ шкідників і хвороб лісу та інших факторів, що призводять до ослаблення природних функцій лісів.

Також в юридичній літературі користування лісами може бути класифіковано на підставі різних критеріїв. Так, наприклад, в залежності від цільового призначення виділяють наступне користування лісами: використання лісів для потреб лісового господарства; використання лісів для потреб мисливського господарства; використання лісів у науково-дослідних цілях, санітарногігієнічних, рекреаційних, оздоровчих цілях тощо.

Однак найбільш важливими для правозастосовної практики є охарактеризовані вище види користування лісами та лісовими ресурсами.

---

⁷⁷ Костицький В.В. Лісове право України : навч. посіб. / В. В. Костицький ; Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 1999. С. 45.

4.3. Організаційно-правові заходи щодо охорони лісів

Ліси у відповідності до чинного законодавства визнаються національним багатством України, адже вони здійснюють кліматорегулюючі, захисні та санітарні функції та відіграють велику роль у збереженні водних та земельних ресурсів, атмосферного повітря, а також слугують місцем існування багатьох видів тварин. У сучасних умовах урбанізації ліси також здійснюють досить великий вплив на економіку, адже є джерелом лісової продукції, зокрема, деревини, що є необхідною для задоволення потреб населення та суб'єктів підприємницької діяльності. Однак у сучасних умовах у сфері захисту та збереження лісів в нашій державі склалась досить складна ситуація, яка потребує негайного вирішення. Так, сьогодні масове знищення лісів стає причинами повоєнної на Закарпатті, а також суцільних ерозійних процесів на землях сільськогосподарського призначення по всій Україні.

Зважаючи на ті важливі функції, що виконують ліси за рахунок притаманних їм екологічних властивостей, кожна держава у світі, зокрема, і Україна, намагається створити ефективний механізм забезпечення всебічної та дієвої охорони лісів з метою їх збереження, раціонального використання та відтворення.

Метою заходів, спрямованих на охорону лісів та лісових ресурсів, є створення необхідних умов для їх ефективного та раціонального використання, а також недопущення зниження відтворення лісів та їхньої продуктивності.

За ст. 86 Лісового кодексу «організація охорони і захисту лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб».

Обов'язок організувати охоронні заходи, спрямовані на збереження лісів, покладені на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства, органи місцевого самоврядування та власників лісів і постійних лісокористувачів.

Саме на вказаних суб'єктів покладено обов'язок здійснювати протипожежні заходи, заходи щодо захисту лісів від шкідників та хвороб (зокрема, шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їх локалізації і ліквідації), а також інші заходи, спрямовані на охорону лісів, їх захист та збереження.

Контроль та нагляд за здійсненням таких заходів, а також загальне формування державної політики у цій сфері покладено на Державне агентство лісових ресурсів України та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Безпосереднє ж здійснення заходів з охорони та захисту лісів покладено за ст. 89 Лісового кодексу на державну лісову охорону, яка діє у складі Державного агентства лісових ресурсів України, органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань лісового господарства та підприємств, установ і організацій, що належать до

сфери їх управління, лісову охорону інших постійних лісокористувачів і власників лісів.

Державна лісова охорона має статус правоохоронного органу та діє на підставі Положення про державну лісову охорону, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 976 від від 16 вересня 2009 р.

Метою діяльності держлісоохорони є здійснення правових, лісоохоронних та інших заходів, спрямованих на збереження, розширене відтворення, невиснажливе використання лісових ресурсів та об'єктів тваринного світу.

Основними завданнями державної лісової охорони є: здійснення державного контролю за додержанням вимог лісового та мисливського законодавства; забезпечення охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, захист від шкідників і хвороб, пошкодження внаслідок антропогенного та іншого шкідливого впливу, запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням у сфері лісового та мисливського господарства, а також використання лісових ресурсів і мисливських тварин, організація та координація заходів з охорони державного мисливського фонду⁷⁸.

Посадові особи держлісоохорони відповідно до покладених на неї завдань мають право: «безперешкодно обстежувати в

---

⁷⁸ Про затвердження Положення про державну лісову охорону: постанова Кабінету Міністрів України № 976 від від 16 вересня 2009 р. Урядовий кур'єр від 19.09.2009. № 172.

установленому законодавством порядку ліси, що перебувають у власності чи користуванні громадян і юридичних осіб; перевіряти в установленому порядку у громадян та юридичних осіб наявність дозволів та інших документів на використання лісових ресурсів і користування лісами та на право полювання і використання ресурсів державного мисливського фонду; проводити перевірки додержання лісокористувачами, власниками лісів та користувачами мисливських угідь вимог нормативно-правових актів і нормативних документів з питань ведення лісового господарства та у галузі мисливського господарства та полювання; складати протоколи та розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення, правопорушення у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів, а також у галузі мисливського господарства та полювання; зупиняти на території лісового фонду транспортні засоби та проводити огляд транспортних засобів, знарядь, добутих деревини та інших продуктів лісу, а також зупиняти на території мисливських угідь транспортні (плавучі) засоби та проводити їх огляд та огляд знарядь полювання, добутої продукції; вилучати в установленому законом порядку у громадян і юридичних осіб, які порушили лісове законодавство або законодавство у галузі мисливського господарства та полювання, документи на право використання лісових ресурсів та на право полювання, добуті деревину та інші продукти лісу, незаконно добуті мисливські тварини і продукцію, що з них вироблена, та знаряддя правопорушень; надсилати у відповідні державні органи матеріали про притягнення осіб, які порушили лісове законодавство або

законодавство у галузі мисливського господарства та полювання, до дисциплінарної, адміністративної і кримінальної відповідальності; безперешкодно відвідувати територію і приміщення юридичних осіб, які провадять діяльність, пов'язану з добуванням, зберіганням або переробленням деревини та інших продуктів лісу, з метою здійснення нагляду за законністю їх використання; визначати за затвердженими таксами і методиками розмір збитків, завданих лісовому або мисливському господарству, та шкоди, заподіяної лісу внаслідок порушення законодавства у галузі мисливського господарства та полювання; приймати рішення про обмеження або заборону господарської та іншої діяльності; подавати позови до суду про відшкодування втрат лісогосподарського виробництва або збитків, завданих внаслідок порушення законодавства у галузі мисливського господарства та полювання, а також повернення самовільно або тимчасово зайнятих лісових ділянок, мисливських угідь, строк користування якими закінчився; видавати обов'язкові для виконання приписи з питань, що належать до їх повноважень та ін»⁷⁹.

Стан охорони та захисту лісів і лісових ресурсів підлягає контролю як з боку держави, так і з боку громадськості. Так, ст. 94 Лісового кодексу функцію контролю з боку держави покладає на Кабінет Міністрів України, Державну екологічну інспекцію України, яка є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну

---

⁷⁹ Про затвердження Положення про державну лісову охорону: постанова Кабінету Міністрів України № 976 від від 16 вересня 2009 р. Урядовий кур'єр від 19.09.2009. № 172.

політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів та інші органи виконавчої влади у межах наданих ним повноважень. Функцію ж громадського контролю за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів здійснюють громадські інспектори охорони навколишнього природного середовища, які працюють у тісній взаємодії з органами Держекоінспекції. Ними можуть бути у відповідності до вимог Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля, затвердженого Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України (сьогодні – Міністерство енергетики та захисту довкілля) № 88 від 27.02.2002 р. громадяни України, що досягли 18 років, мають досвід природоохоронної роботи та пройшли співбесіду в органах Держекоінспекції⁸⁰.

Таким чином сьогодні здійснення заходів, спрямованих на охорону, збереження та захист лісів та лісових ресурсів, покладено на органи виконавчої влади з питань лісового господарства та органи місцевого самоврядування, власників лісів та постійних лісокористувачів. Державне управління у галузі охорони, захисту, використання, а також відтворення лісів здійснюють загальні і спеціальні органи державної влади.

Зважаючи на те, що сучасні процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження та охорони довкілля, зокрема, лісів, а отже, потребують від України вжиття

---

⁸⁰Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля. Офіційний вісник України від 05.04.2002 2002 р. № 12. С. 265. Ст. 631

термінових заходів, в нашій державі була схвалена Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року та Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року, основні положення та визначені завдання яких були доопрацьовані та доповнені у схвалених Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року.

У відповідності до вказаного нормативного акту стратегічними цілями державної екологічної політики в цілому та у сфері лісокористування, зокрема, є: «формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництв, забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України, забезпечення інтеграції екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України, зниження екологічних ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-економічний розвиток та здоров'я населення, удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління»⁸¹.

Реалізація Основних засад (стратегії) державної екологічної політики дасть змогу: створити ефективну систему доступу до публічної інформації/даних, забезпечити дотримання екологічних прав громадськості на доступ до публічної інформації з питань охорони навколишнього природного середовища та підвищити рівень

---

⁸¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: закон України від 28.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>

екологічної свідомості громадян України; поліпшити стан навколишнього природного середовища до більш безпечного для екосистем та населення рівня з урахуванням європейських вимог до якості навколишнього природного середовища; ліквідувати залежність процесу економічного зростання від збільшення використання природних ресурсів і енергії та підвищення рівня забруднення навколишнього природного середовища; зменшити втрати біо- та ландшафтного різноманіття і сформувати цілісну та репрезентативну екомережу; удосконалити систему екологічно невиснажливого використання природних ресурсів; забезпечити перехід до системи інтегрованого екологічного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та розвиток природоохоронної складової в галузях економіки; перейти на систему комплексного державного моніторингу стану навколишнього природного середовища та удосконалити систему інформаційного забезпечення процесу прийняття управлінських рішень.

Таким чином, сьогодні забезпечення охорони навколишнього природного середовища є одним з пріоритетних напрямів державної політики України, саме тому створення дієвої системи державного управління у сфері охорони та захисту лісів та регулювання використання лісових ресурсів є першочерговим завданням.

4.4. Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства

Юридична відповідальність, змістом якої є обов'язок винної особи виконувати приписи законодавства і нести несприятливі наслідки за скоєння правопорушень, є одним з основних елементів правового забезпечення охорони і захисту лісів та лісових ресурсів.

Юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні державою до правопорушника певних заходів примусу. Тобто метою юридичної відповідальності є настання негативних наслідків у правопорушника за порушення вимог чинного законодавства.

Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства являє собою вид юридичної відповідальності, сутність якого полягає у застосуванні до особи, яка скоїла порушення лісового законодавства, примусових заходів за вчинене правопорушення.

Порушення лісового законодавства являє собою протиправну дію або бездіяльність, наслідком яких є спричинення шкоди або реальна загроза спричинення шкоди лісу або земельним лісовим ділянкам, що тягне за собою юридичну відповідальність, встановлену законодавством.

Перелік порушень лісового законодавства міститься у ст. 105 Лісового кодексу. Так, до них відносяться: «незаконне вирубування та пошкодження дерев і чагарників; знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем, порушення інших вимог пожежної безпеки в лісах; знищення або пошкодження лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення, осушення та інших

видів шкідливого впливу; засмічення лісів побутовими і промисловими відходами; порушення строків лісовідновлення та інших вимог щодо ведення лісового господарства, встановлених законодавством у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу; порушення правил зберігання, транспортування та застосування засобів захисту лісу, стимуляторів росту, мінеральних добрив та інших препаратів; розкорчовування лісових ділянок і використання їх не за призначенням, у тому числі для спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд без належного дозволу; самовільна заготівля сіна та випасання худоби на лісових ділянках; порушення правил заготівлі лісової підстилки, лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо; заготівля лісових ресурсів способами, що негативно впливають на стан і відтворення лісів; порушення порядку заготівлі та вивезення деревини, заготівля живиці і використання інших лісових ресурсів; невнесення плати за використання лісових ресурсів у встановлені строки; знищення та пошкодження відмежувальних знаків у лісах; введення в дію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, не забезпечених обладнанням, що запобігає негативному впливу на стан і відтворення лісів; порушення строків повернення лісових ділянок, що перебувають у тимчасовому користуванні, або невиконанні обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; пошкодження

сіножатей, пасовищ і ріллі на землях лісогосподарського призначення; знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і доріг на лісових ділянках; невиконання приписів державної лісової охорони та органів виконавчої влади, які здійснюють державний контроль за дотриманням законодавства у сфері охорони, захисту, використання та відтворення лісів; порушення вимог з охорони пралісів, квазіпралісів та природних лісів»⁸². Також в законодавстві можуть бути встановлені і інші види лісових правопорушень.

В юридичній літературі всі вказані порушення лісового законодавства можуть бути класифіковані за різними критеріями. Так, наприклад, А.П. Гетьман та М.В. Шульга виділяють наступні види порушень лісового законодавства: в залежності від суб'єкта правопорушення – ті, що скоєні лісокористувачами та ті, що скоєні особами, що не є лісокористувачами, в залежності від ступеня суспільної небезпеки та виду відповідальності за них – ті, що передбачають цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. також може мати місце класифікація порушень лісового законодавства і за іншими критеріями⁸³.

Незважаючи на специфіку порушень лісового законодавства немає сенсу говорити про особливі елементи такого виду правопорушень. В юридичній літературі виділяють наступні

---

⁸² Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.)
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>

⁸³ Гетьман А.П., Шульга М.В. *Екологічне. Підручник*. Харків. Видавництво *Право*, 2009. С. 233.

елементи лісового правопорушення: суб'єкт, об'єкт, об'єктивна сторона та суб'єктивна сторона.

До суб'єктів порушень лісового законодавства можна віднести підприємства, установи, організації і громадяни, які використовують постійно або тимчасово ліси та лісові ресурси, а також державні органи у межах наданих їм повноважень (наприклад, у разі незаконного розпорядження лісовими ресурсами, порушення порядку їх надання окремим користувачам, тощо).

До суб'єктивної сторони правопорушення, у тому числі і лісового, відносять вину суб'єкта правопорушення, яка визначається як психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до своєї протиправної поведінки та її результату⁸⁴.

Об'єктом лісового правопорушення є суспільні відносини, що регулюються нормами права та виникають у зв'язку з використанням, охороною лісів, а також безпосередньо ліси, земельні лісові ділянки та лісові ресурси, яким правопорушення завдає тією чи іншою мірою шкоду.

До об'єктивної сторони лісового правопорушення відносять протиправну поведінку правопорушника, що тягне за собою настання шкоди лісу або несе реальну загрозу спричинення такої шкоди, безпосередньо шкоду та причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою суб'єкта та шкодою.

---

⁸⁴ Марфіна Н.В. Підстави та особливості притягнення до адміністративної відповідальності за порушення лісового законодавства. *Адвокат*. 2006. № 8. С. 24.

Шкода, заподіяна порушеннями лісового законодавства являє собою негативні для лісового господарства наслідки протиправних діянь у формі знищення, пошкодження, забруднення, іншого погіршення якості лісу чи окремих елементів лісової екосистеми, порушення екологічних зв'язків між ними, а також зниження ефекту від лісогосподарської діяльності законних лісокористувачів через недоотримання продукції лісової галузі.

До складових шкоди у лісовому правопорушенні відносять реальні збитки (втрата вартості пошкодженого або знищеного лісу та лісових ресурсів, майнові витрати на догляд за лісом та підвищення його продуктивності) та майнові витрати, які будуть понесені в майбутньому для відновлення лісу та лісових ресурсів. Відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, за загальним правилом, не звільняє винних осіб від відповідальності, встановленої законодавством.

Що стосується відповідальності за скоєння порушень лісового законодавства, то за ст. 105 Лісового кодексу наслідком таких правопорушень може стати настання дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової або кримінальної відповідальності в залежності від специфіки скоєного правопорушення.

Дисциплінарна відповідальність полягає у накладенні на винну особу дисциплінарного стягнення. Суб'єктами такої відповідальності виступають працівники, на яких покладено обов'язки з охорони, захисту та відновлення лісів та лісових ресурсів. Підставою її виникнення може бути невиконання чи неналежне виконання

порушником вказаних трудових обов'язків. Дисциплінарна відповідальність регулюється нормами трудового законодавства. Зокрема, ст. 147 Кодексу законів про працю України визначає наступні види стягнень: догана або звільнення. Такі стягнення накладаються адміністрацією підприємств, установ, організацій за місцем роботи особи, яка вчинила дисциплінарний проступок, чи вищестоящим органом, на який покладено функції управління в галузі використання та охорони лісів та лісових ресурсів у порядку підлеглості.

Притягнення до адміністративної відповідальності є наслідком скоєння особою адміністративного правопорушення, передбаченого Кодексом про адміністративні правопорушення України.

За ст. 9 Кодексу «адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність»⁸⁵.

Всі лісові правопорушення у цій сфері поділяють на кілька груп. До першої групи належать проступки, наслідком яких є порушення права державної власності на ліси: самовільна переуступка права лісокористування, а також укладення інших угод, які в прямій чи прихованій формі порушують право державної власності на ліси (ст.

---

⁸⁵ Кодекс про адміністративні правопорушення України від 07 грудня 1984 р. (в редакції від 28.04.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

49); використання ділянок земель державного лісового фонду для розкорчовування, спорудження будівель, переробки деревини, влаштування складів тощо без належного дозволу на використання цих ділянок (ст. 63); порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці (ст. 64); незаконна порубка і пошкодження дерев і чагарників, знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також молодняка природного походження і самосіву на площах, призначених під лісовідновлення (ст. 65); перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів, у тому числі лісових ресурсів (ст. 91²).

До другої групи належать правопорушення, наслідком яких є знищення або пошкодження лісів та окремих елементів лісової екосистеми: знищення або пошкодження позахисних лісових смуг, захисних лісових насаджень вздовж берегів річок, каналів, навколо водних об'єктів, гідротехнічних споруд, на смугах відводу автомобільних доріг, залізниць та інших захисних лісових насаджень (ст. 65¹); знищення або пошкодження підросту в лісах (ст. 66); порушення вимог пожежної безпеки в лісах, знищення або пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, а також порушення вимог пожежної безпеки в лісах, що призвело до виникнення лісової пожежі або поширення її на значній площі (ст. 77).

Третю групу становлять порушення правил використання лісів та лісових ресурсів: здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному

квитку (ордері) або лісовому квитку (ст. 67); пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду (ст. 69); самовільне сінокосіння і випасання худоби в лісах і на землях державного лісового фонду, не вкритих лісом, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо на ділянках, де це заборонено або допускається тільки за лісовим квитком; збирання дикорослих плодів, горіхів, ягід тощо з порушенням установлених строків їх збирання (ст. 70); пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, промисловими і комунально-побутовими викидами, відходами і покидьками, що спричиняє його усихання чи захворювання (ст. 72); засмічення лісів відходами (ст. 73).

До четвертої групи правопорушень належать проступки, наслідком яких є шкідливий вплив на стан, відтворення лісів та їх продуктивність: порушення правил та інструкцій з відновлення, поліпшення стану і породного складу лісів, підвищення їх продуктивності, а також з використання ресурсів спілої деревини (ст. 68); введення в експлуатацію виробничих об'єктів, не забезпечених обладнанням, що запобігає шкідливому впливу на ліси (ст. 71); знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду (ст. 74); знищення або пошкодження відмежувальних знаків у лісах (ст. 75).

Покарання за вказані адміністративні порушення лісового законодавства передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення у вигляді штрафів, розмір яких залежить від ступеня тяжкості правопорушення та вираховується в залежності від розміру

неоподатковуваного мінімуму доходів громадян. При цьому розмір штрафів, що накладаються на посадових осіб більший, ніж штрафи, що накладаються на інших громадян.

Повноваження щодо притягнення до адміністративної відповідальності та накладати адміністративні стягнення покладено на Державне агентство лісових ресурсів України, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства та його органи і посадові особи (ст. 241) та Державна екологічна інспекція України, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів та її органи (ст. 242¹).

Підставою цивільно-правової відповідальності є вчинення лісових правопорушень, якими заподіяно шкоду лісу та лісовим ресурсам, передбаченим у ст. 105 Лісового кодексу України.

Відмінною рисою заходів цивільно-правової відповідальності є те, що, на відміну від інших видів відповідальності, вони спрямовані, окрім попередження правопорушень та стимулювання порушника до правомірної поведінки, на компенсацію шкоди, завданої порушенням лісового законодавства. Таким чином, сутність цивільно-правової відповідальності полягає в обов'язку правопорушників відшкодувати шкоду, заподіяну ними лісу внаслідок порушення лісового законодавства, у розмірах і порядку, визначених чинним законодавством. При цьому обов'язок відшкодувати завдану шкоду не залежить від притягнення особи до адміністративної чи

кримінальної відповідальності. У разі відмови від добровільного відшкодування завдана шкода стягується у судовому порядку.

Основним способом відшкодування шкоди, заподіяної порушенням лісового законодавства (лісовим правопорушенням) є відшкодування збитків, тобто компенсація негативних наслідків в грошовій формі, при чому не лише тих, що вже виникли, а й тих, що можуть виникнути у майбутньому. Вказане пояснюється тим, що в момент заподіяння та відшкодування такої шкоди неможливо підрахувати всі реальні збитки. Це пов'язано, по-перше, з тим, що такі збитки можуть виникнути набагато пізніше, коли до винної особи неможливо буде пред'явити вимоги про їх відшкодування у зв'язку з закінченням строків позовної давності. По-друге, неможливість відразу визначити розмір збитків пояснюється тісним зв'язком між природними об'єктами, коли спричинення шкоди одному тягне за собою шкоду іншим. Наприклад, вирубка ґрунтозахисного лісу спричиняє ерозію ґрунтів.

Вказане призвело до необхідності встановлення спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, завданої лісу. Такса є своєрідною одиницею виміру шкоди, завданої лісу або окремим елементам лісової екосистеми, яка встановлюється відповідними державними органами. Зокрема, такі такси визначаються у відповідності до вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р. № 665 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу», Постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 541 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-

заповідний фонд», Постанови Кабінету Міністрів України від 07.11.2012 р. № 1030 «Про розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання)».

Таким чином, такси включають в себе реальні збитки, неотриманні доходи, витрати на відновлення лісу, окремих елементів лісової екосистеми та встановлюються завчасно до скоєння правопорушення з метою покарання заподіювача шкоди.

Окрім таксового методу, сутність якого полягає у встановленні такс за порушення лісового законодавства, в лісовому законодавстві передбачена можливість застосування витратного методу відшкодуванням шкоди, завданої лісу та елементам лісової екосистеми. Цей метод застосовується, коли пошкодження або знищення лісів відбулось через пожежи, застосування небезпечних речовин, матеріалів, промислові та комунально-побутові викиди (скиди) тощо. При визначенні розміру відшкодування шкоди, завданої такими причинами, у відповідності до Додатку 3 Постанови Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р. № 665 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» враховуються «знищення або пошкодження лісових культур і насаджень природного походження, яке обчислюється в десятикратному розмірі діючих такс на деревину лісових порід, що відпускається на пні за першим розрядом у всіх таксових поясах без застосування встановлених норм зниження такс, вартість робіт, пов'язаних з припиненням негативного впливу на лісові насадження

зазначених факторів або гасінням лісової пожежі, вартість робіт з очищення території; вартість робіт, пов'язаних з вирощуванням лісових насаджень до віку, в якому вони пошкоджені зазначеними негативними факторами»⁸⁶.

Кримінальна відповідальність настає за найбільш суспільно небезпечні правопорушення, які мають злочинний характер, посягають на суспільні відносини в галузі охорони та використання лісів і лісових ресурсів і передбачені у Кримінальному кодексі України. Суб'єктами кримінальної відповідальності є лише фізичні особи, що відрізняє її від відповідальності цивільної.

Правові норми щодо злочинів, що мають наслідком пошкодження або знищення лісу або окремих елементів лісової екосистеми, розміщені у розділі VIII «Злочини проти довкілля» Кримінального кодексу України. До них відносяться: знищення або пошкодження лісових масивів, що тягне за собою накладення штрафу від п'яти тисяч чотирьохсот до дев'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк, а у разі, якщо це призвело до загибелі людей, масової загибелі тварин або інші тяжкі наслідки, то позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років (ст. 245); незаконна порубка лісу, що тягне за собою покарання у вигляді штрафу від тисячі до тисячі п'ятисот неоподатковуваних

---

⁸⁶ Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу: постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р. № 665. Урядовий кур'єр від 20.08.2008. № 153.

мінімумів доходів громадян або арешту на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк, якщо ж такі дії призвели до тяжких наслідків, то позбавлення волі на строк від п'яти до семи років (ст. 246); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави та об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема, і вкритих лісами, карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, а у разі якщо такі дії вчинені шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, то вони караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років (ст. 252). Також певною мірою можна віднести до злочинів проти лісів та лісової екосистеми екоцид, який у ст. 441 Кримінального кодексу України визначається як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу та карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років»⁸⁷.

Таким чином, кримінальна відповідальність є наслідком найбільш тяжких та суспільно небезпечних порушень лісового законодавства.

Зважаючи на викладене вище можна зробити висновок про те, що юридична відповідальність є найбільш дієвим видом соціальної відповідальності, адже застосування заходів юридичного впливу за

---

⁸⁷ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. (в редакції від 28.04.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

правопорушення, зокрема, і в сфері користування лісами та лісовими ресурсами, найбільш ефективно забезпечує захист та охорону довкілля. Саме тому, зважаючи на важливе значення лісів для суспільства, наразі є вкрай необхідним створення дієвого механізму забезпечення правової охорони лісів, для чого важливо застосовувати всі передбачені законодавством заходи впливу на порушників лісового законодавства і вживати заходи для попередження його порушень.

Контрольні питання до розділу 4

1. Що таке право лісокористування?
2. Що складає зміст права лісокористування?
3. Що таке лісовий сервітут?
4. Чим відрізняється довгострокове тимчасове користування лісами від короткострокового?
5. Яка відповідальність передбачена за порушення лісового законодавства?

Рекомендована література до розділу 4

Нормативно-правові акти:

1. Кодекс про адміністративні правопорушення України від 07 грудня 1984 р. (в редакції від 28.04.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

2. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. (в редакції від 28.04.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (в редакції від 16.01.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>
4. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля. Офіційний вісник України від 05.04.2002 2002 р. № 12. С. 265. Ст. 631
5. Про затвердження Положення про державну лісову охорону: постанова Кабінету Міністрів України № 976 від від 16 вересня 2009 р. Урядовий кур'єр від 19.09.2009. № 172.
6. Про затвердження Положення про Зелену книгу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286. Офіційний вісник України. 2002. № 36. Ст. 1692.
7. Про затвердження Порядку спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D0%BF>
8. Про затвердження Порядку спеціального використання лісових ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D0%BF>
9. Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу: постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р. № 665. Урядовий кур'єр від 20.08.2008. № 153.
10. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: закон України від 28.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>

11. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ (в редакції від 18.12.2019 р.). Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 41. Ст. 546.
12. Про рослинний світ : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 591-ХІV (в редакції від 13.02.2020 р.). Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22. Ст. 198
13. Про Червону книгу України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3055-ІІІ (в редакції від 18.12.2017 р.). Відомості Верховної Ради України. 2002. № 30. Ст. 201
14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (в редакції від 28.04.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Навчальна література:

1. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне. Підручник. Харків. Видавництво Право, 2009. 328 с.
2. Заверюха М. М. Правове регулювання використання та охорони лісів за лісовим та земельним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2017. 21 с.
3. Заверюха М.М. Правове регулювання загального використання лісових ресурсів в Україні та зарубіжних країнах. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 6. С. 96-99. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/6/22.pdf>
4. Інформація щодо лісистості України. Державне агентство лісових ресурсів України. Офіційний веб-сайт. URL:

http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=195404&cat_id=32888

5. Костицький В.В. Лісове право України : навч. посіб. / В. В. Костицький ; Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 1999. 164 с.
6. Марфіна Н.В. Підстави та особливості притягнення до адміністративної відповідальності за порушення лісового законодавства. Адвокат. 2006. № 8. С. 23-27.
7. Мікулін Д.М. Щодо питання про місце довгострокового тимчасового користування лісами в системі лісового права України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 2. С. 51-55.
8. Степська О.В., Заверюха М.М. Ліс як об'єкт правового регулювання в лісовому та земельному законодавстві України. Часопис Київського університету права. Київ, 2016. № 2. С. 281-285.
9. Швиденко А.Й. Лісокористування в Україні : навч. посіб. Чернівці: Рута, 2002. 40 с.
10. Юрчишин Н.Г. Юридична природа лісового сервітуту. Прикарпатський юридичний вісник. 2015. Випуск 2(8). С. 76-78. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2015/20.pdf

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ТВАРИННОГО СВІТУ

5.1. Тваринний світ як об'єкт правової охорони, відтворення і використання

Тваринний світ є невід'ємним компонентом навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей.

Як об'єкт правової охорони та використання тваринний світ, зазначає М. Я. Ващишин, є надзвичайно різноманітним та характеризується багатством видів, збереження яких є одним з найважливіших завдань охорони довкілля. Це покладає на державу обов'язок створення системи органів нагляду та контролю за дотриманням законодавства про тваринний світ, завданнями яких є охорона й використання об'єктів тваринного світу незалежно від їх перебування на території України⁸⁸.

---

⁸⁸ Ващишин М. Я. Правовий режим використання й охорони тваринного світу / М. Я. Ващишин // Право довкілля (екологічне право) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. І. Федорович, М. Я. Ващишин [та ін.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 281

Досягнення цілей охорони тваринного світу, як вказує О. С. Колбасов, забезпечується системою заходів, які реалізуються при регулюванні використання багатств тваринного світу, встановленні постійних або тимчасових заборон на добування окремих видів тварин або представників тваринного світу на визначеній території, підтриманні сприятливих умов перебування тварин і штучного відтворення збільшення їх чисельності, а також запобіганні загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів, наданні допомоги тваринам у разі захворювання⁸⁹.

Правовою основою, на якій ґрунтується охорона, використання і відтворення тваринного світу, є закони України "Про тваринний світ" від 13 грудня 2001 року, "Про виключну (морську) економічну зону України" від 16 травня 1995 року, "Про мисливське господарство і полювання" від 22 лютого 2000 року, "Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них" від 6 лютого 2003 року, інші нормативні акти України, а також міжнародні угоди. Завдання законодавства про тваринний світ України полягає в регулюванні відносин у галузі охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу, збереження та поліпшення середовища

---

⁸⁹ Гетьман А.П., Шульга М.В., Анісімова Г.В., Соколова А.К. Екологічне право України в запитаннях та відповідях: Навч. посіб. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008, с 235-236

його перебування, забезпечення умов сталого існування їх видової і популяційної різноманітності⁹⁰.

Об'єктам тваринного світу притаманні певні юридичні ознаки, які дозволяють відрізнити їх від інших об'єктів власності чи користування. До представників тваринного світу, що охороняються наведеними законами, належать лише живі дикі тварини. Відносини в галузі охорони і використання сільськогосподарських, свійських та інших тварин для господарських, наукових, естетичних цілей регулюються не екологічним, а цивільним, аграрним чи іншим законодавством України. Так само до сфери дії згаданих законів не входить охорона і використання залишків викопних тварин.

Об'єктами користування можуть бути як безпосередньо хордові (хребетні та безхребетні) тварини в усій їх біологічній різноманітності на всіх стадіях розвитку, так і їх частини (роги, шкіра тощо), а також продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск, пух тощо). Житла і споруди тварин, а також території, що є середовищем їх перебування та шляхами міграції, підлягають охороні.

Об'єкти тваринного світу надзвичайно пластичні. Вони можуть перебувати на суші, у воді, ґрунті та повітрі незалежно від адміністративно-територіального поділу та державних кордонів. На території України нині відомо близько 45 тис. видів тварин, певна частина яких мігрує. Тому тварини можуть постійно чи тимчасово

---

⁹⁰ Тітов В. Проблеми захисту об'єктів тваринного світу // Вісн. прокуратури. – 2002. – № 3. – С. 98-102

населяти територію країни або належати до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Дикі тварини можуть перебувати у стані природної волі, у неволі чи напіввільних умовах. Така ознака досить суттєва при визначенні суб'єкта права розпорядження тваринним світом та законності набуття тварин у власність чи користування. Тваринний світ, що перебуває у стані природної волі, належить до природних ресурсів загальнодержавного значення. Відповідно дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у неволі чи напіввільних умовах або набуті іншим дозволеним законодавством шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних чи фізичних осіб. У цьому випадку власники тварин можуть самі здійснювати їх використання, а також передавати відповідне право іншим суб'єктам на свій розсуд. З метою безпеки населення і в інтересах охорони тваринного світу законодавством України може бути встановлений перелік видів тварин, які можуть перебувати у недержавній власності, та форма документів на підтвердження законності їх придбання чи утримання.

5.2. Суб'єкти, види і підстави права використання та охорони тваринного світу

Враховуючи можливість існування декількох суб'єктів права власності на тваринний світ, законодавство встановлює, що

використання об'єктів тваринного світу може здійснюватись як на праві його власності, так і на праві користування ним⁹¹.

Власниками або користувачами дикого тваринного світу (тобто суб'єктами права використання його об'єктів) у першу чергу є юридичні особи всіх форм власності та підпорядкування (державні мисливські господарства, господарства громадських мисливських товариств або їх колективи, фауністичні приватні підприємства, рибогосподарські об'єднання, наукові та навчальні установи тощо). Означені суб'єкти повинні користуватися тваринним світом згідно з цілями і завданнями їх статутної діяльності. Використання тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням підприємствам, установам, організаціям права користування середовищем перебування тварин - мисливськими угіддями та рибогосподарськими водоймами.

Фізичні особи (громадяни України, а в передбачених законодавством випадках - особи без громадянства й іноземці), які на законних підставах використовують тваринний світ, повинні перш за все бути правосуб'єктними, тобто мати право- і дієздатність на здійснення такого виду природокористування.

---

⁹¹ Луц Д. М. Проблемні аспекти правового регулювання права власності на об'єкти тваринного світу / Д. М. Луц // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.). – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 58–60

Тваринний світ різноманітний, тому різняться і види його використання. Кожен з користувачів здійснює певний вид користування залежно від цілей та характеру своєї діяльності та інших конкретних обставин.

Чинним законодавством встановлено такі види використання об'єктів тваринного світу:

- мисливство;
- рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин;
- використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;
- використання корисних властивостей життєдіяльності тварин - природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо;
- використання диких тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності;
- добування (придбання) диких тварин з метою утримання і розведення у неволі чи напіввільних умовах.

Найбільш поширеними видами користування тваринним світом є мисливство та рибальство, що обумовлює детальнішу правову регламентацію здійснення цих видів діяльності порівняно з іншими видами⁹².

---

⁹² Зуєв В. А., Книш В. І., Шеховцов В. В. Правове регулювання використання і охорони тваринного світу. Екологічне право. Особлива частина: навч. посіб. / О. М. Шуміло (кер. авт. кол.). Київ: Центр учб. літ., 2013. С. 256

Залежно від ступеня і засобів правового регулювання здійснення наведених видів використання тваринного світу можливе на підставі права загального і спеціального використання його об'єктів.

Загальне використання тваринного світу, різновид права загального природокористування, здійснюється громадянами без вилучення тварин з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування). Воно провадиться безоплатно для задоволення життєво необхідних потреб - естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо. Засоби здійснення такого користування можуть бути досить різноманітними. Так, дозволяється спостерігати за тваринами, фотографувати, мітити їх; використовувати корисні властивості життєдіяльності тварин (наприклад, запилювачів рослин) та продукти їх життєдіяльності - мед і віск диких бджіл і т. ін. Наведені дії не повинні спричиняти шкоди тваринам і місцям їх перебування та порушувати права інших користувачів. Тому під час загального використання тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їх жител та біотехнічних споруд, порушення середовища перебування тварин і погіршення умов їх розмноження. При дотриманні таких умов громадянам гарантується здійснення права загального використання тваринного світу.

До спеціального використання належать усі інші види користування тваринним світом (за винятком безоплатного любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з вилученням (добуванням, збиранням) тварин із природного середовища. Право спеціального

використання тваринного світу здійснюється лише за спеціальними дозволами. Вони являють собою офіційні документи, які посвідчують право юридичних чи фізичних осіб на здійснення цього виду природокористування.

Дозволи видаються на підставі затверджених належним чином лімітів граничного використання тварин, тобто науково обґрунтованих обсягів можливого вилучення диких тварин з природного середовища. Умови та порядок затвердження лімітів і одержання відповідних дозволів визначаються Постановою Кабінету Міністрів України "Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення" від 10 серпня 1992 року із наступними змінами. Згідно з цим нормативним актом щорічно за поданням відповідних державних органів галузевого управління природокористуванням Мінприроди затверджує ліміти використання⁹³:

- рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, - на підставі подання Державного агентства рибного господарства України;

- ліцензійних та цінних хутрових тварин мисливських видів - за поданням Державного агентства лісових ресурсів;

---

⁹³ Романов В. Охрана и использование животного мира // Рос. юстиция. – 2001. – № 9. – С. 21

- використання немисливських тварин по кожному їх виду - за зверненнями обласних управлінь екології і природних ресурсів;
- тварин і рослин, що занесені до Червоної книги України, - за зверненнями заінтересованих, як правило, наукових установ.

Затверджені ліміти використання об'єктів тваринного світу доводяться до відома Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій та природокористувачів для видачі і отримання відповідних дозволів.

Дозвіл на спеціальне використання тваринного світу - це офіційний документ, що засвідчує право особи на використання конкретних видів (виду) тварину лімітних межах. Він видається відповідно до Закону України "Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності" від 19 травня 2011 року. Отримання дозволу - це основний, але не єдиний юридичний факт, на підставі якого виникає відповідне право. Таких фактів, як правило, декілька і вони утворюють складну юридичну сукупність, яку практично неможливо уніфікувати щодо права користування тваринним світом у всіх його різновидах. Тому внаслідок різноманітності і несхожості видів, умов та підстав спеціального використання тваринного світу доцільно конкретні підстави і порядок виникнення такого права розглянути при характеристиці особливостей окремих видів користування тваринним світом.

Користувачі об'єктами тваринного світу, крім загальних прав і обов'язків, властивих усім природокористувачам, мають певні спеціальні права і обов'язки, які обумовлені конкретним видом відповідного права. Так, користувачі можуть:

- в установленому порядку здійснювати спеціальне використання об'єктів тваринного світу;
- мати право власності на добуті в законному порядку об'єкти тваринного світу і доходи від їх реалізації;
- оскаржувати рішення державних органів і посадових осіб, що порушують їх законні права і інтереси;
- вимагати усунення перешкод у здійсненні своїх прав, відшкодування заподіяних збитків та ін.

Права користувачів стосовно використання об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в передбачених законодавством випадках у суспільних інтересах, інтересах інших природокористувачів або якщо того вимагає необхідність охорони тваринного світу.

Користувачі зобов'язані: додержуватися встановлених правил, норм, лімітів і строків щодо об'єкта користування; використовувати тваринний світ способами, що забезпечують стале користування і збереження біологічного різноманіття тварин; своєчасно вносити збір за спеціальне використання тваринного світу; сприяти діяльності органів державного екологічного контролю⁹⁴.

Окрім наведених, користувачі можуть мати й інші, більш специфічні обов'язки, що обумовлені конкретним видом використання тваринного світу.

---

⁹⁴ Чумаченко І. Є. Правове забезпечення використання й охорони тваринного світу та його ресурсів / І. Є. Чумаченко // Екологічне право України : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 463

Право спеціального використання може бути припинено на умовах і підставах, передбачених законодавством, у разі: припинення діяльності юридичної особи або смерті громадянина; закінчення строку, на який було видано дозвіл на використання; коли минула потреба у користуванні або є добровільна відмова від нього; систематичного невиконання користувачем встановлених правил, норм та інших вимог щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу.

При суттєвих змінах у користуванні раніше виданий дозвіл скасовується, а новий видається в установленому порядку. Припинення права користування об'єктами тваринного світу здійснюється шляхом скасування, тобто визнання нечинним спеціального дозволу.

5.3. Загальна характеристика використання об'єктів тваринного світу

Фауністичним законодавством досить детально врегульовані питання використання об'єктів тваринного світу. Використання тваринного світу можна розділити за такими видами: загальне та спеціальне; короткострокове, довгострокове та постійне; мисливство, рибальство, використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях, використання корисних властивостей життєдіяльності тварин - природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо, використання диких тварин з метою отримання продуктів їхньої життєдіяльності, добування

(придбання) диких тварин з метою їхнього утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі тощо.

Загальне використання об'єктів тваринного світу відбувається із дотриманням усіх умов загального природокористування: загальної доступності, безоплатності, невиснажливості тощо.

Громадянам гарантується право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво-необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо).

Загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову).

У порядку загального використання об'єктів тваринного світу здійснюється використання корисних властивостей життєдіяльності тварин - природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо, а також використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних та інших цілях, не заборонених законом⁹⁵.

Під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат

---

⁹⁵ Кобецька Н. Р. Екологічне право України: навч. посіб. / Н. Р. Кобецька. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – с. 54

тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їхнього розмноження.

До спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюються з їхнім вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням відповідно до закону підприємствам, установам, організаціям і громадянам права користування мисливськими угіддями та рибогосподарськими водними об'єктами.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється лише за відповідними дозволами чи іншими документами. Ця вимога поширюється також на власників чи користувачів земельними ділянками, на яких перебувають (знаходяться) об'єкти тваринного світу.

Дозволи на спеціальне використання немисливських тварин з будь-якою метою, мисливських птахів та хутрових звірів з науковою, культурно-освітньою, виховною, естетичною метою, відлов усіх видів диких тварин з метою їхнього переселення у нові місця перебування, збирання частин диких тварин, продуктів їхньої життєдіяльності, залишків викопних тварин (крім тих, що утворюють загальнопоширені копалини), а також з метою регулювання чисельності диких тварин (крім вовків, лисиць, сорок, граків, сірих

ворон у межах, наданих у користування мисливських угідь) видаються Мінприроди на підставі заявки осіб, що передбачають здійснювати спеціальне використання диких тварин.

Порядок надання дозволів на здійснення полювання або промислового рибальства визначається спеціальним законодавством.

У заявці зазначаються:

повна юридична назва й адреса користувача, від якого надходить заявка;

- прізвище, ім'я та по батькові особи (осіб), яка безпосередньо здійснюватиме використання (крім випадків використання окремих видів безхребетних тварин та регулювання чисельності тварин, що здійснюються шляхом залучення значної кількості виконавців);

- прізвище, ім'я та по батькові особи (осіб), відповідальної за використання, в разі використання окремих видів безхребетних тварин та регулювання чисельності тварин, що здійснюються шляхом залучення значної кількості виконавців;

- конкретні види (групи видів) диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, а також намічені обсяги їхнього використання;

- мета використання, обґрунтування потреби у його здійсненні;

- місце і строки використання.

У разі використання тварин з метою їхнього утримання і розведення у неволі чи напіввільних умовах або переселення у нові місця перебування у зазначеній заявці повинна бути наведена інформація про умови утримання тварин, конкретні місця, в які планується здійснювати їхнє переселення, та засоби транспортування.

Якщо використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу не потребує затвердження лімітів і внесення до бюджету плати, то Мінекобезпеки видає дозволи на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу протягом трьох тижнів з часу одержання заявки від користувачів. В інших випадках, а також у разі потреби одержання експертних висновків дозволи видаються протягом двох тижнів з часу встановлення ліміту та одержання від користувача документа, що засвідчує внесення плати, а також позитивного експертного висновку.

Дозволи на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу повинні бути зареєстровані в державних органах Мінприроди до початку спеціального використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, незареєстровані дозволи вважаються недійсними.

Видані дозволи повинні бути повернуті за місцем видачі протягом місяця з дати закінчення строку їхньої дії з відмітками факту використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, звітами про результати використання (із зазначенням місця реалізації, утримання, зберігання добутих диких тварин та інших об'єктів тваринного світу), а також іншою інформацією, яка вимагалась від користувачів під час видачі дозволів. Користувачі, які без поважних причин не повернули за місцем видачі використані дозволи або не подали звіти про їхнє використання, до подальшого спеціального використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу не допускаються.

За спеціальне використання об'єктів тваринного світу справляється збір, розмір якого встановлюється залежно від виду (групи видів) тварин, мети та обсягів їхнього використання, поширення та цінності, з урахуванням місцезнаходження, якості, продуктивності території та інших екологічних і економічних факторів.

Право спеціального використання об'єктів тваринного світу припиняється в разі:

- закінчення строку, на який було надано відповідний дозвіл чи інший документ на право їхнього використання;
- добровільної відмови підприємств, установ, організацій та громадян від використання об'єктів тваринного світу;
- припинення діяльності підприємств, установ, організацій та громадян, які використовували об'єкти тваринного світу;
- порушення встановленого законодавством порядку та умов спеціального використання об'єктів тваринного світу.

Право використання об'єктів тваринного світу може бути також припинене на підставі рішення суду в разі систематичного невиконання підприємствами, установами, організаціями та громадянами встановлених законодавством правил, норм та інших вимог або договірних обов'язків щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законом.

Припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу не звільняє підприємства, установи, організації та громадян від зобов'язань щодо відшкодування шкоди, заподіяної

внаслідок порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

5.4. Управління в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу

Управління в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу як об'єкта загальнодержавного значення – це:

– по-перше, особливий інститут фауністичного права, який включає в себе сукупність правових норм, що визначають права і обов'язки державних, самоврядних та громадських органів з організації раціонального використання, відтворення тваринного світу та забезпечення його охорони;

– по-друге, діяльність відповідних органів управління стосовно тваринного світу.

У свою чергу, державне управління є формою здійснення функцій держави, які випливають зі змісту права державної власності на тваринний світ. Відповідно до ст.ст. 8, 15, 17 Закону «Про тваринний світ» державне управління в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу здійснюють Кабінет Міністрів України, Уряд Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, Міністерство екології та природних ресурсів України, Державний комітет України по лісовому господарству України щодо ведення мисливського господарства, Міністерство аграрної політики

України щодо ведення рибного господарства, їх органи на місцях, інші державні органи⁹⁶.

У межах компетенції, визначеної законодавством України, Кабінет Міністрів України затверджує порядок видачі дозволів та встановлення лімітів на спеціальне використання тваринного світу, порядок здійснення полювання та ведення мисливського, рибного господарства, державного кадастру тваринного світу, правила і об'єкти рибальства, порядок надання у користування водоймищ з метою ведення рибного господарства, виконує інші повноваження.

Значну роль у галузі управління тваринним світом виконує Міністерство екології та природних ресурсів України, його органи на місцях. У межах повноважень, визначених Законом України «Про тваринний світ», цей орган виконавчої влади здійснює координацію діяльності інших спеціально уповноважених органів державної виконавчої влади у цій сфері, контроль за додержанням вимог фауністичного законодавства усіма підприємствами, установами, організаціями та громадянами; моніторинг тваринного світу, облік та державний кадастр тваринного світу, ведення Червоної книги України; розробляє та затверджує правила ввезення в Україну і вивезення за її межі об'єктів тваринного світу, використання тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності, добування

---

⁹⁶ Нечипорук Л. Д. Охорона та використання об'єктів тваринного світу: аналіз міжнародного та національного законодавства. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 1. С. 141

(придбання) диких тварин з метою утримання і розведення у неволі чи напіввільних умовах, інші нормативні акти, виконує інші повноваження у межах своєї компенсації.

Самоврядне управління в галузі використання, відтворення та охорони тваринного світу здійснюють місцеві ради та їх виконавчі органи в межах повноважень, визначених Законом України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування».

Громадське управління в галузі використання, відтворення та охорони тваринного світу здійснюють Українське товариство мисливців і рибалок. Товариство військових мисливців і рибалок, товариство «Динамо» в межах повноважень, визначених їх статутами та в межах їх діяльності на закріплених за ними мисливських угіддях. Крім цих громадських організацій, громадське управління у зазначеній галузі здійснюють Українське товариство охорони природи, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», українське відділення Огеепреасе (Грінпіс) та інші громадські організації, у тому числі деякі громадські об'єднання регіонального рівня.

Основними функціями, тобто напрямками діяльності органів управління в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу є: ведення державного кадастру тваринного світу;

моніторинг тваринного світу; розподіл і перерозподіл тваринного світу; планування заходів у галузі охорони і використання тваринного світу; державний та громадський контроль за охороною і використанням тваринного світу; вирішення спорів, пов'язаних з використанням тваринного світу.

Відповідно до ст. 51 Закону «Про тваринний світ» для забезпечення охорони й організації раціонального використання тваринного світу проводиться державний облік тварин та облік обсягів їх добування, а також ведеться державний кадастр тваринного світу, який містить систематизовану сукупність відомостей про географічне поширення видів (груп видів) тварин, їх чисельність і стан, характеристики середовища їх перебування і сучасного господарського використання та іншу необхідну інформацію. На підставі постанови Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1994 р. № 772 «Про порядок ведення державного кадастру тваринного світу» державний кадастр тваринного світу містить дані державного обліку тварин та облік обсягів їх добування за кількісними і якісними показниками, інші дані, необхідні для забезпечення охорони тваринного світу, планування, розміщення і спеціалізації мисливського господарства, рибного господарства, оцінки ресурсів і прогнозу стану тваринного світу, організації проведення заходів щодо регулювання чисельності окремих видів диких тварин⁹⁷.

До тварин, які підлягають обліку і занесенню до кадастру, належать: тварини, визначені в установленому порядку як об'єкти мисливства, промислові водні безхребетні і промислові морські ссавці, комахи (шкідники лісу і рослин, корисні для лісу і сільськогосподарських культур); тварини, занесені до Червоної книги України,

---

⁹⁷ Тітов В. Проблеми захисту об'єктів тваринного світу // Вісн. прокуратури. – 2002. – № 3. – С. 101

занесені до переліків, затверджених центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища України та іншими органами, а також тварини, що знаходяться в межах територій і об'єктів природно-заповідного фонду України, виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу. Об'єктом державного кадастру тваринного світу є також відповідні угіддя їх перебування (земельні, водні, лісові). Державний облік і державний кадастр тваринного світу в межах своїх повноважень ведуть центральні органи виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, лісового господарства, а також Міністерство аграрної політики України – щодо рибного господарства.

Однією з основних функцій управління є контроль у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. Завданням контролю у цій галузі є забезпечення дотримання вимог фауністичного законодавства всіма державними органами, підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Такий контроль може бути державним, громадським і відомчим.

Органами, які здійснюють державний контроль у цій галузі, є Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, його органи на місцях, місцеві органи державної виконавчої влади, інші державні органи, а також органи місцевого самоврядування відповідно до законодавства України (ст. 52 Закону). Так, відповідно до Положення про Державну екологічну інспекцію Мінекобезпеки, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 244',

на Головну державну екологічну інспекцію, державні інспекції охорони Чорного і Азовського морів, державні обласні, міст Києва і Севастополя екологічні інспекції покладено контроль за дотриманням правил, норм щодо використання і охорони тваринного світу, а також за дотриманням встановленого порядку обліку тварин та обліку їх використання.

У межах своєї компетенції ці органи вповноважені: ставити вимоги щодо усунення порушень фауністичного законодавства; припиняти в установленому порядку використання тваринного світу, яке ведеться з порушенням законодавства; припиняти незаконні дії або анулювати дозволи та встановлювати обмеження на використання тваринного світу, утримання, реалізацію, вивезення з України і ввезення на її територію диких тварин; зупиняти тимчасово в установленому порядку роботи, під час яких порушуються правила, норми, інші вимоги законодавства, до усунення порушень; здійснювати контроль за торгівлею мисливськими трофеями, виготовленням виробів з них; подавати позови про відшкодування збитків і втрат, заподіяних внаслідок порушення фауністичного законодавства; мають інші права.

Посадові особи цих органів, а також органів лісової та рибної охорони відповідно до законодавства мають право:

- давати обов'язкові для виконання вказівки (приписи) про усунення порушень фауністичного законодавства;
- перевіряти документи на право використання об'єктів тваринного світу, зупиняти транспортні (плавучі) засоби та проводити

огляд речей, транспортних засобів і суден, знарядь полювання і рибальства, добутої продукції та інших предметів;

– доставляти осіб, що порушують законодавство, до органів внутрішніх справ, місцевих органів влади;

– вилучати в осіб, що порушують законодавство в галузі охорони і використання тваринного світу, знаряддя добування (в тому числі рибних запасів), плавучі і транспортні засоби, обладнання та предмети, що були знаряддям правопорушення;

– вилучати незаконно добуту продукцію, а також відповідні документи;

– проводити фотографування, звукозапис, кіно– і відеозйомку як допоміжний засіб для попередження і розкриття порушень фауністичного законодавства;

– викликати громадян та посадових осіб для дачі усних або письмових пояснень у зв'язку з порушенням ними фауністичного законодавства;

– складати протоколи та розглядати справи про адміністративні правопорушення в галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу⁹⁸.

Під час виконання службових обов'язків державні інспектори спеціальних підрозділів мають право носити форму встановленого

---

⁹⁸ Тваринний світ України: правова охорона, використання та відтворення / Г. І. Балюк, О. О. Погрібний, Ю. С. Шемшученко [та ін.]; за ред. Г. І. Балюк. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – с. 284

зразка, табельну зброю та інші спеціальні засоби. Їм гарантується правовий захист їхньої честі, гідності, здоров'я і життя відповідно до законодавства України.

5.5. Відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу

Відповідальність за порушення фауністичного законодавства – один із видів юридичної відповідальності, який настає у разі невиконання суб'єктами встановлених правил, вимог, обов'язків та зумовлює застосування до винних осіб різних заходів примусу.

Стаття 58 Закону «Про тваринний світ» містить приблизний перелік порушень законодавства у цій сфері. До винних осіб може бути застосована дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова та кримінальна відповідальність.

Водночас відповідальність у цій галузі має свої особливості, які визначаються специфікою об'єкта посягання. Зокрема спеціальним об'єктом посягання виступають не лише об'єкти тваринного світу, а й середовище їх перебування, розмноження, шляхи міграції. Особливістю відповідальності в цій галузі є наявність шкоди у вигляді незаконного добування (збирання), знищення і пошкодження об'єктів тваринного світу, особливо таких, які перебувають під загрозою зникнення.

Адміністративна відповідальність. Підставою притягнення винних осіб до цього виду відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок), під яким розуміють протиправну, винну

(умисну чи необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на: державну власність на тваринний світ; встановлений порядок державного управління, використання і охорони тваринного світу; права і законні інтереси користувачів тваринного світу; права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Адміністративні правопорушення в цій галузі з урахуванням змін і доповнень до адміністративного законодавства умовно можна поділити на такі групи:

а) у галузі порушення права державної власності на тваринний світ – ст. 50 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП);

б) у галузі охорони тваринного світу –ст.ст. 76, 85', 86', 87, 89, 90 КпАП;

в) у галузі порушення правил використання об'єктів тваринного світу - ст.ст. 85, 912 КпАП;

г) у галузі встановленого порядку управлінської і підприємницької діяльності - ст.ст. 88, 88', 882, 163, 166, 1885 КпАП.

До адміністративної відповідальності за цими складами правопорушень можуть бути притягнені громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства, які на момент учинення проступку досягли шістнадцятирічного віку. За окремі порушення можуть бути притягнені до цього виду відповідальності військовослужбовці, посадові особи. Не підлягають притягненню до адміністративної відповідальності особи, які діяли за умов крайньої необхідності.

Основними видами адміністративних стягнень є: штрафи у розмірах від 0,1 до 4 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; конфіскація незаконно добутих об'єктів тваринного світу, рушниць та інших знарядь і засобів учинення правопорушення, які є особистою власністю порушника; позбавлення права полювання на термін до трьох років з конфіскацією мисливської зброї.

У межах виключної (морської) економічної зони України до винних осіб, які порушили вимоги щодо охорони, використання і відтворення живих ресурсів моря, може бути застосовано штраф від 440 до 6600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією засобів і знарядь, із застосуванням яких учинено порушення, чи без такої з безоплатним вилученням незаконно добутих ресурсів. За забруднення морського середовища речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, може бути застосована конфіскація морського, повітряного судна або споруди, з якої вчинено забруднення (Закон України від 16 травня 1995 р. «Про виключну (морську) економічну зону України»).

Розглядати справи про адміністративні правопорушення в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу уповноважені органи рибоохорони, органи мисливського господарства, органи охорони навколишнього природного середовища України, а також районні (міські) суди за місцем затримання порушника (ч. 3 ст. 27 Закону).

Рішення цих органів у частині притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності можуть бути оскаржені в суді.

Кримінальна відповідальність. Кримінальний кодекс (КК) України передбачає кілька складів злочинів у галузі порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. Так, кваліфікаційними ознаками незаконного полювання відповідно до ст. 161 КК України є полювання в заборонений час або в недозволених місцях, або забороненими знаряддями і способами, що завдало значної шкоди, або полювання на заборонених звірів і птахів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Установлена кримінальна відповідальність за незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 162 КК України); за проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163 КК України); за порушення середовища перебування рибних запасів морських ссавців і водних безхребетних (живих ресурсів моря) у межах континентального шельфу України (ст. 163' КК України); за забруднення водних об'єктів, в тому числі моря, а так само забруднення атмосферного повітря шкідливими речовинами, якщо вони призвели до захворювання людей, масового знищення об'єктів тваринного і рослинного світу у великих розмірах (ст.ст. 228, 228' КК України).

До винних осіб застосовуються кримінальні штрафи у великих розмірах, виправні роботи на термін до одного року, позбавлення волі на різні терміни.

Майнова відповідальність. Притягнення винних осіб до адміністративної чи кримінальної відповідальності не звільняє їх від відшкодування збитків, заподіяних ними внаслідок порушення законодавства у галузі охорони, використання і відтворення тваринного

світу, у порядку та розмірах, встановлених законодавством України. Для цього виду відповідальності характерно те, що розмір шкоди, як правило, визначений фауністичним законодавством у вигляді такс – конкретних, попередньо обрахованих і закріплених у законодавстві грошових сум, розмірів збитків за кожну одиницю тварин, залежно від виду тварин, їх екологічної цінності, оптимальних витрат на відтворення об'єктів, яким завдана шкода. Якщо неможливо зафіксувати кількість загиблих тварин (загибель риби у водоймах від отруєння), то підрахунок збитків обчислюється на підставі спеціальних методик, розроблених і затверджених спеціально уповноваженими державними органами. У випадках, коли розмір відшкодування збитків не визначений спеціальним законодавством про охорону тваринного світу, застосовуються ст.ст. 440, 453 Цивільного кодексу УРСР (постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи»).

Так, за збитки, заподіяні незаконним добуванням або знищенням диких звірів і птахів, крім видів, занесених до Червоної книги України, спільним наказом Мінлісгоспу України та Мінекобезпеки України від 12 березня 1996 р. № 24/322 затверджено такси для нарахування розміру стягнення. Розмір стягнення визначається через неоподатковувані мінімуми доходів громадян. Наприклад, за незаконне добування або знищення бурого ведмедя розмір стягнення становить 110 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Отже, правова форма використання природних ресурсів – певний правовий режим або закріплений у нормативних актах

порядок використання природних ресурсів. Законодавство України розрізняє такі види спеціального використання тваринних ресурсів:

- 1) мисливство;
- 2) рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин;
- 3) використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;
- 4) використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо;
- 5) використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності;
- б) добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі.

Правова охорона тваринного світу, розповсюджуючи свою дію на диких тварин, не ставиться у залежність від їх промислового значення або тих функцій, які ними виконуються. Сучасне законодавство про тваринний світ відмовилося від поділу тварин на корисних і шкідливих (окрім, зрозуміло, тварин-паразитів), вважаючи, що у екологічному відношенні усі тварини є корисними, оскільки вони виступають ланками у природному ланцюгу обміну речовин та енергії. З цієї точки зору, лось може виявитися шкідливим для навколишньої природи, якщо його чисельність перевищує допустимі розміри, а вовк, навпаки, корисним у межах оптимальної кількості, бо він сприяє покращенню природного відбору тварин та санітарного стану лісу.

Правове забезпечення реалізації права власності на об'єкти тваринного світу здійснюється на основі положень Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів держави. Зокрема, у ст. 5 Закону України «Про тваринний світ» зазначено, що об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі та знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу.

Разом із тим об'єкти тваринного світу можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності, а також знаходитися під охороною держави незалежно від права власності на них. Однак у процесі забезпечення реалізації права власності на об'єкти тваринного світу помітні суттєві проблеми, зумовлені насамперед недосконалістю фауністичного законодавства.

Ключовою проблемою є відсутність у законодавстві України дефініції «право власності на об'єкти тваринного світу». Законом України «Про тваринний світ» розкривається лише механізм набуття й реалізації права власності на об'єкти тваринного світу. При існуючій системі правових приписів можна було б вказувати на необхідність регулювання відносин власності на тваринний світ, насамперед нормами спеціального, фауністичного законодавства, але в Законі України «Про тваринний світ» безпосередньо питанням права власності на тваринний світ присвячено лише чотири статті.

У ст. 6 цього закону нечітко визначено механізм реалізації права державної та комунальної власності на об'єкти тваринного світу. З метою вдосконалення регулювання відносин у цій сфері доцільно, взявши за аналог відповідні положення Земельного кодексу України,

роз'єднати поняття права державної та комунальної власності на об'єкти тваринного світу, закріпивши їх у різних статтях.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що, незважаючи на доволі розвинене еколого-правове регулювання охорони, використання та відтворення тваринного світу, існує низка проблемних питань щодо належного забезпечення й гарантування прав на об'єкти тваринного світу. Неналежним є законодавче забезпечення реалізації окремих функцій управління в галузі фауністичних відносин, зокрема здійснення моніторингу тваринного світу, ведення державного обліку тварин, обігу обсягів їх добування та державного кадастру тваринного світу.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути дослідження проблем удосконалення правового регулювання при вирішенні спорів з питань охорони, використання й відтворення тваринного світу та застосуванні заходів юридичної відповідальності за порушення фауністичного законодавства.

Контрольні питання до розділу 5

1. Які види відповідальності настають за порушення законодавства в сфері охорони тваринного світу?
2. Що є об'єктом охорони тваринного світу?
3. Які суб'єкти наділені повноваженнями щодо контролю законодавства у сфері охорони тваринного світу?
4. Якими є види і підстави використання тваринного світу?
5. Хто є суб'єктом права власності на тваринний світ?

Рекомендована література до розділу 5

Нормативно-правові акти:

1. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (м. Вашингтон, від 03.03.1973)
2. Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (м. Берн, від 19.09.1979)
3. Конституція України
4. Кримінальний кодекс України
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення
6. Закон України «Про тваринний світ»

Навчальна література:

1. Бражнікова Л. К. Охорона об'єктів тваринного світу в Україні. Молодий вчений. 2018. № 10 (62).
2. Ващишин М. Я. Правовий режим використання й охорони тваринного світу / М. Я. Ващишин // Право довкілля (екологічне право) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. І. Федорович, М. Я. Ващишин [та ін.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2010.
3. Гетьман А.П., Шульга М.В., Анісімова Г.В., Соколова А.К. Екологічне право України в запитаннях та відповідях: Навч. посіб. – Х.: ТОВ «Одісей», 2008.

4. Зуєв В. А., Книш В. І., Шеховцов В. В. Правове регулювання використання і охорони тваринного світу. Екологічне право. Особлива частина: навч. посіб. / О. М. Шуміло (кер. авт. кол.). Київ: Центр учб. літ., 2013.
5. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: навч. посіб. / Н. Р. Кобецька. – К. : Юрінком Інтер, 2007.

РОЗДІЛ 6. ПРАВОВА ОХОРОНА НАДР В УКРАЇНІ

6.1. Надра як об'єкт правової охорони та використання

Поняття надр, їх ресурсів і об'єктів. Надра як і інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (ст.13).

Одним із вагомих чинників подолання кризового становища в економіці України є належне забезпечення потреб економіки в мінерально-сировинних ресурсах та ефективне їх використання. Мінерально-сировинна база - сукупність розвіданих і попередньо оцінених запасів корисних копалин і супутніх компонентів, що може бути застосована в галузях економіки за умови отримання економічної вигоди на рівні, достатньому для провадження розширеного виробництва з метою забезпечення економічної безпеки держави.

Мінерально-сировинна база України є достатньо ваговою у світовому вимірі. В надрах нашої країни виявлено майже 20 тис. родовищ і проявів 117 видів корисних копалин, з яких 8290 родовищ і

1110 об'єктів обліку за 98 видами мінеральної сировини мають промислове значення і обліковуються в державному балансі запасів корисних копалин, 3349 родовищ розробляється.

Мінерально-сировинний комплекс забезпечує вагому частку валового національного продукту. З видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48 відсотків промислового потенціалу країни і до 20 відсотків її трудових ресурсів. Ці показники наближаються до показників розвинутих країн з потужною гірничодобувною промисловістю, де зосереджено від 20 до 40 відсотків загальних інвестицій та до 20 відсотків трудових ресурсів.

На сьогодні в Україні у значних обсягах ведеться видобування кам'яного вугілля (1,7 відсотка загального видобутку у світі), товарних залізних (4,5 відсотка) та марганцевих (9 відсотків) руд, урану, титану, цирконію, графіту (4 відсотки), каоліну (18 відсотків), брому, вохри, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних і калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів), скляного піску тощо. В Україні видобувається також вуглеводнева сировина, буре вугілля, торф, цементна сировина, тугоплавкі та вогнетривкі глини, сировина для виробництва будівельних матеріалів, йод, бром, різноманітні мінеральні води, дорогоцінне та коштовне каміння, п'єзокварц тощо. У відносно незначних обсягах здійснюється видобування нікелевих руд, золота, скандію, гафнію, бурштину, цеоліту, фосфатної сировини тощо.

Завданням законодавства України про надра є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального,

комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища (далі – НПС), а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Якщо законами про користування нафтогазоносними надрами, зокрема Законом України "Про нафту і газ", Законом України "Про газ (метан) вугільних родовищ" та Законом України "Про угоди про розподіл продукції", встановлені інші норми, ніж ті, що передбачені у Кодексі України про надра, то застосовуються норми цих законів.

Кодекс України про надра (ст. 1) розглядає надра - як частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Ділянки надр, що використовуються, так само і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, включаються до Державного фонду надр. Нагромадження мінеральних речовин в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання називаються родовищами корисних копалин.

Техногенні родовища корисних копалин - це місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат

при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин - резерв цього фонду. Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною державного фонду надр. Державний фонд родовищ корисних копалин та резерв цього фонду формується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр (зараз це повноваження Державної служби геології та надр України). Державний фонд надр формується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці (Державна служба України з питань праці).

За ступенем підготовленості до промислового освоєння виявлені родовища корисних копалин поділяються на: 1) підготовлені до проведення розвідувальних робіт, включаючи дослідно-промислову розробку з метою детальної геолого-економічної оцінки запасів корисних копалин; 2) підготовлені до промислового освоєння з метою видобування корисних копалин.

Корисні копалини – це природні мінеральні утворення органічного і неорганічного походження у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, а також техногенні

мінеральні утворення в місцях видалення відходів виробництва та втрат продуктів переробки мінеральної сировини;

Корисні копалини за своїм значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони НПС (Міністерство енергетики та захисту довкілля України).

Окрім мінеральних, в надрах зосереджені й інші види їх ресурсів і об'єктів, як то – геопросторові (підземний простір), геоінформаційні (інформація про надра) та геоенергетичні (планетарна енергія).

Підземний простір надр представляють: 1) пористі чи тріщинуваті геологічні утворення (пласти-колектори); 2) спеціально створені та існуючі гірничі виробки (відпрацьовані та пристосовані); 3) природні порожнини (печери).

Геологічна інформація – це зафіксовані на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді відомості та/або дані геологічного, геофізичного, геохімічного, гідрогеологічного, інженерно-геологічного, геолого-економічного, технологічного, еколого-геологічного, фізико-географічного, геодезичного, геоастрономічного, аерокосмічного, петрографічного, палеонтологічного змісту, що характеризують геологічну будову надр, родовища корисних копалин, склад сировини та властивості гірських порід, руд, мінералів, вуглеводнів, підземних вод, а також інші якісні та кількісні параметри, показники та ознаки надр.

Геологічна інформація поділяється на: 1) первинну - відомості та/або дані на матеріальних носіях, отримані під час користування надрами у результаті проведення досліджень геологічних об'єктів в їх природному заляганні, зразках, пробах, а також моніторингу стану, користування та охорони надр; 2) вторинну (оброблену) - збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді відомості та/або дані, отримані за всіма видами і стадіями геологорозвідувальних робіт, видами користування надрами, отримана у результаті обробки, інтерпретації та аналізу первинної геологічної інформації.

Геоенергетичні ресурси - будь-які енергопрояви, що виникають природним і штучним шляхом в надрах Землі: - тепло Землі; - геотермальні води; - статичні і динамічні напруження, що виникають в масиві гірських порід; - деформаційні прояви; - природні та штучні потоки; - електромагнітні поля.

Нормативно-правова база надрових, гірничих та геологічних відносин. Гірничі відносини в Україні регулюються Конституцією України, Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища", Кодексом України про надра та іншими актами законодавства України, що видаються відповідно до них. Земельні, лісові та водні відносини регулюються відповідним законодавством України.

Гірничий закон України визначає правові та організаційні засади проведення гірничих робіт, забезпечення протиаварійного захисту гірничих підприємств, установ та організацій. Цей закон регулює наступні види відносин: 1) загальні положення; 2) державна політика

у сфері регулювання гірничих відносин; 3) підготовка до проведення гірничих робіт і видобутку корисних копалин; 4) експлуатація гірничих підприємств; 5) протиаварійний захист і безпека проведення гірничих робіт; 6) особливості екологічної безпеки гірничих робіт; 7) особливості умов праці в гірничодобувній промисловості; 8) припинення діяльності гірничих підприємств; 9) відповідальність за порушення гірничого законодавства; 10) міжнародні відносини.

Закон України «Про державну геологічну службу України» визначає правові, організаційні та фінансові основи діяльності державної геологічної служби України. Цей закон регулює такі види відносин: 1) загальні положення; 2) склад і організація державної геологічної служби України; 3) фінансування геологічної діяльності; 4) особливості діяльності державної геологічної служби України.

З метою забезпечення потреб національної економіки у мінеральних ресурсах за рахунок власного видобутку, зменшення залежності України від імпорту мінеральних ресурсів та збільшення експортного потенціалу країни за рахунок власного видобутку корисних копалин, що мають великий попит на світовому ринку, законодавчо затверджено Загальнодержавну програму розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р.

6.2. Правове регулювання користування надрами

Загальні положення про користування надрами. Надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі

порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними. Український народ здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади.

Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи. Користувачами надр на умовах угод про розподіл продукції (далі – УРП) можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи України або інших держав, об'єднання юридичних осіб, створені в Україні чи за межами України (інвестори), що відповідають вимогам законодавства України. Об'єднання юридичних осіб, що не є юридичною особою, може бути користувачем надр відповідно до УРП за умови, що учасники такого об'єднання несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, передбаченими УРП.

Надра надаються у користування для: 1) геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення; 2) видобування корисних копалин; 3) будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод; 4) створення геологічних територій та об'єктів, що

мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.); 5) виконання робіт (здійснення діяльності), передбачених УРП; 6) геологічного вивчення бурштиноносних надр, у тому числі дослідно-промислової розробки родовищ з подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ); задоволення інших потреб.

Надра надаються у постійне або тимчасове користування. Постійним визнається користування надрами без заздальгідь встановленого строку. Тимчасове користування надрами може бути короткостроковим (до 5 років) і довгостроковим (до 50 років). У разі необхідності строки тимчасового користування надрами може бути продовжено. Спеціальний дозвіл на геологічне вивчення бурштиноносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ з подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), надається строком на п'ять років.

Перебіг строку користування надрами починається з дня одержання спеціального дозволу (ліцензії) на користування надрами, якщо в ньому не передбачено інше, а в разі укладення УРП - з дня, зазначеного в такій угоді.

Якщо користування надрами пов'язане з провадженням діяльності, визначеної Законом України "Про оцінку впливу на довкілля", надання їх у користування здійснюється з урахуванням результатів оцінки впливу на довкілля. Провадження планованої діяльності з видобування корисних копалин, передбаченої Законом України "Про оцінку впливу на довкілля", на ділянках

бурштиноносних надр, що розміщені на порушених земельних ділянках відповідно до переліку та координат, визначених Кабінетом Міністрів України, підлягає обов'язковій оцінці впливу на довкілля з обов'язковим затвердженням проектної документації щодо проведення рекультивації відповідної земельної ділянки у встановленому законодавством порядку.

Дозвільний механізм користування надрами. Аукціони щодо продажу спеціальних дозволів на користування надрами проводяться шляхом електронних торгів, що здійснюються за допомогою апаратно-програмного комплексу, що функціонує в Інтернеті та забезпечує заявникам, учасникам і організатору аукціону та центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, та/або Раді міністрів Автономної Республіки Крим можливість користуватися сервісами такої системи з автоматичним обміном інформацією про процедури проведення аукціону.

Подання документів на отримання, продовження спеціальних дозволів на користування надрами, їх переоформлення, внесення до них змін (у тому числі до програми робіт) здійснюються заявником у паперовій або електронній формі через спеціальний електронний кабінет, який формує та веде центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, на його офіційному веб-сайті у мережі Інтернет.

Площа ділянки надр, на яку надається спеціальний дозвіл на

геологічне вивчення бурштиноносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ з подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), не може перевищувати 10 гектарів.

Інформація та документи, що подаються заявниками через електронний кабінет, є відкритими і публікуються на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр.

Спеціальні дозволи на користування надрами надаються переможцям аукціонів, крім випадків, визначених Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, або Радою міністрів Автономної Республіки Крим щодо розробки родовищ корисних копалин місцевого значення на території Автономної Республіки Крим. Порядок проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами та порядок їх надання встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Надання спеціальних дозволів на користування надрами, крім випадків користування надрами на умовах УРП, укладених відповідно до Закону України "Про угоди про розподіл продукції", здійснюється після попереднього погодження з відповідною радою питання про надання земельної ділянки для зазначених потреб, крім випадків, коли у наданні земельної ділянки немає потреби.

У разі виконання окремих видів робіт, пов'язаних з

користуванням надрами, особами, не зазначеними у спеціальному дозволі, відповідальність за виконання умов, передбачених спеціальними дозволами, несе суб'єкт, що отримав спеціальний дозвіл. Щодо окремих видів користування надрами чи окремих користувачів надр можуть встановлюватись певні обмеження, передбачені законодавством України. Власник спеціального дозволу на користування надрами не може дарувати, продавати або в інший спосіб відчужувати права, надані йому спеціальним дозволом на користування надрами, іншій юридичній чи фізичній особі, в тому числі передавати їх до статутних капіталів створюваних за його участю суб'єктів господарювання, а також вноситись як вклад у спільну діяльність.

Порядок проведення та умови конкурсу на укладення угод про розподіл продукції визначаються Законом України "Про угоди про розподіл продукції". Спеціальний дозвіл на користування надрами на умовах УРП видається на підставі укладеної УРП і повинен містити усі види користування надрами та інші дані та відомості, передбачені цією угодою. Права користування надрами можуть бути передані третім особам одночасно з передачею прав та обов'язків за УРП та з обов'язковим переоформленням спеціального дозволу на користування надрами відповідно до вимог Закону України "Про угоди про розподіл продукції".

Переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, внесення до них змін, видача дублікатів, продовження терміну дії спеціальних дозволів на користування надрами, зупинення їх дії або анулювання, поновлення їх дії у разі зупинення

здійснюються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр у встановленому законодавством порядку.

Надання спеціальних дозволів на користування надрами суб'єкту господарювання, який отримав цілісний майновий комплекс державного вугледобувного підприємства в оренду чи концесію, здійснюється шляхом переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, виданих вугледобувному підприємству державного сектору економіки, цілісний майновий комплекс якого передано в оренду чи концесію, на ім'я суб'єкта господарювання, який отримав цілісний майновий комплекс такого вугледобувного підприємства в оренду чи концесію, на строк дії такого спеціального дозволу та без проведення конкурсу (аукціону).

Під час оренди чи концесії цілісного майнового комплексу державного вугледобувного підприємства на період отримання орендарем чи концесіонером спеціального дозволу на користування надрами та гірничого відводу орендар чи концесіонер здійснює видобуток вугілля та (або) лігніту (бурого вугілля) на об'єкті, переданому в оренду чи концесію, на підставі чинного спеціального дозволу на користування надрами та гірничого відводу державного вугледобувного підприємства, цілісний майновий комплекс якого передано в оренду чи концесію, але не більше 12 місяців з дня укладення договору оренди чи концесії.

Надання спеціальних дозволів на користування надрами суб'єкту господарювання, який приватизував державне вугледобувне підприємство відповідно до Закону України "Про особливості

приватизації вугледобувних підприємств", здійснюється шляхом переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, наданих зазначеному вугледобувному підприємству, на ім'я суб'єкта господарювання, який його приватизував, на строк дії такого спеціального дозволу та без проведення аукціону.

Продовження строку дії спеціальних дозволів на користування надрами, наданих на ділянки, розташовані на тимчасово окупованій території України, здійснюється з урахуванням особливостей, встановлених законом.

Гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Користування надрами за межами гірничого відводу забороняється. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин, будівництва і експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, надаються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, крім випадків, передбачених Кодексом України про надра.

Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення надаються територіальними управліннями центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, і підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці. При наданні гірничих відводів вирішуються питання щодо правильності поділу родовищ корисних копалин на окремі гірничі відводи з метою запобігання залишенню

поза гірничими відводами менш цінних ділянок родовищ та не придатних для самостійної розробки, дотримання вимог безпеки під час проведення гірничих і підричних робіт при розробці родовищ корисних копалин та при використанні надр для інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, відвернення небезпеки для людей, майна та НПС. Порядок надання гірничих відводів встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Надання гірничих відводів інвесторам, з якими укладено угоду про розподіл продукції, здійснюється на підставі укладеної УРП шляхом оформлення відповідного акта, форма і зміст якого визначаються законодавством України. Не потребують гірничого відводу користувачі нафтогазоносними та бурштиноносними надрами, які отримали спеціальний дозвіл на користування такими надрами.

Надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому земельним законодавством України. Земельні ділянки для користування надрами, крім випадків, передбачених ст. 23 Кодексу України про надра, надаються користувачам надр після одержання ними спеціальних дозволів на користування надрами чи гірничих відводів. Місцеві ради при наданні земельної ділянки для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення одночасно надають у користування і надра.

У разі якщо для провадження діяльності з видобування корисних копалин є необхідним надання в користування земельних ділянок державної чи комунальної власності, які на момент

проведення аукціону чи конкурсу з надання надр у користування сформовані як об'єкт цивільних прав, орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, уповноважений здійснювати розпорядження такими земельними ділянками, до початку проведення такого аукціону (конкурсу) за поданням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, затверджує перелік земельних ділянок державної, комунальної власності, розташованих у межах ділянки надр, що передається в користування переможцю аукціону, конкурсу, і які мають бути передані йому в користування для видобування корисних копалин. Розпорядження такими земельними ділянками здійснюється з такими особливостями: 1) строк дії договорів оренди, емфітевзису, суперфіцію щодо таких земельних ділянок може бути продовжений лише у разі, якщо вони не будуть після закінчення їх строку передаватися в користування користувачу надр для видобування корисних копалин; 2) земельні ділянки не можуть передаватися у власність (крім випадків передачі їх власникам розташованих на них будівель, споруд); 3) земельні ділянки не можуть передаватися у постійне користування будь-якій особі, крім користувача надр; 4) земельні ділянки можуть передаватися в оренду, на правах емфітевзису, суперфіцію лише на строк до надання земельної ділянки користувачу надр; 5) на земельній ділянці не може бути встановлений земельний сервітут, який унеможлиблює використання земельної ділянки користувачем надр після передачі земельної ділянки йому в користування.

Обтяження речових прав на земельну ділянку, розташовану в межах ділянки надр, яка передається в користування переможцю аукціону (конкурсу), визначені ст. 18-1 Кодексу України про надра: - діють протягом строку, визначеного рішенням органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, уповноваженого здійснювати розпорядження земельною ділянкою, але не більше п'яти років; - підлягають державній реєстрації в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень", на підставі відповідного рішення органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, уповноваженого здійснювати розпорядження такими земельними ділянками.

Надра надаються у користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу. При укладенні угод про розподіл продукції надра надаються в користування на підставі УРП з оформленням спеціального дозволу на користування надрами та акта про надання гірничого відводу. Користування надрами здійснюється без надання гірничого відводу чи спеціального дозволу у випадках, передбачених Кодексом України про надра.

Для геологічного вивчення, в тому числі для дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, надра надаються у користування без надання гірничого відводу після одержання спеціального дозволу на

геологічне вивчення надр. Дослідно-промислова розробка родовищ корисних копалин загальнодержавного значення здійснюється з метою уточнення їх окремих гірничо-геологічних та інших параметрів, вибору раціональних методів видобування мінеральної сировини на підставі проекту цих робіт, погодженого з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці. Видобуті під час дослідно-промислової розробки корисні копалини підлягають реалізації у загальному порядку.

Надра у користування для видобування підземних вод (крім мінеральних) і розробки родовищ торфу надаються без надання гірничого відводу на підставі спеціальних дозволів, крім випадків, передбачених ст. 23 Кодексу України про надра, що видаються після попереднього погодження з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Надання надр для захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин, скидання стічних вод допускається у виняткових випадках при додержанні норм, правил та вимог, передбачених законодавством України. Надра для вказаних цілей надаються відповідно до ст. 19 Кодексу України про надра за результатами спеціальних досліджень та на підставі проектів, виконаних на замовлення заінтересованих підприємств, установ і організацій.

Землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови, що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 кубічних метрів на добу.

Землевласники і землекористувачі, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, частка сільськогосподарського товаровиробництва яких за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків, крім випадків, передбачених частиною першою цієї статті, в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати підземні води (крім мінеральних) для сільськогосподарських, виробничих, а також власних господарсько-побутових потреб.

Видобування корисних копалин місцевого значення і торфу з застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небажаних змін НПС, погоджується з місцевими радами, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Права та обов'язки користувачів надр. Користувачі надр мають право: 1) здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу або УРП; 2) розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не

передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу; 3) здійснювати на умовах спеціального дозволу консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини; 4) на першочергове продовження строку тимчасового користування надрами; 5) користуватися додатковими правами, передбаченими УРП.

Користувачі надр зобов'язані: 1) використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано; 2) забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр; 3) забезпечувати безпеку людей, майна та НПС; 4) приводити земельні ділянки, порушені при користуванні надрами, в стан, придатний для подальшого їх використання у суспільному виробництві; 4-1) надавати та оприлюднювати інформацію про загальнодержавні та місцеві податки і збори, інші платежі, а також про виробничу (господарську) діяльність, необхідну для забезпечення прозорості у видобувних галузях, відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України; 5) виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені законодавством України та УРП.

Права та обов'язки користувача надр виникають з моменту отримання спеціального дозволу на користування надрами, а в разі надання права користування надрами на умовах УРП - з моменту набрання чинності такою угодою, якщо інше не передбачено цією угодою. Користувач надр (інвестор), який отримав спеціальний дозвіл на користування надрами та гірничий відвід (у разі його необхідності) або уклав УРП, має виключне право здійснювати в його межах

користування надрами відповідно до цього спеціального дозволу та УРП. Будь-яка діяльність, пов'язана з користуванням надрами в межах гірничого відводу, може здійснюватися тільки за згодою користувача надр (інвестора), якому він наданий. Така згода або відмова в її наданні має бути надана протягом двадцяти календарних днів після отримання відповідного письмового запиту. У разі ненадання жодної відповіді протягом зазначеного часу така згода вважається наданою.

У разі отримання інвестором за УРП відмови від користувача надр у наданні згоди на проведення робіт у межах гірничого відводу, наданого такому користувачу надр для видобутку корисних копалин, крім гірничих відводів для видобутку кам'яного та бурого вугілля, антрациту та залізних металічних руд, незалежно від підстав для такої відмови, таку згоду може бути надано спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, за умови, що одночасне користування надрами кількома надрокористувачами в межах одного гірничого відводу не створить загрози життю і здоров'ю людей і не завдасть шкоди надрам та/або промисловим об'єктам, розміщеним у межах зазначеного гірничого відводу.

Права користувачів надр охороняються законом і можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених законодавством України. Збитки, завдані порушенням прав користувачів надр, підлягають відшкодуванню в повному обсязі відповідно до законодавчих актів

України.

Право користування надрами припиняється у разі: 1) якщо відпала потреба у користуванні надрами; 2) закінчення встановленого строку користування надрами; 3) припинення діяльності користувачів надр, яким їх було надано у користування; 4) користування надрами з застосуванням методів і способів, що негативно впливають на стан надр, призводять до забруднення НПС або шкідливих наслідків для здоров'я населення; 5) використання надр не для тієї мети, для якої їх було надано, порушення інших вимог, передбачених спеціальним дозволом на користування ділянкою надр; 6) якщо користувач без поважних причин протягом двох років, а для нафтогазоперспективних площ та родовищ нафти та газу - 180 календарних днів не приступив до користування надрами; 7) вилучення у встановленому законодавством порядку наданої у користування ділянки надр.

Особливості користування надрами під час виконання УРП, у тому числі пов'язані з наданням, передачею, обмеженням, тимчасовою заборобою (зупиненням) та припиненням права користування надрами, а також з правовим оформленням таких відносин, регулюються Законом України "Про угоди про розподіл продукції".

6.3. Правове регулювання охорони надр

Загальні положення про охорону надр. В Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України

на період до 2030 року» зазначено, що у сфері надрокористування в Україні існують системні проблеми, що становлять реальну загрозу економічній безпеці держави. На території України, яка становить 0,4 відсотка суходолу планети, виявлено до п'яти відсотків усіх мінерально-сировинних ресурсів земної кулі. В Україні виявлено понад 20 тисяч родовищ і рудопроявів з 95 видів корисних копалин, з яких близько 8 тисяч родовищ мають промислове значення і обліковуються Державним балансом запасів корисних копалин. Загальна кількість розроблених родовищ становить близько трьох тисяч. Водночас неефективне державне управління у цій сфері, відсутність інвестицій, використання видобувними підприємствами застарілого обладнання, зношеність якого становить до 70 відсотків, відтік кваліфікованих спеціалістів призвели до зниження якості виконання робіт у галузі.

Більшість корисних копалин в Україні видобувають у межах кількох головних гірничопромислових регіонів - Донецького, Криворізько-Нікопольського, Прикарпатського. Довготривале інтенсивне видобування надр у цих регіонах призвело до істотних змін геологічного середовища та виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Головними чинниками негативного впливу є надзвичайно висока концентрація гірничих підприємств, високий рівень виробленості переважної більшості родовищ, нелегальне видобування бурштину у значних масштабах, що призвело до порушення екосистем, недостатній обсяг фінансування робіт, пов'язаних із зменшенням впливу на НПС, зумовленого розробкою родовищ та непроведенням рекультивації

вироблених ділянок, передусім Полісся.

Перехід до ресурсозберігаючих технологій, повноцінне впровадження оцінки впливу на довкілля, обов'язковість рекультивації та невідворотність відповідальності за порушення природоохоронного законодавства мають стати основними напрямками збалансованого використання надр України. Належне державне управління в галузі геологічного вивчення та використання надр, залучення інвестицій сприятимуть збільшенню видобутку гостродефіцитної сировини і підвищенню економічної незалежності та безпеки держави.

Основними вимогами в галузі охорони надр є: 1) забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; 2) додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами; 3) раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; 4) недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; 5) охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку; 6) запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей; 7) запобігання забрудненню надр при підземному зберіганні нафти, газу та інших речовин і

матеріалів, захороненні шкідливих речовин і відходів виробництва, скиданні стічних вод; 8) додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону НПС.

У разі порушення зазначених вимог та інших статей Кодексу України про надра користування надрами може бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, або іншим державним органом, уповноваженим на застосування таких заходів реагування, в порядку, встановленому законодавством.

При користуванні надрами відповідно до умов УРП право користування надрами може бути припинено, обмежено чи тимчасово заборонено (зупинено) на умовах та в порядку, передбачених Законом України "Про угоди про розподіл продукції" і такою угодою, і лише у випадках, зазначених у ч.4 ст. 26 Кодексу України про надра.

Забороняється проектування і будівництво населених пунктів, промислових комплексів та інших об'єктів без попереднього геологічного вивчення ділянок надр, що підлягають забудові. Забудова площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення, а також будівництво на ділянках їх залягання споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, допускаються у виняткових випадках лише за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр,

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці. При цьому повинні здійснюватися заходи, які забезпечать можливість видобування з надр корисних копалин. Порядок забудови площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Забудова площ залягання корисних копалин місцевого значення, а також розміщення на ділянках їх залягання підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, допускаються за погодженням з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, відповідними місцевими радами.

Рідкісні геологічні відслонення, мінералогічні утворення, палеонтологічні об'єкти та інші ділянки надр, які становлять особливу наукову або культурну цінність, можуть бути оголошені у встановленому законодавством порядку об'єктами природно-заповідного фонду. У разі виявлення при користуванні надрами рідкісних геологічних відшарувань і мінералогічних утворень, метеоритів, палеонтологічних, археологічних та інших об'єктів, що становлять інтерес для науки і культури, користувачі надр зобов'язані зупинити роботи на відповідній ділянці і повідомити про це заінтересовані державні органи.

Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанню та охороною. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанню та охороною спрямовані на забезпечення додержання всіма державними органами, підприємствами, установами,

організаціями та громадянами встановленого порядку користування надрами, виконання інших обов'язків щодо охорони надр, встановлених законодавством України.

Державний контроль за геологічним вивченням надр (державний геологічний контроль) та раціональним і ефективним використанням надр України здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр.

Державний нагляд за веденням робіт з геологічного вивчення надр, їх використанням та охороною, а також використанням і переробкою мінеральної сировини (державний гірничий нагляд) здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці.

Державний контроль за використанням і охороною надр у межах своєї компетенції здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони НПС, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів.

Орган державного геологічного контролю перевіряє: 1) виконання вимог щодо охорони надр під час ведення робіт з їх вивчення; 2) виконання державних програм геологорозвідувальних робіт, геологічних завдань і замовлень; 3) обґрунтованість застосування методик і технологій, якість, комплексність, ефективність робіт з геологічного вивчення надр; 4) виконання рішень з питань методичного забезпечення робіт з геологічного вивчення та використання надр; 5) дотримання нормативів,

стандартів та інших вимог щодо геологічного вивчення та використання надр, умов спеціальних дозволів на користування надрами та угод про умови користування надрами; 6) повноту вивчення геологічної будови надр, гірничо-технічних, інженерно-геологічних, геолого-екологічних та інших умов вивчення родовищ корисних копалин; 7) відповідність геологорозвідувальних робіт і наукових досліджень державним контрактам і замовленням, а також проектам щодо проведення таких робіт; 8) використання технічних засобів і методів ведення робіт з геологічного вивчення надр, які виключають невиправдані втрати корисних копалин і погіршення їх якості; 9) своєчасність та відповідність установленим вимогам введення в експлуатацію розвіданих родовищ корисних копалин; 10) дотримання під час дослідно-промислової експлуатації родовищ корисних копалин технологій, які забезпечують необхідне їх вивчення, не знижуючи при цьому промислову цінність; 11) збереження розвідувальних гірничих виробок і свердловин для розробки родовищ корисних копалин, збереження геологічної документації, зразків порід, дублікатів проб, які можуть бути використані при подальшому вивченні надр; 12) обґрунтованість напрямів пошукових, розвідувальних та інших робіт з геологічного вивчення надр; 13) своєчасність і правильність державної реєстрації робіт з геологічного вивчення і використання надр, наявність спеціальних дозволів на користування надрами і виконання передбачених ними умов; 14) повноту і вірогідність вихідних даних про кількість та якість запасів основних та спільнозалягаючих корисних копалин, компонентів, що містяться в них, а також надання

підприємствами та організаціями звітних балансів запасів корисних копалин; 15) облік видобування нафти, газу та супутніх компонентів; 16) ведення пошуково-розвідувальних та інших робіт з геологічного вивчення підземних вод.

Орган державного геологічного контролю в межах своєї компетенції забезпечує вирішення інших питань щодо геологічного вивчення надр. Орган державного геологічного контролю має право: 1) припиняти всі види робіт по геологічному вивченню надр, що проводяться з порушенням стандартів та правил і можуть спричинити псування родовищ, суттєве зниження ефективності робіт або призвести до значних збитків; 2) зупиняти діяльність підприємств і організацій, що займаються геологічним вивченням надр без спеціальних дозволів або з порушенням умов, передбачених цими дозволами; 3) давати обов'язкові для виконання вказівки (приписи) про усунення недоліків і порушень під час геологічного вивчення надр.

Органу державного геологічного контролю відповідно до законодавства України може бути надано й інші права щодо запобігання і припинення порушень правил і норм геологічного вивчення надр. Порядок здійснення державного геологічного контролю визначається Кабінетом Міністрів України.

Орган державного гірничого нагляду перевіряє: 1) повноту вивчення родовищ корисних копалин, гірничо-технічних, інженерно-геологічних, гідрогеологічних та інших умов їх розробки, будівництва та експлуатації підземних споруд, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва; 2) виконання вимог щодо

охорони надр при встановленні кондицій на мінеральну сировину та експлуатації родовищ корисних копалин; 3) правильність розробки родовищ корисних копалин; 4) повноту видобування оцінених запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; 5) додержання встановленого порядку обліку запасів корисних копалин, обґрунтованість і своєчасність їх списання; 6) додержання правил проведення геологічних і маркшейдерських робіт під час розробки родовищ корисних копалин; 7) додержання правил та технологій переробки мінеральної сировини з метою забезпечення більш повного вилучення корисних компонентів та поліпшення якості кінцевої продукції; 8) правильність і своєчасність проведення заходів, що гарантують безпеку людей, майна і НПС, гірничих виробок і свердловин від шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами; 9) готовність державних воєнізованих гірничорятувальних служб та формувань і диспетчерських служб до локалізації та ліквідації наслідків аварій; 10) вирішення інших питань щодо нагляду за використанням та охороною надр в межах своєї компетенції.

Орган державного гірничого нагляду має право: 1) давати обов'язкові для виконання вказівки (приписи) про усунення порушень норм і правил ведення робіт під час геологічного вивчення надр, їх використання та охорони; 2) в порядку, встановленому законодавством України, припиняти роботи, пов'язані з користуванням надрами, у разі порушень відповідних норм і правил; 3) вимагати від користувачів надр обґрунтування списання запасів корисних копалин; 4) давати рекомендації щодо впровадження нових прогресивних технологій переробки мінеральної сировини.

Органу державного гірничого нагляду законодавством України може бути надано й інші права з метою запобігання порушенням законодавства про надра та їх припинення. Порядок здійснення державного гірничого нагляду визначається Кабінетом Міністрів України.

6.4. Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра

Загальні положення про юридичну відповідальність у сфері користування та охорони надр. Відповідно до ст. 65 Кодексу України про надра порушення законодавства про надра тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно з законодавством України. Відповідальність за порушення законодавства про надра несуть особи, винні у: - самовільному користуванні надрами; - порушенні норм, правил і вимог щодо проведення робіт по геологічному вивченню надр; - вибіркового виробленні багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних втрат запасів корисних копалин; - наднормативних втратах і погіршенні якості корисних копалин при їх видобуванні; - пошкодженнях родовищ корисних копалин, які виключають повністю або суттєво обмежують можливість їх подальшої експлуатації; - порушенні встановленого порядку забудови площ залягання корисних копалин; - невиконанні правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і НПС від шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами; - знищенні або пошкодженні геологічних

об'єктів, що становлять особливу наукову і культурну цінність, спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; - незаконному знищенні маркшейдерської або геологічної документації, а також дублікатів проб корисних копалин, необхідних при подальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ; - невиконанні вимог щодо приведення гірничих виробок і свердловин, які ліквідовано або законсервовано, в стан, який гарантує безпеку людей, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на час консервації.

Законодавчими актами України може бути встановлено відповідальність й за інші порушення законодавства про надра.

Самовільне користування надрами та забудова площ залягання корисних копалин з порушенням установленого порядку припиняються без відшкодування понесених витрат. Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушень законодавства про надра, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України.

Дисциплінарна відповідальність за порушення законодавства про надра. Згідно із ст. 49 Гірничого закону України правопорушеннями у сфері проведення гірничих робіт є: - невиконання правил безпеки та правил технічної експлуатації, єдиних правил безпеки при підливних роботах та інших нормативно-правових актів, що регулюють безпеку проведення гірничих робіт, прийнятих у встановленому законодавством порядку; - прийняття технічних рішень, що не відповідають вимогам гірничого законодавства; - проведення гірничих робіт без затвердженої в

установленому порядку технічної документації (проектів, паспортів тощо) або з порушенням їх вимог; - перекручення розрахунків і показників безпеки гірничих робіт; - невиконання законних вимог відповідних центральних органів виконавчої влади у сфері проведення гірничих робіт; - пошкодження вентиляційних приладів, засобів протипожежного захисту та порушення режиму вентиляції; - порушення встановлених правил вибухозахисту електроустаткування; - невиконання заходів щодо запобігання газодинамічним явищам; - паління та користування відкритим вогнем на гірничих підприємствах, а також проведення вогневих і підривних робіт з порушенням правил безпеки; - проведення гірничих робіт на гірничих підприємствах без виконання протиаварійних заходів; - виведення з ладу апаратури газового, струмового та протиаварійного захисту, сигналізації та зв'язку, а також самовільне проникнення у підземні гірничі виробки; - інші передбачені законами України правопорушення.

Шкода, завдана внаслідок порушення гірничого законодавства, відшкодовується в порядку та розмірах, визначених законами України. За порушення гірничого законодавства працівники гірничих підприємств несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Положенням про дисципліну працівників гірничих підприємств, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про надра. Цей вид юридичної відповідальності є найбільш часто застосовується за надрові правопорушення. Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за: -

самовільне користування надрами, укладення угод, які в прямій чи прихованій формі порушують право власності на надра (ст. 47); - самовільну забудову площ залягання корисних копалин, невиконання правил охорони надр і вимог щодо охорони довкілля, будівель і споруд від шкідливого впливу робіт, зв'язаних з користуванням надрами, знищення або пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; - вибірккову відробку багатих ділянок родовищ, яка призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин, наднормативні втрати і наднормативне розубожування корисних копалин при видобуванні, псування родовищ корисних копалин та інші порушення вимог раціонального використання їх запасів; - втрату маркшейдерської документації, невиконання вимог щодо приведення гірничих виробок і бурових свердловин, які ліквідуються або консервуються, в стан, що забезпечує безпеку населення, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і бурових свердловин на час консервації; - порушення особливих умов спеціального дозволу на користування надрами, якщо це не пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах (ст. 57); отримання доходу у великих розмірах має місце, коли його сума у триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; - порушення правил і вимог проведення робіт по геологічному вивченню надр, яке може призвести чи призвело до недостовірної оцінки розвіданих запасів корисних копалин або умов для будівництва та експлуатації підприємств по видобуванню корисних копалин, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням

корисних копалин, втрата геологічної документації, дублікатів проб корисних копалин і керна, необхідних при дальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ (ст. 58); - видобування корисних копалин з використанням обладнання, яке не пройшло відповідно до закону обов'язкову сертифікацію; - дію, передбачену ч. 1 ст. 58-1, вчинена особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке ж порушення (ст. 58-1); - недотримання під час провадження господарської діяльності, експлуатації об'єктів, інших втручань у природне середовище і ландшафти, у тому числі з видобуванням ресурсів корисних копалин, використанням техногенних родовищ корисних копалин, екологічних умов, передбачених у висновку з оцінки впливу на довкілля, рішенні про провадження планованої діяльності та проектах будівництва, розширення, перепрофілювання, ліквідації (демонтажу) об'єктів, інших втручань у природне середовище і ландшафти, у тому числі з видобуванням корисних копалин, використанням техногенних родовищ корисних копалин, а також змін у цій діяльності або продовження строків її провадження - до моменту забезпечення виконання таких екологічних умов (ч. 2 ст. 91-5); - ухилення від передбачених законом обов'язкової здачі на афінаж або обов'язкового продажу видобутих із надр, отриманих із вторинної сировини, піднятих чи знайдених дорогоцінних металів чи дорогоцінного каміння, якщо це діяння вчинене у великому розмірі, а також ухилення від обов'язкової здачі на афінаж або для обов'язкового продажу скуплених дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, ювелірних чи побутових виробів з них або

лomu таких виробів (ст. 162-3). Порухення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння визнається здійсненим у великому розмірі, якщо вартість зазначених у ст. 162-3 предметів, незданих або непроданих, перевищує п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про надра. Злочином, відповідно до ст. 240 Кримінального кодексу України, є порушення правил охорони або використання надр, а саме: 1) порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля; 2) порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; 3) діяння, передбачені ч. 1, 2 ст. 240, вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинені повторно; 4) діяння, передбачені ч. 1, 2, 3 ст. 240, якщо вони вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки.

Ст. 240-1 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину: 1) незаконне видобування бурштину, а так само збут, придбання, зберігання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину, законність походження якого не підтверджується відповідними документами; 2) ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або у значних розмірах, або на територіях чи об'єктах природно-

заповідного фонду; 3) дії, передбачені ч. 1 ст. 240-1, вчинені службовою особою шляхом використання свого службового становища. Під значним розміром у ст. 240-1 слід розуміти вартість бурштину, що у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Злочином, передбаченим ч. 2 ст. 254, є й безгосподарське використання земель, наданих для користування надрами - умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду - шкоду, яка у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Цивільно-правова відповідальність за порушення законодавства про надра. Для компенсації (відшкодування) державі збитків, завданих підприємствами, установами, організаціями та громадянами внаслідок порушень ними законодавства про надра передбачені заходи цивільно-правової відповідальності.

Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами затверджена наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 29.08.2011 р. № 303 і розроблена відповідно до Кодексу України про надра, Податкового кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", Гірничого закону України та інших нормативно-правових актів про надра. Ця Методика

встановлює основні вимоги щодо порядку визначення заподіяних збитків, застосовується при визначенні відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами і поширюється на посадових осіб, які уповноважені здійснювати державний нагляд (контроль) за використанням і охороною надр, відповідно до наданих їм повноважень. Для встановлення факту самовільного користування надрами та визначення обсягу видобутих надр використовується пряме вимірювання (заміри розробок, кар'єрів, накопичених надр) разом з аналізом матеріалів геологорозвідувальних робіт (геологічні, гідрогеологічні карти родовищ за їх наявності).

Згідно із ст. 18 Закону України «Про нафту і газ», власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки та втрати, завдані внаслідок користування земельними ділянками для потреб нафтогазової галузі. Відшкодування збитків сторін, пов'язаних із анулюванням спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами, здійснюється сторонами відповідно до угоди про умови користування нафтогазоносними надрами. У разі виникнення спору щодо відшкодування збитків він вирішується у судовому порядку (ст. 27).

Шкода, заподіяна довкіллю у зв'язку з діяльністю інвестора, пов'язаною з виконанням УРП, відповідно до ст. 29 Закону України "Про угоди про розподіл продукції", підлягає відшкодуванню (компенсації) в повному обсязі за рахунок інвестора, незалежно від плати за забруднення довкілля та погіршення якості природних ресурсів. Інвестор звільняється від відшкодування шкоди, заподіяної

довкіллю, тільки якщо доведе, що шкода заподіяна внаслідок стихійних природних явищ або навмисних дій потерпілих. Шкода, заподіяна правомірними діями інвестора, що повністю відповідають вимогам УРП та узгоджені з державою, підлягає відшкодуванню за рахунок сторін угоди у пропорціях, передбачених для розподілу продукції.

Контрольні питання до розділу 6

1. Які ресурси та об'єкти надр підлягають правовому регулюванню в Україні ?
2. Які законодавчі акти складають нормативно-правову базу регулювання надрових, гірничих та геологічних відносин ?
3. Для здійснення якої діяльності надра надаються у користування ?
4. В чому полягають основні вимоги в галузі охорони надр ?
5. Які діяння є порушенням законодавства про надра ?

Рекомендована література до розділу 6

Нормативно-правові акти:

1. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>
2. Гірничий закон України від 6 жовтня 1999 р. № 1127-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-14>
3. Про державну геологічну службу України : Закон України від 4 листопада 1999 р. № 1216-XIV. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1216-14>

4. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року : Закон України від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17>

5. Про угоди про розподіл продукції : Закон України від 14 вересня 1999 р. № 1039-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-14>

Навчальна література:

1. Козьяков І. М. Науково-практичний коментар Гірничого закону України [Текст] / І. М. Козьяков, Р. С. Кірін ; Нац. гірн. ун-т. - Д. : НГУ, 2011. - 504 с.

2. Кірін Р. С. Історія гірничого права : навч. посіб. / Р. С. Кірін; Нац. гірн. ун-т. - Д., 2011. - 247 с.

3. Науково-практичний коментар Кодексу України про надра / за ред. Г. І. Балюк. - К. : Юрінком Інтер, 2012. - 326 с.

4. Кірін Р. С. Кодифікація законодавства про надра: досвід та проблеми : монографія / Р. С. Кірін; ДВНЗ "Нац. гірн. ун-т". - Дніпропетровськ, 2015. - 527 с.

5. Кірін Р.С. Геологічне право : навч. посіб. / Р.С. Кірін, В.Л. Хоменко; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. – Д.: НГУ, 2015. – 198 с.

РОЗДІЛ 7. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МІСТА

7.1. Екологія міста як об'єкт правового регулювання

Сучасний стан розвитку населених пунктів. Розвиток міських форм розселення, які сконцентрували більше половини мешканців планети та майже 70 % населення України, супроводжується відчутним загостренням екологічних проблем й суттєвим перетворенням навколишнього природного середовища (далі – НПС) у техногенне, що значно ускладнює існування та життєдіяльність людської цивілізації. Взаємодію виробничої та невиробничої діяльності людей з НПС на території населених пунктів та їх систем, в межах загальної екології людини, вивчають відповідні частини містобудівних, медико-біологічних, географічних, соціальних, економічних і технічних наук, об'єднані наразі у комплексне наукове утворення – урбоекологію (від лат. *urbs* - місто), екологію міста (міського середовища), метою якої є дослідження шляхів й розробка рішень в процесі містобудівної діяльності, спрямованих не тільки на забезпечення конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, але і на всебічну раціоналізацію природокористування, охорону НПС та екологізацію найважливіших соціально-економічних процесів в межах регіонів, міських агломерацій, міст і окремих їх частин.

«Рамкова програма дій та наступні заходи», що увійшла до підсумкового документу Конференції ООН зі сталого розвитку

«Майбутнє, якого ми хочемо» (20-22 червня 2012 р., м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія), містить окремий розділ «сталі міста і населені пункти» (пп. 134-137). У документі відзначено «необхідність застосування цілісного підходу до урбанізації та розвитку населених пунктів».

Концепцією сталого розвитку населених пунктів встановлено, що на сьогодні розвиток населених пунктів України характеризується значними відмінами в рівнях їх соціально-економічного розвитку, неузгодженістю ряду законодавчих та нормативно-правових актів з містобудівним законодавством, недостатньо чітко визначеною загальнодержавною стратегією. Це призвело до того, що: 1) погіршуються демографічна ситуація в країні, стан зайнятості, знижується якість життя населення, що певною мірою зумовило занепад сільської місцевості; 2) в усіх областях України посилюються процеси депопуляції населення, чисельність якого починаючи з 1991 р. постійно скорочується; 3) погіршуються стан житлово-комунального господарства, санітарно-гігієнічна та епідеміологічна ситуація, особливо у великих містах; 4) зменшуються обсяги капітальних вкладень в розвиток населених пунктів і житлове будівництво, введення в експлуатацію нових та відремонтованих жилих будинків; 5) показник середньої забезпеченості житлом в Україні у 2 - 2,5 рази менший, ніж у західноєвропейських країнах.

Водночас спостерігається тенденція збільшення загальної площі територій населених пунктів. При цьому землі використовуються нераціонально. Значні площі зайняті під складування відходів виробництва (відвальними породами, шламонакопичувачами), під

сміттєзвалища тощо.

Через погіршення стану всіх компонентів природних ландшафтів, порушення основних соціально-економічних функцій цих ландшафтів, активізацію несприятливих природно-техногенних процесів та вичерпання екологічної ємності природних ландшафтів в цілому під загрозою опиняється екологічна безпека функціонування багатьох населених пунктів. Так, нераціональне господарське освоєння територій, лісовикористання, штучне обводнення ґрунтів призвели до активізації повеней, процесів зсуву і осідання, підтоплення і засолення значних територій і, одночасно, до зникнення майже 1000 малих річок України.

Майже четверта частина інженерних мереж і комунікацій перебуває в незадовільному стані. Ситуація ускладнюється ще й тому, що всі види планово-запобіжного ремонту через відсутність коштів виконуються несвоєчасно і в недостатньому обсязі. Недосконалість промислових технологій, систем землекористування, невідповідність потребам виробництва екологічної інфраструктури, систем вилучення, переробки і знешкодження відходів, відсутність зворотнього водоспоживання на промислових підприємствах, зношення інженерної інфраструктури призводить до значного забруднення атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів, погіршення загального санітарно-гігієнічного стану та екологічної ситуації не тільки суходолу, але й Чорного і Азовського морів.

Основними причинами, що перешкоджають забезпеченню збалансованому сталого розвитку населених пунктів, є:

- 1) нестабільність соціально-економічних умов у державі на

перехідному етапі, відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії її сталого розвитку, ефективного реформування економіки та її державного регулювання;

2) недосконалість законодавчого і нормативного забезпечення формування адекватного умовам ринку фінансового, правового, інформаційно-комунікаційного простору;

3) недосконалість правових, організаційних, економічних засад діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб щодо формування повноцінного життєвого середовища.

Правові засади містобудівної діяльності. Відносини у сфері містобудівної діяльності регулюються Конституцією України, Цивільним, Господарським і Земельним кодексами України, законами України «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», «Про Генеральну схему планування території України», «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду», «Про землеустрій», іншими нормативно-правовими актами, що видаються на їх виконання.

Закон України «Про основи містобудування» визначає правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності в Україні і спрямований на формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення при цьому охорони навколишнього природного оточення, раціонального природокористування та збереження культурної спадщини. Цей закон регламентує наступні відносини: 1) загальні положення; 2) державне регулювання у сфері

містобудування; 3) будівельні норми, державні стандарти, норми і правила у сфері містобудування; містобудівна документація; 4) земельні відносини у містобудуванні; містобудівний кадастр населених пунктів; 5) державний контроль у сфері містобудування; відповідальність за порушення містобудівного законодавства; 6) міжнародні відносини у сфері містобудування.

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» встановлює правові та організаційні основи містобудівної діяльності і спрямований на забезпечення сталого розвитку територій з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів. Цей закон регламентує наступні відносини: 1) загальні положення; 2) управління у сфері містобудівної діяльності; 3) планування територій; 4) регулювання забудови територій; 5) прикінцеві положення.

Закон України «Про архітектурну діяльність» визначає правові та організаційні засади здійснення архітектурної діяльності і спрямований на формування сприятливого життєвого середовища, досягнення естетичної виразності, економічної доцільності і надійності будинків, споруд та їх комплексів. Цей закон регламентує наступні відносини: 1) загальні положення; 2) організація архітектурної діяльності; 3) уповноважені органи містобудування та архітектури; творчі спілки архітекторів; 4) здійснення архітектурної діяльності; 5) права і обов'язки суб'єктів архітектурної діяльності при створення та експлуатації об'єктів архітектури; 6) авторське право на об'єкти архітектурної діяльності; 7) відповідальність за порушення законодавства про архітектурну діяльність.

У 2020 р. уряд розпочав реформу галузі містобудування. Були

ухвалені відповідні постанови «Про оптимізацію органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду» та «Про ліквідацію Державної архітектурно-будівельної інспекції та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», якими розподілені регуляторні та контролюючі функції:

1) Державна сервісна служба містобудування України – є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра розвитку громад та територій і який реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду в частині надання (отримання, реєстрації), відмови у видачі чи анулювання (скасування) документів, що дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт, прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів.

2) Державне агентство з технічного регулювання у містобудуванні України - центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра розвитку громад та територій і який реалізує державну політику з питань технічного регулювання у сфері містобудування, визначає параметри, ДБН, єврокоди.

3) Державна інспекція містобудування України - є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра розвитку громад та територій і який реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду (крім надання (отримання, реєстрації), відмов у видачі чи анулювання

(скасування) документів, що дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт, прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів). – здійснюватиме нагляд і контроль у будівництві.

Окрім того, скасовується ліцензування у будівництві. Замість цього впроваджуються сертифікати Відповідального виконавця робіт, які видаватиме Міністерство розвитку громад та територій України.

Порядком виконання підготовчих та будівельних робіт, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 466 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2015 р. № 747) зазначено, що під час розгляду заяви орган державного архітектурно-будівельного контролю на основі чек-листа, поданого за затвердженою формою встановлює: - відповідність цільового призначення земельної ділянки; - відсутність зауважень за результатами проведеної експертизи проектної документації; - відповідність проектних рішень містобудівним умовам і обмеженням, а саме дотримання вимог щодо відсотка забудови земельної ділянки, висотності; дотримання вимог щодо збереження охоронних зон (у разі потреби): - зон потенційно небезпечних об'єктів лінійної частини магістральних продуктопроводів; - заборонних зон електромереж; - санітарно-захисної зони; - природоохоронної зони тощо.

Підставою для відмови у видачі дозволу на виконання будівельних робіт є: - невідповідність цільового призначення земельної ділянки; - наявність у поданих документах порушень містобудівних умов та обмежень забудови земельної ділянки, зокрема дотримання вимог: а) висотності (блакитна лінія), щільності

населення, планувальні обмеження (охоронні зони пам'яток культурної спадщини, межі історичних ареалів, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання, охоронні зони об'єктів природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), прибережні захисні смуги, зони санітарної охорони); б) дотримання охоронних зон об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури та об'єктів підвищеної небезпеки (червоні та жовті лінії); в) дотримання охоронних зон зелених насаджень (зелена лінія).

Наказом Міністерства культури України 20.04.2018 р. № 345 «Про затвердження Порядку інформування Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини про наміри здійснити містобудівні перетворення на території об'єкта культурної спадщини, включеного до Списку всесвітньої спадщини, та/або в межах його буферної зони», відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, статті 16 Закону України «Про міжнародні договори», пункту 172 Настанови із застосування Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, визначено процедуру інформування Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини (Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) про наміри здійснити містобудівні перетворення на території об'єкта всесвітньої спадщини та/або в межах його буферної зони з метою збереження його видатної універсальної цінності. Містобудівним перетворенням вважається - нове будівництво, реконструкція, реставрація, земляні

роботи, ландшафтні перетворення на території об'єкта всесвітньої спадщини та/або в межах його буферної зони.

7.2. Правові засади екологічної безпеки містобудівної діяльності

Загальні засади урбоекологічної безпеки. Місто розглядається як адміністративна, порівняно невелика автономна територія міського поселення, що являє собою відкриту екосистему, елементи якої пов'язані між собою та з НПС потоками енергії, речовини та інформації. У межах цього антропогенно-екологічного комплексу природні, антропогенні, демографічні, етнічні, економічні і соціокультурні чинники знаходяться в тісній взаємодії, утворюючи однорідну за умовами розвитку, єдину, нерозривну систему. Екологічна небезпека забруднення довкілля великих промислових міст і мегаполісів світу є однією з найактуальніших проблем сучасності. В багатьох містах України й інших країн світу екологічна ситуація тією або іншою мірою неблагополучна і навіть небезпечна, а у ряді міст – близька до критичного стану.

Ст. 16 Конституції України проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. В законодавстві екологічна безпека розглядається як такий стан НПС, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та

виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди НПС, може бути припинена за рішенням суду.

В свою чергу, довкілля міста (міське середовище) розглядають як частину географічної оболонки (середовище існування людини та усіх інших живих організмів), обмежена територією, що зайнята містом і його приміською зоною. До головних особливостей міського середовища, що визначають необхідність його виділення як самостійного системного об'єкта, відносяться: - різноманітність компонентів, які характеризуються різною якістю і типовістю прямих і зворотних зв'язків і взаємодій; - відносна цілісність (функціональна та просторова); - симбіоз динамічного характеру розвитку системи в цілому з наявністю відносно консервативних (стабільних) в розвитку чинників і нерівномірністю розвитку підсистем; - певна інерційність основної структури міста; - здатність до авторегуляції. Однією з найважливіших ознак міського середовища є територіальна неоднорідність якісного стану і рівня навантаження на НПС в межах міста, причому різниця може досягати значних величин.

У галузі урбоекологічної безпеки важливе місце посідають питання: а) визначення екологічно обумовлених параметрів розвитку розселення і виробництва; б) встановлення показників допустимого екологічного навантаження на різні функціональні території; в) розробки механізмів забезпечення екологічної рівноваги в умовах

комплексного природокористування.

Екологічна безпека містобудування. Головною проблемою у сучасному містобудуванні є безпланова, скупчена забудова, незадовільне санітарне забезпечення міста, інтенсивний шум і значне забруднення повітря. Вирішення цієї проблеми полягає у раціональному плануванні забудови, обмеженні росту дуже великих міст, правильному виборі території під забудову та її оптимальний розподіл на функціональні зони (житлова, промислова, комунально-складська, зовнішнього транспорту, приміська).

Містобудівна документація на державному рівні підлягає експертизі та стратегічній екологічній оцінці (далі – СЕО). Схеми планування території Автономної Республіки Крим (далі – АРК), областей та районів затверджуються рішенням відповідних рад за умови здійснення СЕО та отримання позитивного висновку державної експертизи.

Містобудівна документація підлягає СЕО в порядку, встановленому Законом України "Про стратегічну екологічну оцінку". Розділ "Охорона навколишнього природного середовища", що розробляється у складі проекту містобудівної документації, одночасно є звітом про СЕО, який має відповідати вимогам Закону України "Про стратегічну екологічну оцінку".

План зонування території розробляється з метою створення сприятливих умов для життєдіяльності людини, забезпечення захисту територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, запобігання надмірній концентрації населення і об'єктів виробництва, зниження рівня забруднення НПС, охорони та

використання територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів, об'єктів історико-культурної спадщини, а також земель сільськогосподарського призначення і лісів та підлягає СЕО.

Детальний план у межах населеного пункту уточнює положення генерального плану населеного пункту та визначає планувальну організацію і розвиток частини території. Цей план розробляється з метою визначення планувальної організації і функціонального призначення, просторової композиції і параметрів забудови та ландшафтної організації кварталу, мікрорайону, іншої частини території населеного пункту, призначених для комплексної забудови чи реконструкції, та підлягає СЕО.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» замовники містобудівної документації зобов'язані забезпечити:

1) оприлюднення прийнятих рішень щодо розроблення містобудівної документації на місцевому рівні з прогнозованими правовими, економічними наслідками та наслідками для довкілля, у тому числі для здоров'я населення;

2) оприлюднення проектів містобудівної документації на місцевому рівні, пояснювальної записки, розділу "Охорона навколишнього природного середовища" або звіту про СЕО на своїх офіційних веб-сайтах, а також вільний доступ до такої інформації громадськості тощо.

Державна система зберігання і використання геопросторових даних про територію, адміністративно-територіальні одиниці, екологічні, інженерно-геологічні умови, будівельну діяльність,

інформаційних ресурсів будівельних норм, державних стандартів і правил для задоволення інформаційних потреб у плануванні територій та будівництві, формування галузевої складової державних геоінформаційних ресурсів – називається містобудівним кадастром.

Експертиза проектів будівництва проводиться в установленому Кабінетом Міністрів України порядку експертними організаціями незалежно від форми власності, які відповідають критеріям, визначеним центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері будівництва, архітектури, містобудування, відомості про які внесені таким органом або на підставі делегованих повноважень саморегулювальною організацією у сфері архітектурної діяльності за відповідним напрямом підприємницької діяльності (у разі її утворення) до переліку експертних організацій.

Обов'язковій експертизі підлягають проекти будівництва об'єктів, які за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками, - щодо додержання нормативів з питань санітарного та епідеміологічного благополуччя населення, екології, охорони праці, енергозбереження, пожежної, техногенної, ядерної та радіаційної безпеки, міцності, надійності, довговічності будинків і споруд, їх експлуатаційної безпеки та інженерного забезпечення, у тому числі щодо додержання нормативів з питань створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення;

Законом України «Про основи містобудування» (ст. 16)

встановлено, що будівельні норми, державні стандарти, норми і правила встановлюють комплекс якісних та кількісних показників і вимог, які регламентують розробку і реалізацію містобудівної документації, проектів конкретних об'єктів з урахуванням соціальних, природно-кліматичних, гідрогеологічних, екологічних та інших умов і спрямовані на забезпечення формування повноцінного життєвого середовища та якнайкращих умов життєдіяльності людини.

При розробці та реалізації містобудівної документації суб'єкти містобудівної діяльності зобов'язані дотримуватись основних завдань та заходів щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів та екологічної безпеки територій.

Сталий розвиток населених пунктів передбачає соціально, економічно і екологічно збалансований їх розвиток, спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної інфраструктури.

Екологічна безпека територій передбачає: 1) дотримання встановлених природоохоронним законодавством вимог щодо охорони НПС, збереження та раціонального використання природних ресурсів; 2) дотримання санітарно-гігієнічних вимог щодо охорони здоров'я людини, здійснення заходів для нейтралізації, утилізації, знищення або переробки всіх шкідливих речовин і відходів.

Екологічна безпека благоустрою населених пунктів. Закон України «Про благоустрій населених пунктів» визначає правові, економічні, екологічні, соціальні та організаційні засади благоустрою населених пунктів і спрямований на створення умов, сприятливих для життєдіяльності людини.

Цей закон регулює наступні види відносин: 1) загальні положення; 2) управління у сфері благоустрою населених пунктів; 3) суб'єкти та об'єкти у сфері благоустрою населених пунктів; 4) організація благоустрою населених пунктів; 5) стандартизація і нормування у сфері благоустрою населених пунктів; 6) фінансове забезпечення заходів з благоустрою населених пунктів; 7) контроль у сфері благоустрою населених пунктів; 8) відповідальність за порушення законодавства у сфері благоустрою населених пунктів.

У цьому законі термін «благоустрій населених пунктів» вживається в такому значенні - комплекс робіт з інженерного захисту, розчищення, осушення та озеленення території, а також соціально-економічних, організаційно-правових та екологічних заходів з покращання мікроклімату, санітарного очищення, зниження рівня шуму та інше, що здійснюються на території населеного пункту з метою її раціонального використання, належного утримання та охорони, створення умов щодо захисту і відновлення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля.

Визначення в установленому порядку розміру відшкодувань юридичними та фізичними особами за забруднення довкілля та інші екологічні збитки, спричинені порушенням законодавства у сфері благоустрою та охорони НПС належить до повноважень виконавчих

органів сільських, селищних, міських рад. Проектування, будівництво та реконструкція об'єктів комплексного благоустрою здійснюються на основі генерального плану населеного пункту, комплексних транспортних схем та схем організації дорожнього руху, детальних планів територій, планів червоних ліній з урахуванням природно-кліматичних умов і містобудівних особливостей населеного пункту, експлуатаційних, протипожежних, екологічних та санітарних норм і правил, умов безпеки руху транспорту та пішоходів, етапності будівництва, реконструкції і капітального ремонту.

Екологічна безпека планування території України. Законом України «Про Генеральну схему планування території України» встановлено, що Генеральна схема планування території України (далі - Генеральна схема) визначає пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі. Генеральну схему розроблено відповідно до законів України та інших нормативно-правових актів з питань використання територій з урахуванням економічних, географічних, історичних, екологічних, демографічних особливостей регіонів.

Використання території України характеризується значними диспропорціями, зокрема - надзвичайно високим, економічно та екологічно необґрунтованим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території. Санітарно-епідемічний та екологічний стан території України, рівень природно-техногенної

безпеки характеризується: 1) деформованою структурою господарського комплексу при переважанні виробництв з ресурсозатратними, екологічно небезпечними технологіями та значним зношенням основних фондів; 2) високим рівнем забруднення НПС багатьох регіонів, недостатнім розвитком екологічної інфраструктури тощо.

Для створення повноцінного життєвого середовища та сприятливих умов розвитку економіки, забезпечення ефективного використання потенціалу територій із збереженням їх природної та історичної самобутності на підставі результатів оцінки природних і антропогенних чинників (вид та щільність забудови, екологічний стан тощо) визначено за видами та режимами переважного використання: 1) території з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою (зона урбанізації), в тому числі з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння (центральна частина Донбасу, міста з населенням понад 500 тис. чоловік, а також міста Севастополь, Сімферополь та Херсон, їх приміські зони); 2) території та об'єкти ПЗФ, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (зона національної екологічної мережі); 3) території (зона) радіаційного забруднення, в тому числі відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, гарантованого добровільного відселення, посиленого радіоекологічного контролю.

Передбачається на територіях: 1) зони урбанізації, в тому числі:

1.1) з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння - жорстке регулювання містобудівного розвитку з першочерговою реструктуризацією економічної бази та екологічним оздоровленням територій; 1.2) з високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння - регулювання містобудівного розвитку з модернізацією економічної бази та екологічним оздоровленням територій; 2) зони національної екологічної мережі - забезпечення формування єдиної територіальної системи природоохоронних територій і додержання їх режиму, невиснажливого використання рекреаційних, оздоровчих та інших ресурсів; 3) посиленого радіологічного контролю - заборона будівництва нових та розширення діючих екологічно небезпечних підприємств, запровадження обмеження на будівництво закладів відпочинку.

З метою вдосконалення систем розселення, створення умов сталого розвитку населених пунктів для забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів проживання передбачається визначення завдань перспективного розвитку населених пунктів різного типу:

а) для міст Києва, Харкова, Дніпра, Донецька, Одеси, Львова - ефективного використання потужного соціально-економічного потенціалу та переваг географічного положення з їх розвитком як центрів господарської активності, інновацій та високоспеціалізованого громадського обслуговування населення;

б) для решти міст з населенням понад 500 тис. чоловік (Запоріжжя, Кривий Ріг, Миколаїв), обласних центрів з населенням понад 300 тис. чоловік, а також інших міст з надзвичайно складною

екологічною ситуацією - першочергове удосконалення структури економічної бази та землекористування, екологічне оздоровлення території, деконцентрація виробництва, розвиток соціальної інфраструктури переважно міжобласного значення;

в) для інших обласних центрів із значним соціально-економічним потенціалом, а також для міст, які є промисловими центрами із складною екологічною ситуацією, - реструктуризація виробничої бази, виведення з експлуатації шкідливих виробництв, оптимізація структури землекористування, екологічне оздоровлення міських територій та розвиток соціальної інфраструктури обласного та міжрайонного значення.

З метою формування національної екологічної мережі як складової Всеєвропейської екологічної мережі та підтримання життєзабезпечуючих функцій довкілля, створення необхідних умов для реструктуризації та зниження антропогенного впливу на нього до екологічно допустимого рівня законом передбачено забезпечити розширення площі територій національної екологічної мережі шляхом: а) створення об'єктів ПЗФ на територіях, що відповідають умовам забезпечення охорони особливо цінних природних комплексів та об'єктів; б) збільшення площі існуючих територій та об'єктів ПЗФ; в) збереження природних ландшафтів на ділянках, що мають історико-культурну цінність; г) включення до програм екологічного оздоровлення басейнів річок Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, Західного Бугу заходів щодо створення та упорядження водоохоронних зон і прибережних захисних смуг водних об'єктів, запровадження особливого режиму

використання земель на ділянках витоку річок.

7.3. Правове регулювання використання та охорони природних ресурсів міста

Загальні положення про використання та охорону природних ресурсів. Конституція України (ст. 13) проголошує землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: 1) НПС як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів; 2) природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ); 3) ландшафти та інші природні комплекси.

Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти ПЗФ України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України. Державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людей.

Згідно із ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» кожний громадянин України має право на:

- а) безпечне для його життя та здоров'я НПС; б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан НПС, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;
- в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони НПС, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; д) об'єднання в громадські природоохоронні формування; е) вільний доступ до інформації про стан НПС (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля; ж) одержання екологічної освіти; з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на НПС; и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом; і) участь у процесі здійснення СЕО. Законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян.

Управління охороною НПС полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, СЕО, оцінки впливу на довкілля, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

До компетенції Міністерства енергетики та захисту довкілля України, яке відповідно до положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 32 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 847) є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони НПС, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони НПС належить організація і здійснення у межах компетенції державного нагляду (контролю) за додержанням центральними органами виконавчої влади та їх територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в частині здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності та господарювання, громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, а також юридичними особами - нерезидентами вимог законодавства: - про екологічну та радіаційну безпеку, про оцінку впливу на довкілля; - про використання та

охорону земель; - про охорону і раціональне використання вод та відтворення водних ресурсів; - про охорону атмосферного повітря; - про охорону, захист, використання та відтворення лісів; - про охорону, утримання і використання зелених насаджень; - про використання, охорону і відтворення рослинного світу; - про охорону, раціональне використання та відтворення тваринного світу; - щодо дотримання правил створення, поповнення, зберігання, використання та державного обліку зоологічних, ботанічних колекцій і торгівлі ними; - під час ведення мисливського господарства та здійснення полювання; - про збереження об'єктів рослинного та тваринного світу, занесених до Червоної та Зеленої книг України, формування, збереження і використання екологічної мережі; - про ПЗФ; - про охорону, використання і відтворення риби та інших водних живих ресурсів; - у сфері хімічних джерел струму в частині забезпечення екологічної безпеки виробництва хімічних джерел струму та утилізації відпрацьованих хімічних джерел струму, ведення обліку обсягів накопичення відпрацьованих хімічних джерел струму та передачі їх на утилізацію; - щодо дотримання вимог реєстрації в судових документах операцій із шкідливими речовинами та сумішами; - про поводження з відходами; - щодо наявності дозволів, лімітів та квот на спеціальне використання природних ресурсів, дотримання їх умов; - про біологічну та генетичну безпеку щодо біологічних об'єктів НПС при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у відкритій системі.

Для обліку кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання ведуться державні кадастри природних ресурсів. Державні кадастри ведуться в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Об'єкти, що шкідливо впливають або можуть вплинути на стан НПС, види та кількість шкідливих речовин, що потрапляють у НПС, види й розміри шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього підлягають державному обліку.

Використання природних ресурсів в Україні здійснюється в порядку загального і спеціального використання природних ресурсів. Законодавством України громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України.

В порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством України, - на пільгових умовах.

До природних ресурсів загальнодержавного значення належать:

- а) внутрішні морські води та територіальне море;
- б) природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- в) атмосферне повітря;
- г) підземні води;
- д) поверхневі води, що

знаходяться або використовуються на території більш як однієї області; е) лісові ресурси державного значення; є) природні ресурси в межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення; ж) дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія Закону України "Про тваринний світ" і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті в комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення; з) корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законодавством України можуть бути віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення й інші природні ресурси. До природних ресурсів місцевого значення належать природні ресурси, не віднесені законодавством України до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з дотриманням обов'язкових екологічних вимог: а) раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; б) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан НПС; в) здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів; г) застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення

якості природних ресурсів, які забезпечують охорону НПС і безпеку здоров'я населення; д) збереження територій та об'єктів ПЗФ, а також інших територій, що підлягають особливій охороні; е) здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб; є) здійснення заходів щодо збереження і невиснажливого використання біологічного різноманіття під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами.

При використанні природних ресурсів має забезпечуватися виконання й інших вимог, встановлених Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншим законодавством України.

Система природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні. Особливій охороні підлягають природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну і економічну цінність і призначені для збереження природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, підтримання

загального екологічного балансу та фонового моніторингу НПС, вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом ПЗФ України.

До складу ПЗФ України входять державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. Порядок організації, використання і охорони територій та об'єктів ПЗФ, додаткові їх категорії визначаються законодавством України.

Курортними і лікувально-оздоровчими зонами визнаються території, які мають виражені природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей. З метою охорони природних якостей та лікувальних факторів курортних зон, запобігання їх псуванню, забрудненню і виснаженню встановлюються округи їх санітарної охорони.

В межах курортних і лікувально-оздоровчих зон забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на лікувальні якості і санітарний стан території, що підлягає особливій охороні. Оголошення природних територій курортними і лікувально-оздоровчими зонами здійснюється Верховною Радою України та Верховною Радою АРК, а їх природоохоронний режим визначається відповідно Кабінетом Міністрів України та Радою міністрів АРК відповідно до законодавства України.

Рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору,

призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму. На території рекреаційних зон забороняються: а) господарська та інша діяльність, що негативно впливає на НПС або може перешкодити використанню їх за цільовим призначенням; б) зміни природного ландшафту та проведення інших дій, що суперечать використанню цих зон за прямим призначенням.

Режим використання цих територій визначається Верховною Радою АРК, місцевими радами відповідно до законодавства України.

Рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, підлягають особливій охороні і заносяться до Червоної книги України.

Охорона та відтворення об'єктів Червоної книги України забезпечуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами, які є суб'єктами використання тваринного і рослинного світу відповідно до закону. Об'єкти Червоної книги України можуть бути об'єктами права державної, комунальної та приватної форми власності відповідно до закону. Ведення Червоної книги України покладається на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони НПС.

Правові засади використання окремих видів природних ресурсів.
Для раціонального використання території міста здійснюється її зонування, яке направлено на: а) забезпечення містобудівними

засобами сприятливого середовища життєдіяльності населення; б) запобігання надмірної концентрації населення і виробництва; в) обмеження шкідливої дії господарської й іншої діяльності на НПС, захист територій від дії надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; г) запобігання забруднення НПС; д) охорону і використання природних територій, що особливо охороняються, у т. ч. природних ландшафтів, територій історико-культурних об'єктів, а також сільськогосподарських земель і лісових угідь у межах міста.

До об'єктів благоустрою населених пунктів належать:

1) території загального користування: а) парки (гідропарки, лугопарки, лісопарки, парки культури та відпочинку, парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва, спортивні, дитячі, історичні, національні, меморіальні та інші), рекреаційні зони, сади, сквери та майданчики; б) пам'ятки культурної та історичної спадщини; в) майдани, площі, бульвари, проспекти; г) вулиці, дороги, провулки, узвози, проїзди, пішохідні та велосипедні доріжки; г) пляжі; д) кладовища; е) інші території загального користування;

2) прибудинкові території;

3) території будівель та споруд інженерного захисту територій;

4) території підприємств, установ, організацій та закріплені за ними території на умовах договору.

До об'єктів благоустрою можуть належати також інші території в межах населеного пункту. Об'єкти благоустрою використовуються відповідно до їх функціонального призначення для забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини на засадах їх раціонального використання та охорони з урахуванням вимог правил

благоустрою території населених пунктів, інших вимог, передбачених законодавством.

Охороні та відновленню підлягають усі зелені насадження в межах населених пунктів під час проведення будь-якої діяльності, крім зелених насаджень, які висаджені або вирости самосівом в охоронних зонах повітряних і кабельних ліній, трансформаторних підстанцій, розподільних пунктів і пристроїв.

Охорона, утримання та відновлення зелених насаджень на об'єктах благоустрою, а також видалення дерев, які вирости самосівом, здійснюються за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів залежно від підпорядкування об'єкта благоустрою, а на земельних ділянках, переданих у власність, наданих у постійне користування або в оренду, - за рахунок коштів їх власників або користувачів відповідно до нормативів, затверджених у встановленому порядку. Видалення дерев, кущів, газонів і квітників здійснюється в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Документи, що дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт, отримані відповідно до Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності", є підставою для видалення зелених насаджень після обстеження земельної ділянки та складання акта обстеження зелених насаджень, що підлягають видаленню. У цьому разі видалення зелених насаджень не потребує дозволу (ордера). Відновна вартість визначається на підставі акта обстеження зелених насаджень, що підлягають видаленню, та сплачується до прийняття об'єкта в експлуатацію. Розмір відновної вартості

видалених зелених насаджень зменшується на суму, передбачену проектною документацією на озеленення території.

Негайне видалення пошкоджених дерев або кущів (їх частин) може здійснюватися підприємствами, установами, організаціями або громадянами в разі, якщо стан таких пошкоджених зелених насаджень загрожує життю, здоров'ю громадян, а також майну громадян та/або юридичних осіб. У містах та інших населених пунктах ведеться облік зелених насаджень та складається їх реєстр за видовим складом та віком. Облік зелених насаджень проводиться органами місцевого самоврядування.

Основні вимоги щодо встановлення нормативів спеціального використання природних рослинних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, що здійснюється через безпосереднє вилучення цих ресурсів з природного середовища, які є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами, організаціями, їх філіями, відділеннями, представництвами, іншими відокремленими підрозділами юридичних осіб, а також фізичними особами, що здійснюють таке використання визначає Інструкція, затверджена наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 12.02.2002 р. № 61.

7.4. Юридична відповідальність за порушення законодавства про екологічну безпеку міста

Загальні положення про юридичну відповідальність у сфері екології міста. Одним з основних принципів охорони НПС, згідно зі

ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», є поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони НПС. Екологічні права громадян забезпечуються, у тому числі, й невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону НПС.

За стан НПС на своїй території і в межах своєї компетенції, згідно із ст. 15 цього закону, несуть відповідальність місцеві ради, які: а) забезпечують реалізацію екологічної політики України, екологічних прав громадян; б) дають згоду на розміщення на своїй території підприємств, установ і організацій у порядку, визначеному законом; в) затверджують з урахуванням екологічних вимог проекти планів і забудови населених пунктів, їх генеральні плани та схеми промислових вузлів; г) видають (переоформлюють, видають дублікати, анулюють) дозволи на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення у випадках, передбачених законом; д) затверджують місцеві екологічні програми; е) організовують вивчення НПС; є) створюють і визначають статус резервних, в тому числі й валютних, фондів для фінансування програм та інших заходів щодо охорони НПС; з) забезпечують інформування населення про стан НПС, функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем; и) організують роботу по ліквідації екологічних наслідків аварій, залучають до цих робіт підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, і громадян; і) приймають рішення про організацію територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій

охороні; і) здійснюють контроль за додержанням законодавства про охорону НПС.

Відповідно до ст. 68 зазначеного закону порушення законодавства України про охорону НПС тягне за собою встановлену цим законом та іншим законодавством України дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність. Відповідальність за порушення законодавства про охорону НПС несуть особи, винні у: а) порушенні прав громадян на екологічно безпечне НПС; б) порушенні норм екологічної безпеки; в) порушенні вимог законодавства про оцінку впливу на довкілля, у тому числі поданні завідомо неправдивого звіту з оцінки впливу на довкілля чи висновку з оцінки впливу на довкілля; г) неврахуванні у встановленому порядку результатів оцінки впливу на довкілля та невиконанні екологічних умов, визначених у висновку з оцінки впливу на довкілля; е) порушенні екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; є) допущенні наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на НПС; ж) перевищенні лімітів та порушенні інших вимог використання природних ресурсів; з) самовільному спеціальному використанні природних ресурсів; і) невжитті заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на НПС; і) невиконанні розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони НПС, та вчиненні опору їх представникам; й) порушенні природоохоронних вимог при

зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних радіоактивних речовин та відходів; к) невиконанні вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України; л) відмові від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан НПС, а також про джерела забруднення, у приховуванні випадків аварійного забруднення НПС або фальсифікації відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення; м) приниженні честі і гідності працівників, які здійснюють контроль в галузі охорони НПС, посяганні на їх життя і здоров'я; н) порушенні природоохоронних вимог під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами; о) порушенні вимог законодавства України при здійсненні стратегічної екологічної оцінки.

Законодавством України може бути встановлено відповідальність і за інші порушення законодавства про охорону НПС. Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону НПС, в порядку та розмірах, встановлених законодавством України.

Відповідно до ст. 25 Закону України «Про основи містобудування» за порушення містобудівного законодавства несуть відповідальність, передбачену законом, особи, винні у: - недотриманні державних стандартів, норм і правил при проектуванні

і будівництві; - проектуванні об'єктів з порушенням затвердженої у встановленому порядку містобудівної документації; - виконанні будівельних чи реставраційних робіт без дозволу та затвердженого у встановленому порядку проекту або з відхиленням від нього; - самовільній зміні архітектурного вигляду споруди в процесі експлуатації; - недотриманні екологічних і санітарно-гігієнічних вимог, встановлених законодавством при проектуванні, розміщенні та будівництві об'єктів; - прийнятті в експлуатацію об'єктів, зведених з порушенням законодавства, державних стандартів, норм і правил; - наданні інформації, що не відповідає дійсності, про умови проектування і будівництва чи у необгрунтованій відмові надати таку інформацію.

Законами може бути встановлено відповідальність і за інші види порушень містобудівного законодавства. Спори з питань містобудування вирішуються радами у межах їх повноважень, а також судом відповідно до законодавства.

До відповідальності за порушення законодавства у сфері благоустрою населених пунктів, згідно зі ст. 42 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» притягаються особи, винні у: 1) порушенні встановлених державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів; 2) проектуванні об'єктів благоустрою населених пунктів з порушенням затвердженої в установленому законодавством порядку містобудівної документації та державних будівельних норм; 3) порушенні встановлених законодавством екологічних, санітарно-гігієнічних вимог та санітарних норм під час проектування, розміщення, будівництва та

експлуатації об'єктів благоустрою; 4) порушенні правил благоустрою територій населених пунктів; 5) порушенні режиму використання і охорони територій та об'єктів рекреаційного призначення; 6) самовільному зайнятті території (частини території) об'єкта благоустрою населеного пункту; 7) пошкодженні (руйнуванні чи псуванні) вулично-дорожньої мережі, інших об'єктів благоустрою населених пунктів; 8) знищенні або пошкодженні зелених насаджень чи інших об'єктів озеленення населених пунктів, крім випадків, передбачених ст. 28 цього закону; 9) забрудненні (засміченні) території населеного пункту; 10) неналежному утриманні об'єктів благоустрою, зокрема покриття доріг, тротуарів, освітлення територій населених пунктів тощо.

Законом може бути встановлена відповідальність і за інші види правопорушень у сфері благоустрою населених пунктів.

Притягнення осіб, винних у порушенні законодавства у сфері благоустрою населених пунктів, до відповідальності, передбаченої законом, не звільняє їх від обов'язку відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення вимог цього законодавства.

Шкода, завдана внаслідок порушення законодавства з питань благоустрою населених пунктів, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення незалежно від сплати збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів у розмірах, які визначаються на підставі затверджених у встановленому порядку такс, методик, розрахунків щодо обрахування шкоди. Відсутність таких такс, методик, розрахунків не може бути підставою

для відмови у відшкодуванні шкоди. У такому разі шкода компенсується за фактичними витратами, затвердженими в установленому порядку рішенням органу місцевого самоврядування, на облаштування одного квадратного метра території міста або базової вартості одного квадратного метра землі на відновлення порушеного стану об'єкта благоустрою або довкілля.

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про екологічну безпеку міста. В Кодексі України про адміністративні правопорушення закріплено кілька складів правопорушень, що передбачають відповідальність громадян та посадових осіб за порушення екологічної безпеки. Так, адміністративна відповідальність настає:

1) адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення - за порушення вимог режиму радіаційної безпеки в місцевостях, що зазнали радіоактивного забруднення (ст. 46-1);

2) адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини:
2.1) введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси (ст. 71); 2.2) самовільне випалювання рослинності або її залишків (ст. 77-1); 2.3) порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або впливу на неї фізичних та біологічних факторів (ст. 78); 2.4) порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (ст. 78-1); 2.5) недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря при введенні в експлуатацію і експлуатації підприємств і споруд (ст. 79);

2.6) порушення вимог щодо поводження з відходами під час їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення або захоронення (ст. 82); 2.7) приховування, перекручення або відмову від надання повної та достовірної інформації за запитами посадових осіб та зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними (ст. 82-3); 2.8) змішування чи захоронення відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія, без спеціального дозволу (ст. 82-4); 2.9) захоронення неперероблених (необроблених) побутових відходів (ст. 82-8); 2.10) невиконання правил і норм у процесі створення, виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій (ст. 90-1); 2.11) порушення правил охорони та використання територій та об'єктів ПЗФ (ст. 91); 2.12) невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів (ст. 91-1); 2.13) перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів (ст. 91-2); 2.14) приховування перевищення встановлених лімітів на обсяги утворення та розміщення відходів (ст. 91-3); 2.15) порушення вимог законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля (ст. 91-5); 2.16) порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини (ст. 92);

3) адміністративні правопорушення в промисловості,

будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів: 3.1) порушення вимог законодавчих та інших нормативних актів з безпечного ведення робіт у галузях промисловості (ст. 93); 3.2) порушення правил і норм ядерної та радіаційної безпеки (ст. 95); 3.3) порушення вимог законодавства, будівельних норм, державних стандартів і правил під час будівництва (ст. 96); 3.4) порушення законодавства під час планування і забудови територій (ст. 96-1);

4) адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою: 4.1) порушення правил користування жилими будинками і жилими приміщеннями (ст. 150); 4.2) порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів (ст. 152); 4.3) знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення в межах населених пунктів та за їх межами, що не віднесені до лісового фонду (ст. 153);

5) адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління: 5.1) невиконання законних розпоряджень чи приписів посадових осіб органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони НПС, використання природних ресурсів, радіаційної безпеки або охорону природних ресурсів (ст. 188-5); 5.2) невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань цивільного захисту, нагляду та контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру (ст. 188-16); 5.3) невиконання законних

вимог (приписів) посадових осіб органів державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки (ст. 188-18); 5.4) невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини (ст. 188-33); 5.5) невиконання законних вимог (приписів) посадових осіб органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду (ст. 188-33) тощо.

Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про екологічну безпеку міста. У розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти довкілля, в якому вказано основні моменти боротьби з екологічними злочинами, наведено найбільш небезпечні кримінальні правопорушення у галузі екологічної безпеки. Насамперед, кримінальна відповідальність передбачена за злочини у сфері екологічної безпеки:

1) проти довкілля: 1.1) порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); 1.2) невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237); 1.3) приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238); 1.4) проектування чи експлуатацію споруд без систем захисту довкілля (ст. 253);

2) проти безпеки виробництва: 2.1) порушення правил безпеки під час використання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272); 2.2) порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274); 2.3) порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275);

3) проти здоров'я населення - заготівлю, перероблення або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 327);

4) проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – екоцид (масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, ст. 441).

При цьому слід мати на увазі, що не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Але, ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Незалежно від притягнення винних осіб до адміністративної або кримінальної відповідальності вони повинні нести цивільно-правову відповідальність у разі заподіяння шкоди НПС або здоров'ю громадян. Цивільно-правова відповідальність передбачає обов'язок юридичних та фізичних осіб відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення нормативів, вимог та норм екологічної безпеки, тобто покладає на винних осіб майнові або інші зобов'язання.

Застосування цивільного відповідальності за порушення екологічного законодавства у сфері екологічної безпеки передбачено у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в якій зазначено, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону НПС, підлягає компенсації у повному обсязі.

Важливо також враховувати, що застосування заходів до притягнення порушника до будь якого виду відповідальності закріпленого ст. 68 не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням НПС та погіршенням якості природних ресурсів. Незаконно добуті в природі ресурси та виготовлена з них продукція підлягають безоплатному вилученню, а знаряддя правопорушення – конфіскації.

Контрольні питання до розділу 7

1. Якими нормативно-правовими актами регулюються відносини в сфері урбоекології?
  2. В чому полягає зміст забезпечення екологічної безпеки містобудування та благоустрою населених пунктів?
  3. Яким заходами забезпечується екологічна безпека при плануванні території України?
  4. В чому полягають особливості правового регулювання використання та охорони природних ресурсів міста?
- Які правопорушення відносяться до сфери екологічної безпеки міста?

Рекомендована література до розділу 7

Нормативно-правові акти:

1. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів : постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. 1359-XIV // Офіційний вісник України від 21.01.2000 — 2000 р., № 1, стор. 29, ст. 6.
2. Про основи містобудування : Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2780-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12>
3. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17?find=1&text>
4. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15>
5. Запобігання злочинам. Міське планування та проектування будівель [Текст]. - К. : Мінрегіонбуд України. - (Національний стандарт України). Ч. 3 : ДСТУ-Н Б СЕН/TS 14383-3:2011. Настанова з підвищення безпеки житлових будинків (СЕН/TS 14383-3:2005, IDT) . - Чинний від 2012-03-01. - К., 2012. - VII, 76 с.). Ч. 4 : ДСТУ-Н Б СЕН/TS 14383-4:2011. Настанова з підвищення безпеки торговельних та офісних будинків (СЕН/TS 14383-4:2006, IDT). - Чинний від 2012-03-01. - К., 2012. - VII, 46 с. // Інф. бюлетень Міністерства регіонального розвитку та будівництва України від 09.2011 — 2011 р., № 9.

Навчальна література:

1. Щербина Є. М. Правові основи адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів : монографія / Щербина Євген Миколайович; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. - Д. : ДДУВН, 2012. - 191 с.
2. Пряхін Є.В. Благоустрій населених пунктів в Україні: правове регулювання: монографія / Євген Васильович Пряхін; ред.: А.А. Черняк; Львів. держ. ун(т внутр. справ. — Л., 2011. — 199 с.
3. Василенко І.А. Урбоекологія / І.А. Василенко, О.А. Півоваров, І.М. Трус, А.В. Іванченко – Дніпро: Акцент ПП, 2017. – 309 с.
4. Чайка В. М. Екологія міських екосистем (урбоекологія) : посібник / В. М. Чайка, І. Г. Рубежняк, А. А. Міняйло. - Київ : Компринт, 2015. - 337 с.
5. Екологія міських систем : навч. посіб. Частина 2. Екологічна безпека / О. М. Климчик, А. П. Багмет, Є. М. Данкевич, С. І. Матковська, за ред. О. М. Климчик. – Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2017. – 458 с.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Резворович Кристина Русланівна, завідувач кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук;

Юнін Олександр Сергійович, професор кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Кірін Роман Станіславович, провідний науковий співробітник Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України, доктор юридичних наук, доцент;

Юніна Марина Петрівна, доцент кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент;

Ярошенко Артем Сергійович, доцент кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук;

Давидова Наталія Валентинівна, викладач кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук;

Нагорна Олена Олександрівна, викладач кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

Шурин Ігор Васильович, викладач кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Навчальне видання

Колектив авторів:

Резворович Кристина Русланівна

Юнін Олександр Сергійович

Кірін Роман Станіславович

Юніна Марина Петрівна

Ярошенко Артем Сергійович

Давидова Наталія Валентинівна

Нагорна Олена Олександрівна

Шурин Ігор Васильович

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Видання друкується в авторській редакції

Відповідальний редактор *Біла К. О.*

Технічний редактор *Біла К. О.*

Дизайн обкладинки *Дем'янчук М. О.*

Підписано до друку 16.06.20. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Гарнітура – Times. Папір офісний. Спосіб друку – плоский.
Ум. друк. арк. 11,42. Обл.-вид. арк. 11,55.
Тираж 50 прим. Зам. № 0620-03/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.09

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 111, оф. 2
+38 (099) 7805049; +38 (067) 2100256
www.impact.dp.ua e-mail: impact.dnepr@gmail.com